एम.ए.इतिहास

सत्र - I (CBCS)

इतिहास अभ्यासपत्रिका क्र. IV

आधुनिक भारताचा सामाजिक, आर्थिक आणि प्रशासकिय इतिहास

(१७५७ इ.स.-१९४७ इ.स.)

विषय कोड : 73534

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्राध्यापक सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक रविंद्र द. कुलकर्णी
प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. अनिल आर. बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग व
प्रमुख, मानव्यविद्याशाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक : **प्रा. शिवदास चांगदेव घाडगे**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक : **डॉ. अजयकुमार लोखंडे**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
के.व्ही.पेंढारकर महाविद्यालय,
डोंबिवली, जि. ठाणे.

: **डॉ. विन्सेन्ट डीमेलो**
विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग,
सेंट जोसेफ कॉलेज, विरार, जि. पालघर.

संपादक : **प्राध्यापक डॉ. दिपक गायकवाड़**
निवृत्त प्राध्यापक व माजी इतिहास विभाग प्रमुख,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

डिसेंबर २०२१, मुद्रण - १

प्रकाशक : संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण : मुंबई युनिर्व्हसिटी प्रेस,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०० ०९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	शीर्षक	पृष्ठ क्रमांक
१.	१८ व्या शतकातील भारत	१
२.	१८ व्या शतकातील भारताची राजकिय पार्श्वभूमी	२२
३.	१८ व्या शतकातील भारताची सामाजिक पार्श्वभूमी	४४
४.	१८ व्या शतकातील भारताची आर्थिक पार्श्वभूमी	६०
५.	ब्रिटिश राज्य प्रणालीची विचारसरणी	७२
६.	वसाहतिक राज्यप्रणालीची साधने : सैन्य, पोलिस आणि कायदा	८३
७.	शिक्षणव्यवस्था : एत्तदेशीय आणि आधुनिक	९५
८.	निरौद्योगिकीकरण आणि शेतीचे व्यापारीकरण	१०४
९.	दळणवळण, वाहतूक, उद्योगधंदे, शहरीकरण आणि कृषीक्षेत्रातील बदल	११३
१०.	आर्थिक नि:स्सरण	१२२
११.	मुद्रणकलेचा उदय आणि परिणाम : सुधारणा चळवळी - स्वरूप, मुद्दे आणि समस्या	१३३
१२.	सामाजिक बदल-जाती, वर्ग आणि लिंग	१४८
१३.	धार्मिक, भाषिक ओळख आणि राष्ट्रवादाचा उदय	१६४

❖❖❖❖

M.A. History Paper IV

Social, Economic and Administrative History of Modern India (1757 CE – 1947 CE)

Objectives: To facilitate students with the evolution of socio-cultural, religious and political processes in Modern Indian History as well as impact of British rule in India.

Module

1. **Background: India in 18th Century**
   (a) Polity
   (b) Society
   (c) Economy

2. **Colonial State and Ideology**
   (a) Ideologies of Raj
   (b) Arms of Colonial State – Army, Police and Law
   (c) Education: Indigenous and Modern

3. **Economic Developments**
   (a) Deindustrialization and Commercialization of Agriculture
   (b) Transport, Industry, Urbanization and Agrarian Change
   (c) Drain of Wealth

4. **Social and Cultural Transformations**
   (a) Advent of Printing and its Implications; Reform Movements: Nature and Issues
   (b) Social Change - Caste, Class and Gender
   (c) Making of Religious, Linguistic Identities and Rise of Nationalism

References:

- Alam M., *The Zamindars and the Mughal power in Deccan 1685-1712*, The IndianEconomic and Social History Review 11, 1974
- AlaviSeema (ed.), *The Eighteenth Century in India*, OUP, New Delhi, 2002.
- Alavi, Seema*TheSepoys and the Company: Tradition and Transition in Northern India1770-1830 Delhi*, Oxford University Press, 1995,.
- Athar Ali M., *The Passing of Empire: The Mughal Case.* Modern Asian Studies,Bombay, Asia Publishing House, 1966.
- Bagade Umesh, *Maharashtratil Prabodhanaani Jati-varna Varchasva*, Sugava Prakashan,Pune, 2005 (Marathi)

- Bandopadhayay, Shekhar, *From Plassey to Partition, A History of Modern India,* OrientLongman 2004.
- Bandyopadhyay Sekhar, *From Plassey to Partition, A History of Modern India,* OrientLongman, New Delhi, 2004
- Banerjee DubeIshita, *A History of Modern India*, Cambridge Univ. Press, Delhi, 2015 Banga I., *Agrarian System of the Sikhs: Late Eighteen and Early Nineeenth Centuries,*New Delhi, Manohar, 1978.
- Barnett Richard, *North India between Empires: Awadh, The Mughals and the British1720-1800,* Berkeley, Los Angeles, London: university of California Press, 1980.
- Bayly C.A., *Indian Society and the Making of the British Empire,* New Cambridge History of India, Part of The New Cambridge History of India, 1990.
- Bayly, C. A., *Imperial Meridian: The British Empire and the world 1780-1830,* London:Longman, 1989.
- Bayly, C. A., *The Peasant Armed: The Indian Rebellion of 1857,* Oxford: ClarendonPress, 1986.
- Beaglehole T.H., *Thomas Munro and the development of the Administrative Policy inMadras 1792-1818,* Cambridge: Cambridge Press, 1966.
- Bhattacharya, Neeladri, *The Making of Agrarian Policy in British India 1770-1900,* Delhi:Oxford Press, 1992.
- Boyce D. G., *Decolonization and the British Empire1775-1997*, Basingstoke:Macmillan, 1999.
- Chakravarty Suhas, *The Raj Syndrome: A Study in Imperial Perceptions, 1989.* Chandavarkar, Rajnarayan, *Nationalism and Colonialism in Modern India,* New Delhi:Orient Longman, 1979.
- Chandra Bipan and elts, *India's Struggle for Independence*, Penguin, New Delhi, 1989. Chandra Bipan, A. Tripathi, Barun De, *Freedom struggle,* National Book trust, India,1972.
- Chandra Bipan, *Rise and Growth of Economic Nationalism in India,* Delhi, 1966.
- Charles Heimsath, *Indian Nationalism and Hindu Social Reform*, Princeton UniversityPress, 1964.
- Charlesworth, Neil, *British Rule and the Indian Economy, 1800-1914*, London andBasingstoke, Macmillan, 1982.
- ChatterjeePartha, *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?*,London, Zed Books, 1986.
- ChaudharySushil, *From Prosperity to Decline: Eighteenth Century Bengal,* Delhi:Manohar, 1995.

- Desai A. R., *Social Background of Indian Nationalism*, Popular Prakashan,6thEdn,Mum,bai,2005.
- Dharma Kumar (ed.), *The Cambridge Economic History of India, Vol II, c. 1757-2003*,Orient Longman, Delhi, 2005
- Guha, Ranjit, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of PermanentSettlement*, Paris: Mouton & Co., 1963.
- InduBanga, *The City in Indian History: Urban Demography, Society, and Politics*, SouthAsia Publications, 1991.
- Natarajan, S. (1962).A History of the Press in India. Bombay: Asia PublishingHouse,1963
- Kenneth Jones, The New Cambridge History of India, Vol III - *Socio-religious ReformMovements in British India*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Metcalf Thomas R. *Ideologies of the Raj*¸ Cambridge University Press, 1994. MohantyManoranjan (ed.), *Class, Caste, Gender*, Sage Publication, New Delhi, 2004. Mukherjee N.,*TheRyotwari System in Madras 1792-1827 Calcutta*: Firma K. L.Mukhopadhyay, 1962.
- Panikkar K. N., *Culture, Ideology, Hegemony: Intellectuals and Social Consciousness inColonial India*, New Delhi: Tulika, 1995.
- Prakash Om, *The Dutch East India Company and the Economy of Bengal, 1630-1720,*
- Delhi, Oxford University Press, 1988.
- Ranade Pratibha, *Phalanite Phalani*, Rajhansa Prakashan, Pune (Marathi)
- Ray Rajat, *Industialisation of India: Growth and Conflict in the Private Corporate Sector,1914-47*, OUP, Delhi, 1982.
- Roy Tirthankar, *The Economic History of India 1857-1947*, OUP, New Delhi, 3rdedn.,2011.
- S. Gopal, *British Policy in India 1858-1905*, Cambridge University Press, Delhi, 1965.
- SarkarSumit, *Rammohan Roy and the break with the past: Rammohan Roy and theprocess of modernization in India*, New Delhi: Vikas, 1975
- Shrinivas M.N., *Social Change in Modern India*, Orient Black Swan, 1995
- Talbot Cynthia, *Pre-Colonial India in Practice*, Society, Region, and Identity in MedievalAndhra, 1st edition, OPU, USA, 2001.

❖❖❖❖

१

१८ व्या शतकातील भारत

घटक रचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ मुघल साम्राज्याचा -हास व विघटन

१.३ औरंगजेबाचे उत्तराधिकारी

१.३.१ बहादूर शाह पहिला (१७०७-१७१२)

१.३.२ जहांदर शहा (१७१२-१७१३)

१.३.३ फर्रुख-सियर (१७१३-१७१९)

१.३.४ रफी-उद-दराजत (२८ फेब्रुवारी ते ४ जून १७१९)

१.३.५ रफी-उद्द-दौला (६ जून ते १७ सप्टेंबर १७१९)

१.३.६ मुहम्मद शाह रंगीला (१७१९-१७४८)

१.३.७ नादिरशहाचे भारतावरील आक्रमण (१७३८-३९)

१. कर्नालची लढाई

२. नादिरशहाचे दिल्लीवर आक्रमण

१.३.८ अहमदशहा अब्दलीची आक्रमणे (१७४८-१७६७)

१. पहिले आक्रमण (१७४८)

२. दुसरे आक्रमण (१७४९)

३. तिसरे आक्रमण (१७५१)

४. चौथे आक्रमण (१७५६)

५. पाचवे आक्रमण (१७५९)

१.३.९ अहमदशाह (१७४८-५४)

१.३.१० आलमगीर दुसरा (१७५४-५९)

१.३.११ शाह आलम दुसरा (१७५९-१८०६)

१.४ सारांश

१.५. प्रश्न

१.६. अतिरिक्त वाचन

१.० उद्दीष्टे:

हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबतीत सक्षम होऊ शकेल.

१. १८ व्या शतकातील भारताची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजणे.
२. औरंगजेबच्या उत्तराधिका-यांची कामगिरी समजून घेतील.
३. नादिरशहाच्या भारतावरील आक्रमणाची माहिती होईल.
४. अहमदशहा अब्दालीच्या भारतावरील आक्रमणाचे ज्ञान होईल.

१.१ प्रस्तावना :

आपला विशाल प्रदेश, विशाल सैन्य आणि सांस्कृतिक कामगिरीने समकालीन जगाला आश्चर्यचकीत करून सोडणारे मुगल साम्राज्य अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी पतनाकडे जात होते. औरंगजेबाचा कार्यकाल म्हणजे मुगल साम्राज्याची संध्याकाळ होती. लवकरच मुगल साम्राज्याचा तळपता सूर्य अस्ताला जाणार होता. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर केवळ बावन वर्षात आठ सम्राट दिल्लीच्या सिंहासनावर आरूढ झालेत. यावरून मुगल साम्राज्याच्या राजकीय अस्थिरतेची कल्पना करता येते. या काळात भारताच्या विभिन्न भागात देशी तसेच परकीय शक्तींनी आपली लहानमोठी राज्ये स्थापित केली. बंगाल, अवध, दक्षिण इ. या. प्रदेशांवर मुगलांचे नियंत्रण राहिले नव्हते. वायव्य सीमेकडून परकीय आक्रमणे सुरू झाली तसेच परकीय व्यापारी कंपन्यांनी भारताच्या राजकारणात हस्तक्षेप करण्यास सुरूवात केली. मात्र; इतक्या अडचणी आणि संकटे असतानाही मुगल साम्राज्याचा दबदबा इतका होता की त्यामुळे पतनाची गती अतिशय कमी होती. १७३७ मधील थोरल्या बाजीरावाच्या आणि १७३९ मधील नादिरशहाच्या दिल्ली आक्रमणांमुळे मुगल साम्राज्याचा पोकळ डोलारा स्पष्ट झाला व त्यामुळे लवकरच त्याचे पतन होणार हे निश्चित झाले.

अठरावे शतक भारताच्या इतिहासाला नवे वळण देणारे ठरले. या काळात मुघल साम्राज्याच्या -हासाला वेगाने चालना मिळाली. या शतकाच्या पूर्वार्धात पेशव्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची सत्ता झपाट्याने भारतात विस्तारली व शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्याचे मराठा साम्राज्यात रूपांतर झाले; तर उत्तरार्धात मराठ्यांची सत्ता ढासळून तिच्या शेवटाची लक्षणे स्पष्टपणे दृष्टिपथात येऊ लागली. याच शतकाच्या मध्यकाळात इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीने फ्रेंचांसारख्या युरोपीय स्पर्धकांचे भारताच्या राजकीय क्षेत्रातून उच्चाटन करून आपले पाय, एक राजकीय सत्ता म्हणून भारताच्या भूमीत पक्केपणाने रोवले. या दृष्टीने हे शतक भारताच्या इतिहासात महत्वाचे ठरते.

१.२ मुघल साम्राज्याचा -हास व विघटन

१५२६ मध्ये बाबर बादशहाने सुलतान इब्राहिम लोदीचा पराभव करून भारतात मुघल साम्राज्याची पायाभरणी केली. तेव्हापासून ते सतराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत मुघल साम्राज्य आशियातील सर्वात वैभवशाली व सामर्थ्यसंपन्न असल्याचे मानले जात होते. भारतात बहुसंख्य असलेल्या हिंदूंचा पाठिंबा मुघल सत्तेच्या स्थैर्याला अत्यावश्यक आहे हे ओळखून अकबर बादशहाने आपले धोरण ठरविले. हिंदूंना जाचक होईल असे कोणतेही अन्याय्य पाऊल उचलू नये; जनतेच्या धर्मश्रद्धा, रूढी, परंपरा, जीवनपद्धती यात ढवळाढवळ करू नये; आर्थिक, सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात हिंदू व मुसलमान यांत कोणत्याही प्रकारे भेदभाव करू नये; उलट त्या दोहोत सामंजस्य व सदभाव वृद्धिंगत व्हावा याकरिता प्रयत्न करावे; राज्यातील उच्च पदेही पात्र हिंदूंकरिता खुली ठेवावी; हिंदू समाजाचे अग्रणी असलेल्या राजपुतांशी जवळीकीचे संबंध प्रस्थापित करावेत, असे डोळस सहिष्णुतेचे धर्म - निरपेक्ष धोरण अकबर बादशहाने राबविले होते. मुघल साम्राज्याच्या दृढीकरणाला ते निश्चितच उपकारक ठरले. जहांगीर व शहाजहान या त्यांच्या उत्तराधिकाऱ्यांनीही सामान्यतः तशाच धोरणाचा अवलंब त्यांच्या शासनकाळात केला.

मात्र औरंगजेब बादशहाच्या काळात या सहिष्णू नीतीला तिलांजली मिळाली आणि त्याबरोबर मुघल साम्राज्याच्या मुळावरच आघात होऊ लागले. औरंगजेबाची हिंदूविरोधी नीती, त्यांच्यावर त्याने लादलेला जिझिया कर, त्यांच्यावर घातलेले मानहानीकारक सामाजिक निर्बंध, त्याच्या राजवटीत हिंदूंची पवित्र मंदिरे फोडण्याचे झालेले प्रकार, अशा अनेक कारणांमुळे हिंदू मने मुघल सत्तेविरुद्ध प्रक्षुब्ध झाली व त्याचा आविष्कार औरंगजेबाच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात भारताच्या निरनिराळ्या भागात उफाळून आलेल्या बंडांच्या रूपाने दिसून आला. उत्तरेत शीख, सतनामी, जाट, बुंदेले मुघल सत्तेविरुद्ध उठले ; तर अकबराच्या काळापासून ज्या राजपुतांनी मुघल साम्राज्याच्या विस्ताराकरिता व दृढीकरणाकरिता आपले रक्त शिंपडले होते, ते देखील मुघल सम्राटाविरुद्ध उठले आणि औरंगजेबाला त्यांच्या संघटित सशस्त्र प्रतिकाराला रणांगणात तोंड द्यावे लागले.

दक्षिणेत तर मराठ्यांनी मुघलांना जबरदस्त आव्हान दिले. औरंगजेबाने छत्रपती संभाजीच्या केलेल्या वधामुळे मराठे व मुघल यात सतराव्या शतकाच्या अखेरच्या दोन दशकात भडकलेला संघर्ष १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूबरोबरच संपला. मराठ्यांची शक्ती व अस्मिता चिरडून टाकण्याच्या दृढनिश्चयाने १६८१ मध्ये आपला बंडखोर पुत्र अकबर याच्या पाठलागावर दक्षिणेत उतरलेला मुघल बादशहा औरंगजेब पुढे कधी दिल्लीला परत जाऊ शकला नाही. १७०७ मध्ये दक्षिणेतच, वैफल्य व निराशा यांनी ग्रासलेल्या औरंगजेबाचे निधन झाले. तोपर्यंत मराठ्यांना चिरडून टाकण्याचे त्याचे उद्दिष्ट पार धुळीला मिळाले होते. मराठे मुघलांपेक्षा निश्चितच वरचढ बनले होते.

औरंगजेबाने त्याच्या जीवनाची अखेरची पंचवीस वर्षे त्याच्या चिवट शत्रूशी - मराठ्यांशी झुंजण्यात घालविली. राजधानीतील त्याची ती प्रदीर्घ अनुपस्थिती, त्यामुळे

विस्कळीत झालेली व त्याचा वचक न राहिल्याने दुबळी झालेली शासकीय यंत्रणा, मराठ्यांना नामोहरम करण्यात त्याच्या पदरी आलेली नामुष्की व त्यामुळे साम्राज्याची पार घसरलेली प्रतिष्ठा, मराठ्यांविरुद्धच्या पंचवीस वर्षांच्या युद्धात खर्ची पडलेले मनुष्यबळ व झालेली अपरिमित वित्तहानी, सततच्या युद्धामुळे माजलेले अराजक, उजाड पडलेला मुलुख, कृषी, उद्योग, व व्यापार यावर झालेला विघातक परिणाम व त्यामुळे कोलमडलेली आर्थिक व्यवस्था, या सर्व कारणांमुळे साम्राज्याच्या शत्रूचा दुणावलेला आत्मविश्वास व मुघलांवरील त्यांचे अधिकाधिक प्रखर होऊ लागलेले हल्ले, अशा अनेक कारणांनी मुघल साम्राज्याच्या -हासाला वेगाने गती मिळाली. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर पेटलेल्या वारसा युद्धामुळे तर त्या परिस्थितीचे गांभीर्य शतपटींनी वाढले. शिवाय, औरंगजेबाच्या उत्तराधिका-यांत राज्यकर्त्याला आवश्यक असलेला खंबीरपणा, कर्तबगारी किंवा राजकीय दूरदृष्टी यांचा अभावच होता. त्यामुळे , प्रारंभी मराठे व नंतर इंग्रज यांचे धक्के बसताच दुबळे मुघल साम्राज्य कोसळले .

त्या मुघल साम्राज्याच्या पतनातून अठराव्या शतकात बंगाल, अवध, हैद्राबाद, म्हैसूर ही प्रमुख राज्ये उदयाला आली. या राज्यांच्या शासकांनी भारतात स्थिरावू पाहणा-या ब्रिटिश सत्तेला आव्हान देण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यात ते अपयशी ठरले.

आपली प्रगती तपासा:
१८ व्या शतकातील भारताच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा मागोवा घ्या.

_____
_____
_____
_____
_____

१.३ औरंगजेबाचे उत्तराधिकारी :

औरंगजेबाच्या मृत्यूमुळे बलशाली मुघल सम्राटाच्या पतनाची पायाभरणी झाली व त्याचे तीन पुत्र मुअज्जम, आझम आणि कम बक्ष यांच्यात उत्तराधिकार युद्धामुळे हे सर्व काही घडले. त्यांना प्रशासकीय उद्देशाने वेगवेगळ्या प्रदेशात नियुक्त केले गेले होते. मुअझम यांच्याकडे काबूलचे अधिकार, गुजरातचे आझमं यांचेकडे आणि विजापूरचे कमाबक्ष यांचेकडे दिले गेले त्यामुळे त्यांच्यात मतभेद निर्माण झाले आणि ते वारसांवरील दुफळी निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरले. मुघल साम्राज्याच्या अध:पतनाच्या आकलनासाठी या प्रकरणात औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतरच्या मुघल वारसांची अकार्यक्षमता, त्यांचा दुर्बलपणा आणि सदोष कामगिरी यांचे वर्णन केलेले आहे.

१.३.१ बहादूर शाह पहिला (१७०७-१७१२) :

फेब्रुवारी १७०७ रोजी वयाच्या ८८ व्या वर्षी निराश अवस्थेत औरंगजेबाचा मृत्यू झाला. ताबडतोब त्याची मुले मुअज्जम उर्फ आलम, आजम अणि कामबक्ष यांच्यात

सत्तेसाठी संघर्ष सुरू झाला. त्यात औरंगजेबाचा मोठा मुलगा मुअज्जमने १८ जून १७०७ रोजी आग-याजवळ जजाऊ येथे आजमचा पराभव करून त्याला ठार केले. त्यानंतर दक्षिणेत येऊन त्याने कामबक्षशी संघर्ष सुरू केला. त्यात १३ जानेवारी १७० ९ रोजी हैद्राबादजवळ कामबक्ष मारला गेला. मात्र त्याआधीच म्हणजे आजम मारला गेल्यानंतर आपला मार्ग निष्कंटक झालेला पाहून मुअज्जमने 'बहादुरशाह' पदवी घेऊन स्वतःला बादशहा घोषित केले व तो दिल्लीच्या बादशहा म्हणून गादीवर विराजमान झाला. त्यावेळी त्याचे वय ६२ वर्षे होते आणि एवढ्या मोठ्या साम्राज्याचा डोलारा सावरण्याची क्षमता बहादुरशाहमधे नव्हती. त्यामुळेच की काय नव्या सम्राटाने शांततेच्या धोरणाचा अवलंब केला. त्याचे एक उदाहरण म्हणजे १६८९ पासून मुगलांच्या कैदेत असलेल्या शाहूची (संभाजीचा मुलगा) त्याने सुटका केली व त्याला दक्षिणेत जाण्याची अनुमती दिली. कदाचित मराठ्यांशी सलोखा प्रस्थापित करण्याचा सम्राटाचा प्रयत्न असावा.

राजपूतावरील मुघल प्रभाव पूर्णपणे नष्ट करण्यासाठी अजितसिंग, जयसिंग आणि अमरसिंह यांनी एक संघराज्य स्थापन केले. या मैत्रीपूर्ण राजांनी जोधपूरला वेढा घातला आणि त्याच्या फौजदारला किल्ला सोडण्यास भाग पाडले. बहादूरशहाने राजपूतांविरुद्ध सैन्य गोळा केले, बहादूर शहा राजपूतांवर कारवाई करण्याची शक्यता होती पण पंजाबच्या परिस्थितीमुळे त्यांना लवकर निघून जावे लागले.

शिखांबरोबर देखील बहादुरशहाला संघर्ष करावा लागला. कारण गुरू गोविंदसिंहच्या हत्येनंतर बंदा बैरागीने पंजाबमधे शिखांना एकत्र आणून मुगलांविरुद्ध जोरदार मोहिम सुरू केली. या संघर्षात अखेर बंदा बैरागीचा पराभव झाला. त्यानंतर मुगलांनी १७११ मध्ये सरहिंद पुन्हा जिंकून घेतले. पण त्या सर्व प्रकारात बहादुरशाह शिखांना मित्रही बनवू शकला नाही किंवा त्यांचे दमनही करू शकला नाही. २७ फेब्रुवारी १७१२ रोजी सम्राट बहादुरशाहचा मृत्यू झाला. प्रसिद्ध लेखक सर सिडनी ओवन म्हणतात, ज्याच्याविषयी काही चांगले शब्द वापरता येतील असा हा शेवटचा मुगल सम्राट होता. त्याच्यानंतर साम्राज्याचे झपाट्याने झालेले पतन म्हणजे मुगल सम्राटांच्या राजकीय अकर्मण्यतेचे व दुर्बलतेचे प्रतिक होते."

१.३.२ जहांदर शहा (१७१२-१७१३) :

१७१२ मध्ये बहादुरशाहचा मृत्यू झाल्यावर त्याची मुले जहांदरशाह, अजीमउश्शान, रफीउश्शान व जहानशाह यांच्यात गादीसाठी संघर्ष सुरू झाला. मुगलांमधे सत्ताप्राप्तीची एवढी प्रचंड लालसा होती की स्वतःच्या पित्याचे प्रेत दफन करण्याचेही भान हया राजपूत्रांना राहिले नाही. अखेर या सत्तासंघर्षात ईराणी गटाचा नेता झुल्फिकार खानच्या मदतीने जहांदरशाह यशस्वी झाला व दिल्लीच्या गादीवर बसला (१७१२). यावेळी तो सुमारे ५२ वर्षांचा होता.

नवीन नेमणुका करून आणि समर्थकांना बक्षिसे देऊन त्याने आपले यश साजरे केले . झुल्फिकार खान पंतप्रधान झाला. त्याचे वडील असद खान याना वकील ए-मुतलक ही पदवी देण्यात आली. झुल्कीकर खान यांच्या मित्राना इतर उच्च पदे दिली गेली. नवीन सरकारने मित्रांना व समर्थकांनाच बक्षिसे दिली. नवीन वजीर यांनी आपल्या समर्थकांना

चारी बाजूंनी एकत्र करून त्यांची स्थिती मजबूत केली आणि शत्रूंचा नाश केला. नवीन सम्राट लाहोरहून दिल्लीत दाखल झाला आणि पुढील काही महिने राजधानीत उत्सव साजरे करण्यात आले. काही काळ शहरात गोंधळ उडाला. महिन्यातून तीन वेळा दिवाळीसारखे शहर उजळले जात होते. धान्य देखील खूपच महाग झाले.

सिडनी ओव्हनने म्हटले आहे, "जहांदरशाह तैमूर, बाबर आणि अकबराच्या खानदानातील पूर्णपणे पतित प्रतिनिधी होता. तो तिरस्कारणीय, निष्ठुर, चरित्रहीन, निर्दयी आणि भेकड राजा लाल कुंवर या आवडत्या बाईच्या प्रेमात वेडा झाला होता. तिच्या नातेवाईकाना उच्च पदावर नियुक्त करून सन्मानित करून राज्यातील जुन्या सरदाराना आणि अनुभवी अधिकारी यांना नाराज केले. लवकरच तो कुप्रसिद्ध झाला. लोक त्याची घृणा करू लागले." लालकुंवर आणि तिच्या नातेवाईकांसमवेत राजाने सभ्यतेचा अभाव दर्शविला आणि दररोज रात्री राजवाड्यात बादशहा सोबत मद्य पिण्यासाठी एकत्र जमणा-या संगीतकारांमुळे तीव्र संताप निर्माण झाला आणि बादशहाबद्दल सर्व आदर किंवा भीती नाहीशी झाला. सरदार आणि चांगले लोक सम्राटापासून दूर राहणे पसंत करू लागले.

बादशहाच्या चारित्र्याच्या वाईट प्रभावामुळे शाही दरबाराचा अभिमान नाहीसा झाला. तो कठपुतली बनला. सर्व शक्ती वजीर झुल्फिकार खान आणि मंत्री यांच्या हाती होती जे आपले काम इतरांवर ढकलत असत. सत्ताधारी मंत्र्याच्या इच्छेनुसार, जबाबदा-या विभागल्या गेल्या आणि एका व्यक्तीपासून दुस-या व्यक्तीकडे पदे बदलली गेली. तात्पुरते स्वरूपात या पदांवर असणाऱ्यांनी या संधींचा वापर फायदा करून घेण्यासाठी केला. याचा परिणाम असा झाला की प्रशासनाकडे दुर्लक्ष झाले आणि अराजकता पसरली. निष्ठेची संपूर्ण भावना नाहीशी झाली. अकरा महिन्यांच्या कारकिर्दीत, जहांदार शाहने आपल्या पूर्वजांनी जमा केलेला बराच खजिना संपवला. बाबरच्या सत्तेपासून गोळा केलेले सोनं, चांदी आणि इतर मौल्यवान वस्तू खर्च करण्यात आल्या.

अनागोंदी आणि द्वेष पसरविण्यात राजा एकटा नव्हता. झुल्फिकार यानेदेखील असे केले आणि आपले बहुतेक सरकारी काम त्यांच्या एका आवडत्या अधिकारी सुभागचंद यांच्याकडे सोडले, त्यांनी आपल्या घमेंडी स्वभावामुळे सर्वांनाच नाराज केले. झुल्फिकार आणि जहांदर शहाचा सावत्र भाऊ खानजहां कोकलताश यांच्यात भांडण सुरू झाले. तो झुल्फिकार यांना मंत्रीपदावरून काढून टाकण्यासाठी राजाचा वापर करत होता. हे सर्व राजधानीत घडत होते, ज्यामुळे केंद्रीय सत्ता अधिकाधिक कमकुवत होत चालली होती.

राजधानीतील अशा परिस्थितीचा फायदा अजीम-उश-शानचा दुसरा मुलगा फर्रुख-सियार याने घेतला. पटनाचे राज्यपाल सय्यद हुसेन अली आणि अलाहाबादचे राज्यपाल सय्यद अब्दुल्ला यांचे पाठबळ त्यांनी मिळवले. समर्थकांच्या गटासह, तो काकांच्या सिंहासनावर आपला दावा ठेवू लागला. खजुआ नावाच्या ठिकाणी मार्ग अडविणारा आपला चुलत भाऊ अजीज-उद-दीनच्या प्रतिकारांवर त्याने विजय मिळविला. पुढे त्याचा सामना आग्र्याजवळ जहानदरशाह याच्याशी झाला. जहांदार शाह सैन्यदलातून बाहेर पडला आणि लालकंवरसमवेत बैलगाडीच्या सहाय्याने रणांगणातून दिल्लीला

पळाला. झुल्फिकार खान आधीपासूनच जलदगतिने राजधानीत पोहोचण्याचा प्रयत्न करीत होता. वकील ए-मुतलक असद खान याच्याकडे जहांदार शाहने आश्रय घेतला परंतु त्याने विश्वासघात करून जहांनदरशाहला शत्रूच्या स्वाधीन केले. अशा विश्वासघाताच्या कृत्याबद्दल असद खान आणि त्याचा मुलगा झुल्फिकार खान यांना फार किंमत मोजावी लागली. असद खान यांना अपमान सहन करावा लागला आणि झुल्फिकार खानला ठार मारण्यात आले. मात्र यावेळी मुगल दरबार म्हणजे कटकारस्थानांचा अड्डा बनला होता. सर्वत्र अस्थिरतेचे, अविश्वासाचे व गोंधळाचे वातावरण होते. त्यामुळेच जहांदरशाहला फार काळ सत्तेचा उपभोग घेता आला नाही. त्याच्याविरुद्ध एक वर्षाच्या आतच कारस्थान होऊन त्यात जहांदशाह मारला गेला. १२ फेब्रुवारी १८१३ रोजी जहांदर शाहला ठार मारण्यात आले.

अविनने लिहिले आहे की, "तैमूरच्या राजवंशातील जहांदर शाह हा पहिला बादशहा होता ज्याने स्वत:चा क्रूर स्वभाव, व्याभिचार आणि भ्याडपणामुळे राज्य करण्यास पूर्णपणे अपात्र असल्याचे सिद्ध केले होते."

आपली प्रगती तपासा:

१. बहादूर शाह पहिला आणि जहांदर शहा यांच्या कामगिरीचे परीक्षण करा.

_____

_____

_____

_____

_____

१.३.३ फर्रुख-सियर (१७१३-१७१९) :

सय्यद बंधूच्या मदतीने अजीम-उश-शानचा मुलगा फ़र्रुखसियर बादशहा बनला. (१७१३) जेव्हा फारुखसियार सिंहासनावर बसला तेव्हा तो ३० वर्षांचा तरुण होता. तो खूप दुर्बल, विवेकहीन आणि शारिरीक व नैतिक शक्तीविरहित होता. त्याने सय्यद बांधवांशी भांडणे सुरू केली आणि आपली वैयक्तिक शक्ती वापरण्याचा प्रयत्न केला. सैयद बांधवांनीच त्याला सिंहासनावर बसायला लावले असल्याने त्यांनी सरकारवर विशेषत: नेमणुका आणि युद्धातील लूट वाटप या विषयांवर सरकारवर पूर्ण ताबा मिळवण्याची मागणी केली. दिवसेंदिवस संघर्ष वाढत गेला. सय्यद बंधूंना काढून टाकण्यासाठी, फारुखसियर याने गलिच्छ अशा कुट मार्गांचा आधार घेतला.

जेव्हा फारुखासियार सिंहासनावर आला तेव्हा त्यांनी सय्यद अब्दुल्ला यांना कुत्त्व-उल-मुल्क हे पद देऊन आपले पंतप्रधान म्हणून नेमले. मीर बक्षी म्हणून अमीर-उल-उमरा या पदावर हुसेन अलीची नेमणूक केली. जवळपास सात वर्षांच्या कारकीर्दीत फारुखसियार आपल्या अधिकार व अधिकाराची अंमलबजावणी करण्याच्या इच्छेमुळे आणि त्याचा फायदा घेत असलेल्या सय्यद बांधवांच्या भावना दुखावू नयेत या मानसिक मनोवृत्तीमुळे नेहमीच दु:खी होता. त्याच्या इच्छाशक्तीच्या कमकुवतपणामुळे त्याने धैर्याने

निर्णय घेण्यास आणि शत्रूंना दडपण्यास टाळले. त्याने स्वत: ला बादशहा म्हणून अयोग्य असल्याचे सिद्ध केले.

त्याच्या कारकिर्दीत उत्तर भारतात बंडखोरीची भावना दडपण्यासाठी तीन सैनिक कारवाई करण्यात आल्या. अजीत सिंगने पुन्हा मारवाडमध्ये स्वातंत्र्य घोषित केले आणि अजमेरचाही ताबा घेतला. हुसेन अलीने त्याच्याविरुध्द आक्रमण करून त्याचा पाठलाग केला. अखेर अजितसिंग शरण आला. त्यामुळे अजितसिंगला त्याचा मुलगा बादशहाच्या दरबारी पाठवावा लागला व स्वतःची मुलगी बादशहाच्या जनानखान्यात द्यावी लागली.

बंदा बहादूरच्या नेतृत्वात असलेल्या शीखांचा पराभव हे फर्रुख-सियार यांचे सर्वात मोठे यश होय. बंदा बहादूरच्या नेतृत्वात शीखांनी बहादूरशहाच्या मृत्यूनंतरच्या अराजकांचा फायदा घेऊन आपली शक्ती वाढविली होती. त्यांनी १७१४ मध्ये अब्दुल समद याला लाहोरचा राज्यपाल म्हणून नियुक्त केले आणि त्यांनी शीखांना चिरडून टाकण्याच्या स्पष्ट सूचना दिल्या. दरम्यान, शीखांच्या गटात मतभेद निर्माण झाले आणि याचा परिणाम असा झाला की मोठ्या संख्येने शीख सैनिकांनी बंदा बहादूरचा पाठिंबा मागे घेतला. मोगल राज्यपालांनी या घटनेचा पुरेपूर फायदा उठविला आणि बंदा बहादूरला लोहगड रिकामे करण्यास व गुरदासपूरला परत जाण्यास भाग पाडले. तेथेही त्याला शांततेत जगण्याची परवानगी नव्हती. या ठिकाणी त्याच्यावर एक भयंकर हल्ला झाला आणि डिसेंबर १७१५ मध्ये बंदा बहादूरला शरण जाण्यास भाग पाडले गेले. त्याच्या ७०० साथीदारांसह त्याला कैद करून दिल्ली येथे नेण्यात आले आणि १७१६ मधे दिल्ली येथे त्याला निर्घृणपणे ठार मारण्यात आले.

तिस-या लष्करी योजनेचा संबंध चुडामनच्या नेतृत्वात शक्तिशाली बनलेल्या जाटांना दडपण्याचा होता. चुडामनने बेकायदेशीर कर लादणे आणि स्थानिक रहिवाशांना त्रास देणे सुरू केले आणि थान नावाच्या ठिकाणी एक मजबूत किल्ला बांधला. राजा जयसिंहने त्याच्यावर मोठा दबाव आणला व जाटांचा पुढारी चूडामण यास मोगलांचे मांडलिकत्व स्वीकारावयास भाग पाडण्यात आले.

फर्रुख-सियार याने सय्यद बंधूच्या विरोधात तीन षडयंत्रे रचली. हुसेन अली यांना राजपुताना येथील बंडखोरी रोखण्यासाठी शाही सैन्याच्या नेतृत्वात नेमणूक करण्यात आली तेव्हा जोधपूरचा बंडखोर राजा अजितसिंग राठोर यांना गुप्त पत्रे लिहिलेली होती, जर त्यांनी हुसेन अलीचा काटा काढला तर त्याला मोठे बक्षीस देण्यात येईल असे वचन दिले होते. तथापि, हा कट अयशस्वी झाला. अजितसिंगने समर्पण करून हुसेन अली यांना फारुख-सियार यांची पत्रे सादर केली.

दक्षिणेचा व्हाईसरॉय निजाम-उल-मुल्क याला परत बोलावले गेले आणि डेक्कन प्रांत हुसेन अलीच्या ताब्यात देण्यात आला. हुसेन अली दक्षिणेकडे जात असताना बादशहाने डेक्कनचे डेप्युटी गव्हर्नर दाऊद खान यांनी हुसेनला अडथळा आणण्यासाठी गुप्तपणे उद्युक्त केले. तथापि, दाऊद खान पराभूत झाला आणि ठार झाला. हा कट सुद्धा अयशस्वी झाला.

सय्यद अब्दुल्ला खान याच्या हत्येचाही प्रयत्न केला गेला. नौरोज समारंभात वजीर अब्दुल्ला खान यांना घेरून त्यांची हत्या करायची किंवा तुरुंगात टाकायचे . तथापि, हा कट सुद्धा अयशस्वी झाला. अब्दुल्ला खानला कटाविषयी माहिती मिळाल्यामुळे त्याने अगोदरच विशाल सैन्य गोळा करून तो फरूक-सियार विरुद्ध सज्ज झाला. बादशहा आणि सय्यद ब्रदर्स यांच्यातील संबंध खूप तणावपूर्ण झाले होते.

दुसरी महत्वाची घटना म्हणजे बादशहाने १७१७ मधे ब्रिटीश इस्ट इंडिया कंपनीला व्यापारात अनेक सवलती दिल्या. त्यातील महत्वाची म्हणजे बंगालमध्ये मिळालेली करमुक्त व्यापाराची सवलत होय. मात्र, लवकरच बादशहा फर्रुखसियर आणि सय्यद बंधू ह्यांच्यात मतभेद सुरू झाले. हिंदुस्थानी गटाचे नेतृत्व सय्यद बंधूंकडे असल्याने ते अतिशय शक्तीशाली होते. अशाप्रकारे सम्राट आणि सय्यद बंधू एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करू लागले. त्यात सय्यद बंधूंनी मराठ्यांच्या मदतीने अखेर फर्रुखसियरचा काटा काढला (१७१९).

फर्रुखसियारविषयी आर्विनने लिहिले, "फारुखसियार कमकुवत, तुच्छ व डरपोक होता. त्याच्याजवळ वाईट करण्याची किंवा चांगले करण्याची शक्ती नव्हंती. त्याच्या वैयक्तिक सामर्थ्यावर दबाव आणण्याच्या प्रयत्नांमुळे त्याचे शासन सतत तणावग्रस्त आणि चिंताग्रस्त राहिले, ज्यामुळे त्याचा मृत्यू झाला."

डॉ. ए.एल. श्रीवास्तव यांनी फर्रुखसियार यांच्याविषयी लिहिले आहे," बाबरच्या घराण्याने आतापर्यंत दिल्लीचे सिंहासन सुशोभित केले होते, त्यात हा सर्वात अपात्र शासक सिध्द झाला. "

हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की फारुखासियारांच्या कारकिर्दीत, मोगल साम्राज्य लयास जाऊ लागले. सर्वत्र अनागोंदी पसरली. सरंजामशाही, जमीन मालक आणि जमातींचे गट सरकारच्या शक्तीला आव्हान देऊ लागले. विविध उमरावांच्या समर्थकामध्ये दिल्लीतील रस्त्यांवर संघर्ष झाले आणि रस्ते चारही बाजूंनी लुटारुंनी भरलेले होते. सरकारी आदेशांचे खुलेआम उल्लंघन होऊ लागले. अधिकाऱ्यांनी आदेश न घेताच आपली पदे सोडली. नियम व कायद्यांकडे दुर्लक्ष केले गेले. भ्रष्टाचार व अपात्रता सर्वत्र पसरली. वेतन न मिळाल्यामुळे सैनिक बंडखोर झाले.

१.३.४ रफी-उद-दराजत (२८ फेब्रुवारी १७१९ ते ४ जून १७१९) :

औरंगजेबाचा वीस वर्षीय पणतू रफी-उद-दराजत २८ फेब्रुवारी १७१९ रोजी पदारूढ झाला. निकुसियियारच्या बंडाळीच्या काळात त्याने आग्र्याच्या किल्ला ताब्यात घेतला आणि स्वत: ला शासक म्हणून घोषित केले. पण तो सय्यद बंधूच्या हातातील बाहुले झाला होता. रोगामुळे त्याची प्रकृती अतिशय ढासळू लागताच सय्यद बंधूनी त्यास पदच्युत केले. पदच्युतीनंतर एका आठवड्यातच तो मरण पावला. फक्त काही महिन्यांच्या अल्पकाळ राज्य करणाऱ्या मोगल शासकांपैकी तो एक होता.

१.३.५ रफी-उद्द-दौला (६ जून १७१९ ते १७ सप्टेंबर १७१९) :

तो 'शाह जहाँ दुसरा' म्हणून लोकप्रिय होता. त्याच्या कारकिर्दीत अजितसिंग यांनी आपली विधवा मुलगी मोगल हराम यांच्याकडून परत घेतली आणि नंतर ती हिंदू बनली. हाही सय्यद बंधू च्या हातातील बाहूले होता. हा एक रोगी बादशहा असल्यामुळे लवकरच मरण पावला

यानंतर रफीउद्दराजत व रफीउद्दौला यांना सिंहासनावर बसवून व लगेच उतरवून अखेर सप्टेंबर १७१९ मध्ये मुहम्मदशाहला बादशहा बनविण्यात आले. केवळ १७१९ हया वर्षात दिल्लीच्या सिंहासनाने चार सम्राट पाहिले. ह्यावरून राजकीय अस्थिरता किती शिगेला पाहेचली होती हे प्रत्ययास येते.

१.३.६ मुहम्मद शाह रंगीला (१७१९-१७४८) :

रफीउद्द-दौलाच्या मृत्यूनंतर मोहम्मद शाहला सय्यद बंदूने सिंहासनावर बसवले. तो बादशहा बहादूर शाह पहिलाचा चौथा मुलगा होता. त्याच्याबद्दल असे म्हटले जाते की त्याच्यासारखा दिल्लीच्या सिंहासनावर एखादा निश्चिंत व निष्काळजी बादशहा यापूर्वी बसला नव्हता. तो एक १७ वर्षाचा तरुण मुलगा होता. त्याने आपला बहुतेक वेळ राजवाड्याच्या चार भिंतींमध्ये, जनानखान्यात हिंजड्यांसमवेत आणि स्त्रियांसमवेत घालविला. कोणीही त्याच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले नाही कारण तो दिल्लीच्या सिंहासनावर बसेल याची कुणाला कल्पनाही नव्हती. जरी तो हुशार असला तरी त्याने कधीही आपल्या बुद्धीचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न केला नाही. तो उदारमतवादी होता. त्याने कधीही रक्त सांडले नाही किंवा प्राणीहत्या केली नाही. तो भेकड आणि अस्थिर मनाचा माणूस होता. तो विलासी, कंटाळवाणा आणि अशोभनीय सवयींचा व्यसनाधीन होता.

स्वतःहून काहीही निर्णय न घेणे हा त्याने आपल्या जीवनाचा नियम बनविला होता. त्याने हे काम आपल्या प्रियजनांवर सोडले. त्याच्यात पुढाकार घेण्याची क्षमता नव्हती. राजकारणाच्या खेळाच्या सुरुवातीच्या नियमांशी तो पूर्णपणे परिचित नव्हता आणि खेदाची गोष्ट म्हणजे त्यांना त्या जाणून घेण्याचीह उत्सुकताही नव्हती. रुस्तम अली यांनी लिहिले की, "मुहम्मद शहा यांनी आपल्या कर्तव्यांकडे लक्ष दिले नाही; त्याऐवजी आपल्याला काही जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतील हे त्यांना ठाऊक नव्हते."

मुहम्मद शहा देखील सय्यद बंधू च्या हातचे बाहुले बनला. मुगल दरबारात निजामुल्मुल्क या तुरानी सरदारांचे सय्यद बंधूंशी जमत नसे. निजामुल्मुल्क माळव्याचा सुभेदार होता. त्याने मुहम्मद शहा विरुद्ध बंड केले. बादशहाबरोबर सैन्य घेऊन सय्यद हुसेन बंडाचा बंदोबस्त करण्यासाठी निघाला असता मार्गात तोडाभीम या ठिकाणी निजामुल्मुल्कने कपट करून सय्यदला ठार केले. ही वार्ता समजताच सय्यद अब्दुल्ला यांनी इब्राहिम नावाच्या मुलास बादशहा केले. मुहम्मद शहा लगेच उत्तरेस गेला. त्याचे व सय्यद अब्दुल्ला यांचे विलोचपुर येथे १७२० च्या नोव्हेंबर मध्ये युद्ध होऊन त्यात सय्यद अब्दुल्ला पराभूत झाला. नंतर त्यास कैद करण्यात येऊन १७२२ मध्ये त्याचा वध करण्यात आला.

मुगल साम्राज्याच्या दृष्टीने बादशहा मुहम्मदशाहची कारकीर्द महत्वाची ठरली. आपल्या कार्यकाळाच्या प्रारंभीच मुहम्मदशाहने डोईजड ठरलेल्या सय्यद बंधूंचा काटा काढला असला तरी परिस्थितीवर तो नियंत्रण ठेवू शकला नाही. मुहम्मद शाह याला प्रशासनामध्ये काहीच रस नव्हता. तो आपला वेळ आपल्या प्रियजनांबरोबर व्यर्थ कामात व्यतीत करत असे. मीर मुहम्मद अमीन खान यांचा मुलगा वजीर कमरउद्दीन खान याच्याकडे त्याने सर्व काही सोपविले. दुर्दैवाने, वजीर देखील एक नीरस, कामे टाळणारा आणि विलासी माणूस होता. दिल्लीत अक्षरशः कोणतेही सरकार नव्हते. मुहम्मद शहा याने आपला बहुतांश वेळ जनावरांच्या मारामारी पाहण्यात घालवला. सार्वजनिक कारभाराकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे आणि सुंदर महिलांच्या व्यसनामुळे, त्याला मुहम्मद शाह "रंगीला" असे संबोधले गेले.

त्याच्या कारकिर्दित गरजेच्या वेळी प्रांतीय सरकारांना केंद्राकडून कोणतीही मदत मिळत नव्हती. जेव्हा नादिरशाह अफगाणिस्तानासाठी धोका बनला आणि काबूलच्या मोगल राज्यपालांनी मदतीची मागणी केली तेव्हा कोणीही त्याच्या विनंतीकडे लक्ष दिले नाही. त्याचे परिणाम भयानक झाले. मोगल साम्राज्याचे विघटन होऊ लागले. बरेच प्रांत अक्षरशः स्वतंत्र झाले. मुहम्मद शहाच्या कारकिर्दीत निजाम उल्मुल्कने दक्षिणेत स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. याच वेळी पहिला बाजीराव पेशवा यांनी माळवा, गुजरात, बुंदेलखंड हे प्रदेश जिंकून साम्राज्यविस्तार केला. निजामुल्मुल्कचा पहिल्या बाजीरावने अनेकदा पराभव केला.

मुहम्मद शहा च्या काळात मुघल साम्राज्याचे विघटन होऊन माळवा, गुजरात, महाराष्ट्र व-हाड हे प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यात गेले होते. निजामुल्मुल्क दक्षिणेत स्वतंत्र झाला होता तर सादखान अयोध्येत आणि अलीवर्दीखान बंगाल, बिहार व ओरिसा या प्रांतात स्वतंत्र झाले. जाट, रोहिले व रजपूत हेही स्वतंत्र झाले. मुहम्मदशाहच्याच कारकीर्दीत १७३७ मध्ये पेशवा थोरले बाजीरावने दिल्लीवर आणि १७३९ मध्ये अफगाणिस्थानचा शासक नादिरशहाने भारतावर आक्रमण करून मुगल साम्राज्याची पाळेमुळे उखडून टाकली . याच वेळी नादिरशहा ने मुहम्मद शहा वर स्वारी करून सिंधूच्या पलीकडील प्रदेश जिंकले.

मुघल साम्राज्याचे विघटन होऊन ते केवळ नावापुरतेच राहिले. बादशहा देखील दुर्बल व नामधारी बनला.

आपली प्रगती तपासा:

१. फर्रुख-सियर आणि मुहम्मद शाह रंगीला यांच्या कामगिरीचा आढावा घ्या.

_____

_____

_____

_____

_____

१.३.७ नादिरशहाचे भारतावरील आक्रमण (१७३८-३९) :

भारतासाठी वायव्य सीमा नेहमीच स्फोटक ठरली आहे . सीमेकडील टोळ्या संधी मिळताच भारतावर हल्ले करीत, म्हणूनच यशस्वी राज्यकर्त्यांनी नेहमीच वायव्य सीमेवर कडक सुरक्षा व्यवस्था ठेवली होती, औरंगजेबही त्याला अपवाद नव्हता. त्याच्या कारकीर्दीत सीमेवरील टोळ्यामधे शांतता होती. त्यांना आर्थिक मदत व्यवस्थित मिळत होती. काबूलचे प्रशासन उत्तम प्रकारे चालले होते आणि दिल्ली व काबूलमधे प्रशासकीय पत्रव्यवहार योग्य रितीने सुरू होता. परस्पर दळणवळणाचे मार्ग खुले होते. परंतु औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर परिस्थिती झपाट्याने घसरू लागली. काबूलवरून बहादुरशाह निघून आल्यावर व वारसायुद्धात व्यस्त झाल्यावर काबूल व गझनीची घडी विस्कटू लागली. सर्वत्र स्वार्थ, भ्रष्टाचार सुरू झाला. त्यामुळे सीमा असुरक्षित बनली. अशा परिस्थितीत महत्वाकांक्षी व्यक्तींची महत्वाकांक्षा जागृत होणे स्वाभाविक होते. सियार - उल - मुत्खरीनचा लेखक गुलाम हुसेन म्हणतो की राज्यपालांच्या नियुक्तीत पक्षपात होत असे. त्यामुळे अयोग्य राज्यपाल नियुक्त केले जात. अशा स्थितीत सीमेकडील टोळ्यांना दिली जाणारी आर्थिक मदत त्यांच्यापर्यंत न पोहचता मधल्यामध्ये अधिकारी वर्ग गडप करीत. सैन्यालाही वेतन व्यवस्थित मिळत नव्हते. एकूणच सीमा भागाची उपेक्षा होऊ लागली. इतकी की परकीय आक्रमणाची शक्यता दिल्लीला कळविण्यात आली तेव्हा ती वार्ता कळविणा-या मुगल राज्यपालाचीच थट्टा करण्यात आली.

नादिरशहाचा जन्म खुरासानच्या तुर्क वंशात १६८८ मध्ये झाला. अफगाणांनी फारसवर (ईराण) आक्रमण केले तेंव्हा फारसचा संरक्षक म्हणून नादिरशहा नावारूपाला आला. १७२२ मध्ये अफगाणांनी कंदाहार जिंकून घेतले व फारसची राजधानी इस्पहानवर कब्जा मिळविला त्यावेळी प्रयत्नांची शर्थ करून नादिरशहाने अफगाणांना पिटाळून लावले (१७२७). या त्याच्या कार्यावर प्रसन्न होऊन फारस सम्राट शहा तहमास्पने नादिरशहाला आपल्या राज्यातील काही प्रदेश दिला. तेथे नादिरशहा स्वतंत्रपणे शासन करीत असे. आपल्या नावाचे शिक्केही त्याने प्रचलित केले होते. १७३६ मधे नादिरशहाने संपूर्ण फारसवर आपला अधिकार प्रस्थापित केला.

नादिरशहा अशाप्रकारे फारसचा (ईराण किंवा पर्शिया) शासक बनला असला तरी महत्वाचे कंदहार अफगाणांच्या ताब्यात होते. म्हणून नादिरशहा राज्यविस्ताराकडे वळला. कंदहारच्या अफगाणांना एकटे पाडण्याच्या दृष्टीने त्याने मुगल बादशहा मुहम्मदशाहला विनंती केली की, कंदहारच्या अफगाणांना काबूलमध्ये आश्रय मिळू नये. बादशहा मुहम्मदशाहने तसे आश्वासन नादिरशहाला दिले . परंतु प्रत्यक्षात १७३८ मध्ये नादिरशहाने कंदहारवर आक्रमण केले तेव्हा काही अफगाणांनी मुगल प्रदेशातील गझनी व काबूल येथे आश्रय घेतला. मात्र नादिरशहाचे सैनिक मुगल सीमेत शिरले नाही. अशा स्थितीत नादिरशहाने एक दूतमंडळ दिल्लीला पाठविले. पण ह्या दूतमंडळातील सदस्यांची मुगल सैनिकांनी हत्या केली. खरे तर फारस आणि भारत यांच्यात पूर्वीपासून दूतमंडळाचे येणे जाणे सुरू होते. पण नादिरशहाने पाठविलेल्या दूतमंडळाला शासक मुहम्मदशाहने संमती दिली नाही. एवढेच नव्हे तर दूतमंडळ मारले गेले. हा नादिरशहाला स्वतःचा भयानक अपमान वाटला. म्हणूनच त्याने भारतावर आक्रमण करण्याचे ठरविले.

भारताच्या स्थितीची नादिरशहाला चांगलीच कल्पना होती. मुगल साम्राज्याची ढासळती स्थिती आणि लष्करी दुर्बलता स्पष्ट दिसत होती. भारतात असलेल्या अमाप संपत्तीचेही नादिरशहाला आकर्षण होते. महत्वाची गोष्ट म्हणजे अंतर्गत भांडणातून काही मुगल दरबा-यांकडून नादिरशहाला भारतावर आक्रमण करण्यास उत्तेजित केले जात होते. यानंतर नादिरशहाची विजयी घोडदौड सुरू झाली. ११ जून १७३८ रोजी गझनी ताब्यात घेतल्यावर २९ जूनला काबूलवर नादिरशहाचा अधिकार प्रस्थापित झाला. प्रत्यक्षात नादिरशहाचे आक्रमण होताच काबूलचा मुगल राज्यपाल नासिरखाँने शरणागती पत्करली. तेव्हा त्याच्याकडून एकनिष्ठ राहण्याचे वचन घेऊन नादिरशहाने त्यालाच काबूल व पेशावरचा राज्यपाल बनविले. त्यानंतर अटक येथे सिंधू नदी ओलांडून नादिरशहाने लाहोरच्या मुगल राज्यपालाला पराभूत केले. तेव्हा नासिरखाँप्रमाणेच तोही नादिरशहाला सामील झाला.

१. कर्नालची लढाई :

एकामागोमाग विजय मिळवून नादिरशहा वेगाने दिल्लीकडे वाटचाल करीत असल्याचे पाहून बादशहा मुहम्मदशाह घाबरला. आता त्याला वस्तुस्थितीची जाणीव होऊ लागली. म्हणून त्याने आपल्या मदतीसाठी निजाम, सादतखाँ, खानदौरान इ. ना घेतले व ८०,००० सैन्यासह दिल्लीहून कूच केले. मुगल सैन्य प्रचंड असले तरी त्यांच्याजवळ कोणतीही निश्चित अशी योजना नव्हती. नादिरशहाची स्थिती व नेमका ठावठिकाणा यांची मुगलांना व्यवस्थित माहिती नव्हती. अशा स्थितीत कर्नालच्या तळावरून मुगल सैन्याने नादिरशहावर हल्ला केला पण बाजू त्यांच्यावरच उलटली. या लढाईत (२४ फेब्रुवारी १७३९) मुगलांचे खूप नुकसान झाले. संघर्षात खान दौरान मारला गेला व सादतखाँला बंदी बनविण्यात आले. त्याचवेळी बादशहाने तडजोडीची भूमिका घेतली. त्याने नादिरशहाला ५० लक्ष रू. देण्याचे कबूल केले. प्रत्यक्षात बादशहाच्या वतीने हे कार्य निजामाने केले. त्यामुळे बादशहा इतका खुश झाला की, खानदौरानच्या मृत्यूनंतर रिकामे झालेले मीरबक्षीचे पद त्याने निजामाला दिले.

२. नादिरशहाचे दिल्लीवर आक्रमण :

या तडजोडीत नादिरशहाने परत आपल्या देशात जावे असे ठरले होते. परंतु कदाचित इतिहासाला ते मंजूर नव्हते. देशहितावर वैयक्तिक स्वार्थाने व ईर्षेने मात केली. मुगल सरदारांमधील हेवेदोवे, रागलोभ उफाळून आले. मीरबक्षी पदावर सादतखाँचा डोळा होता. परंतु ते पद बादशहाने निजामाला दिल्याने संतप्त झालेल्या सादतखाँने नादिरशहाची भेट घेऊन त्याला दिल्लीवर आक्रमण करण्याची चिथावणी दिली व २० कोटी रू. मिळण्याचे आश्वासन दिले. नादिरशाहला मुगल दरबाराच्या स्थितीची पूर्ण कल्पना होती. निजामाशी झालेल्या चर्चेत मराठ्यांनी मुगलांचा एवढा मोठा प्रदेश जिंकण्याचे कारण म्हणजे मुगल दरबारातील गटबाजी हे त्याला कळून चुकले. ह्याला कंटाळूनच आपण दक्षिणेत गेलो असेही निजामाने कबूल केले होते. त्यामुळेच सादतखाँचे निमंत्रण म्हणजे नादिरशहाला सुवर्णसंधी वाटली. त्याने दिल्लीला जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार २० मार्च १७३९ रोजी नादिरशहा आपल्या सैन्यासह दिल्लीला पोहचला. येथून जवळजवळ दोन महिने दिल्लीवर नादिरशाहाची सत्ता होती. त्याच्या नावाने खुत्बा वाचणे सुरू झाले व शिक्केही

पाडण्यात आले. नादिरशहा दिल्लीलाच राहिला असता तर हीच मुगल साम्राज्याची समाप्ती ठरली असती.

आपल्या मुक्कामात नादिरशहाने दिल्लीची जास्तीत जास्त लूट करण्याचा प्रयत्न केला. या कार्यात अडथळा आणणा-यांची सरेआम कत्तल करावी असा त्याचा आदेश होता. त्यामुळे झालेल्या नरसंहारात हजारोंचा बळी गेला. अमीरांनी व जनतेने स्वतःहून लूट आणून द्यावी असाही हुकूम नादिरशहाने काढला. आश्वासनाप्रमाणे सादतखाँ २० कोटी रु. देऊ शकला नाही. त्यामुळे शारीरिक यातनांच्या भितीने त्याने वीष घेऊन आपली जीवनयात्रा संपविली. दिल्लीत त्यावेळी नादिरशहाची किती जबरदस्त दहशत होती हे यावरून स्पष्ट होते. अशा प्रकारे जवळजवळ दोन महिन्यानंतर नादिरशहा दिल्लीहून परत फिरला. जातांना कित्येक कोटी रु. रोख शिवाय सोने, चांदी, जडजवाहिर आपल्या सोबत आपल्या देशात घेऊन गेला. तसेच हत्ती, घोडे, ऊंट हजारोंच्या संख्येने नेले. वेगवेगळे कुशल कारागीरही त्याने भारतातून नेले. शहाजहानचे प्रसिद्ध मयूरासन (तख्त-इ-ताऊस; Peacock Throne) व जगप्रसिद्ध कोहिनूर हिरा यावेळी नादिरशहा आपल्या देशात घेऊन गेला.

घाबरलेल्या बादशहाने आपल्या मुलीचा विवाह नादिरशहाचा मुलगा नासिरूल्लाह मिर्जा हयाच्याबरोबर करून दिला. त्याचबरोबर काश्मीर व सिंधूच्या पश्चिमेकडील प्रदेश नादिरशहाला दिला. काही बंदरेही दिली. पंजाबच्या मुगल राज्यपालाने नादिरशहाला दरवर्षी २० लक्ष रु. कर देण्याचे कबूल केले तसेच सीमेवर शांतता ठेवण्याचे आश्वासन दिले. याऐवजी भारतातून जाताना नादिरशहाने मुहम्मदशाहला पुन्हा मुगल साम्राज्याचा सम्राट घोषित करून त्याला त्याच्या नावाने खुत्बा वाचण्याचा व शिक्के पाडण्याचा अधिकार परत केला. जाताजाता नादिरशहाने मुहम्मदशाहला काही महत्वपूर्ण सूचना केल्या व सम्राटाची आज्ञा पाळावी असे आदेश दिल्लीच्या जनतेला दिले. संकट समयी दिल्लीला लष्करी मदत देण्याचेही नादिरशहाने कबूल केले

आपली प्रगती तपासा:

१. नादिरशहाच्या भारतावरील आक्रमणाचा आढावा घ्या.

_____

_____

_____

_____

_____

१.३.८ अहमदशहा अब्दालीची आक्रमणे (१७४८-१७६७):

१. पहिले आक्रमण (१७४८) :

अहमदशहा अब्दाली नादिरशहाच्या लष्करात एक अधिकारी होता. नादिरशहाच्या भारत स्वारीत त्याने भाग घेतला होता. लष्कराचा चांगला अनुभव असलेल्या अहमदशहा अब्दालीने जून १७४७ मध्ये नादिरशहाला ठार केले व तो स्वतः अफगाणिस्थानचा शासक बनला. नादिरशहाने भारतात मिळविलेली प्रचंड संपत्ती आता अहमदशहा अब्दालीच्या ताब्यात आली. भारताच्या तत्कालीन राजकीय स्थितीचे, दरबारातील गटांचे व परस्पर संघर्षाचे त्याला चांगले ज्ञान होते. विशेषतः रोहिल्यांशी अब्दालीचा संपर्क होता. अब्दालीची नजर प्रामुख्याने त्याच्या राज्याच्या पूर्व सीमेपलीकडील सुजलाम् सुफलाम् अशा पंजाबवर होती. म्हणून जानेवारी १७४८ मधे सीमा ओलांडून त्याने पंजाबमध्ये प्रवेश केला व महत्वाचे लाहोर जिंकून घेतले. पण त्याचा अब्दालीला फारसा लाभ मिळाला नाही. कारण बादशहा मुहम्मदशाहने पाठविलेल्या सैन्याने सरहिंदजवळ मनुपूर येथे अब्दालीला पराभूत केले . मात्र या लढाईत मुगल वजीर कमरूद्दीन मारला गेला.

२. दुसरे आक्रमण (१७४९) :

मुगल बादशहा मुहम्मदशाह २५ एप्रिल १७४८ रोजी मृत्यू पावला. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा अहमदशाह बादशहा बनला. त्याने वजीरपदी सफदरजंगची नियुक्ती केली. सफदरजंग अवधचा नबाबही होता. लवकरच सफदरजंग आणि दुआबमधील रोहिले यांच्यात संघर्ष उद्भवला. तेव्हा रोहिल्यांना मदत करण्यासाठी अब्दाली भारतावर चालून आला (१७४९), परंतु पंजाबच्या मुगल सुभेदाराने काही रक्कम देऊन अब्दालीशी तह केला व त्याला परत पाठविले.

३. तिसरे आक्रमण (१७५१) :

अब्दाली अफगाणिस्थानात परत गेला असला तरी सफदरजंग व रोहिले संघर्ष सुरूच होता . राजकीय कारणाबरोबर त्यांच्यातील परस्पर संघर्षाला धार्मिक कारणही होते. कारण सफदरजंग शिया पंथाचा तर रोहिले सुन्नी पंथाचे होते. यावेळी उत्तर भारतात पेशवा बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेबाच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची ताकद वाढत होती. म्हणून सफदरजंगने आपल्या मदतीसाठी मराठ्यांना पाचारण केले. परिणामी दुआबमधे मराठे व रोहिले संघर्ष सुरू झाला. त्यात रोहिल्यांना जबर हानी सहन करावी लागली. म्हणून त्यांनी अब्दालीला बोलाविले. त्यानुसार १७५१ च्या अखेरीस अब्दाली पंजाबमधे दाखल झाला. अब्दालीचे दिल्लीवर होणारे संभाव्य आक्रमण लक्षात घेऊन बादशहा अहमदशाहने सफदरजंगला पुढे करून मराठ्यांशी एक करार केला (१७५२). या करारानुसार अब्दालीच्या आक्रमणाचा बंदोबस्त करण्याची जबाबदारी मराठ्यांनी पत्करली. त्याऐवजी त्यांना सम्राटाकडून दुआब, पंजाब व सिंध प्रदेशाचे चौथाईचे अधिकार मिळाले. मात्र मराठ्यांशी करार करत असतानाच भयग्रस्त बादशहाने पंजाब अब्दालीला देऊन टाकला. परिणामी अहमदशहा अब्दाली आपल्या देशात निघून गेला.

४. चौथे आक्रमण (१७५६) :

१ जून १७५४ रोजी वजीर गाजिउद्दीनने अहमदशाहला काढून त्याच्या जागी आलमगीर द्वितीयला बादशहा बनविले. दिल्लीत त्यामुळे गोंधळाची परिस्थिती होती. अशीच परिस्थिती पंजाबमध्ये निर्माण झाली. पंजाबचा सुभेदार मीर मन्नू (मुईन-उल- मुल्क) हयाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या लहान मुलाच्या वतीने मीर मन्नूची पत्नी मुगलानी बेगम पंजाबचा कारभार पहात असे. परंतु वजीर गाजिउद्दीनने पंजाबचा सुभेदार म्हणून आदिना बेगमची ची नियुक्ती केली. त्यामुळे संतापलेल्या मुगलानी बेगमने अहमदशहा अब्दालीला पाचारण केले. व दिल्लीत असलेल्या गुप्त धनाच्या साठ्यांची माहिती पुरविली. परिणामी नोव्हेंबर १७५६ मधे अब्दाली पंजाबमध्ये आला व तेथून दिल्लीच्या रोखाने जाऊ लागला. २८ जानेवारी १७५७ रोजी दिल्लीत प्रवेश केल्यापासून जवळजवळ १ महिना अब्दालीचा मुक्काम दिल्लीला होता. यावेळी धन मिळविण्यासाठी अब्दालीने दिल्लीच्या जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले. त्यात हिंदूंबरोबर जनानखान्यातील स्त्रियांचाही समावेश होता. दिल्लीजवळील मथुरा व वृंदावन येथेही अब्दालीच्या सैनिकांनी विध्वंस केला . हिंदूंची कत्तल, मंदिरांचा विध्वंस, लूट असे प्रकार सर्रास चालत. शेवटी सैन्यात कॉल-याची साथ पसरल्याने अब्दालीने हे आक्रमण आटोपते घेतले व मायदेशीचा रस्ता धरला. यावेळी अब्दालीला कोट्यावधीची लूट मिळाली. शिवाय चांगल्या प्रतिचे घोडे, ऊंट, हत्ती त्याने स्वतः बरोबर नेले. परत जाताना मीरबक्षी पदावर अब्दालीने रोहिल्यांचा नेता नजीबखान रोहिल्याची नियुक्ती केली. नजीबखान मराठ्यांचा कट्टर शत्रू होता व दिल्लीच्या गादीवर त्याचा डोळा होता.

५. पाचवे आक्रमण (१७५९) :

अहमदशहा अब्दाली दिल्लीची लूट करत असताना पेशवा बाळाजी बाजीरावने आपला लहान भाऊ रघुनाथराव यांस उत्तरेत पाठविले. प्रत्यक्षात अब्दाली भारतातून निघून गेल्यावर रधुनाथराव दिल्लीस पोहोचला. त्याने नजीबखान रोहिल्यास कैद केले. पण मल्हारराव होळकराशी संधान बांधून नजीबखानने स्वत:ची सुटका करवून घेतली. त्यानंतर रघुनाथरावने अटकेपर्यंत मोहीम काढून दिल्ली ते अटक प्रदेश जिंकून घेतला. पण हा प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यात राहील याचा कोणताही बदोबस्त केला नाही. अशा स्थितीत में १७५८ मध्ये रघुनाथराव दक्षिणेत येण्यास निघाला.

हयाच वेळी नजीबखान रोहिल्याने पुन्हा अहमदशहा अब्दालीला भारतावर स्वारी करण्याचे आमंत्रण दिले. त्यानुसार १७५९ मधे अब्दाली भारतावर चालून आला. दिल्लीत याच सुमारास सत्ताबदल होत होता. बादशहा आलमगीर द्वितीयचा खून होऊन राजपूत्र अली गोहर 'शाह आलम' पदवी घेऊन बादशहा बनला. (२२ डिसेंबर १७५९), अब्दाली पंजाबात होता. त्याने साबाजी शिंदेचा पराभव करून पंजाब मराठ्यांपासून हिसकावून घेतला. त्यापाठोपाठ १० जानेवारी १७६० रोजी मराठ्यांचा शूर सरदार दत्ताजी शिंदे बरारीघाटच्या लढाईत मारला गेला. मराठ्यांच्या या पराभवाने पंजाब व दिल्ली प्रदेश पुन्हा अब्दालीच्या वर्चस्वाखाली आला. ही हकीकत कळताच पेशव्याने सदाशिवरावभाऊच्या नेतृत्वाखाली एक मोठे सैन्य उत्तरेत पाठविले. मराठ्यांचे हे सैन्य आणि अहमदशहा

अब्दाली यांच्यात अनेक चकमकी होऊन अखेर १४ जानेवारी १७६१ रोजी पानिपत येथे जोरदार युद्ध झाले. हेच पानीपतचे तिसरे युद्ध होय, त्यात मराठयांचा पराभव झाला.

पानिपतवरील विजयानंतर अब्दाली २० मार्च १७६१ रोजी आपल्या देशात परत जाण्यास निघाला. जाताना शाह आलमला दिल्लीच्या गादीवर बसविले. वजीरपदी इमाद उल मुल्कची तर मीरबक्षी म्हणून नजीबखान रोहिल्याची नियुक्ती केली. या युद्धानंतर मुगल साम्राज्याचे झपाट्याने पतन सुरू झाले. अब्दालीने शाह आलमला दिल्लीच्या गादीवर बसविण्याची घोषणा केली असली तरी प्रत्यक्षात शाह आलम पानिपतच्या युद्धाच्या वेळी दिल्ली सोडून निघून गेला होता. यावरून दिल्ली राज्याची काय स्थिती असेल याची कल्पना करता येते. यानंतर ११ वर्षे शाह आलम अवधचा नबाब शुजाउद्दौला व इंग्रज यांच्या आश्रयाने होता. पुढे महादजी शिंदे यांनी दिल्ली जिंकली व शाह आलमला इंग्रजांकडून दिल्लीला आणून गादीवर बसविले.

आपली प्रगती तपासा:

१. अहमदशहा अबदालीच्या भारतावरील आक्रमणाचा उहापोह करा.

_____

_____

_____

_____

_____

१.३.९ अहमदशाह (१७४८-५४) :

एप्रिल १७४८ मध्ये वडील मुहम्मद शाह रंगीला यांच्या निधनानंतर अहमद शाहला दिल्लीच्या गादीवर बसविण्यात आले. तो आपल्या वडिलांचा एकुलता एक मुलगा होता. तो एक "सुस्वभावी, मंदबुद्धी माणूस" होता. त्याला युद्ध किंवा प्रशासनाचे कोणतेही प्रशिक्षण नव्हते. लहानपणापासून २१ व्या वर्षापर्यंत तो दुर्लक्ष आणि दारिद्र्यात जनानखान्याच्या स्त्रियांमध्ये वाढला. तरुणपणाच्या मौजमस्तीत तो मग्न असायचा. राज्यकर्ता म्हणून तो फारच नालायक, दुर्बल, व्यसनी व व्यभिचारी होता. राज्याच्या प्रशासनाकडे त्याचे मुळीच लक्ष नव्हते. या कारणास्तव, अहमद शाह त्याच्या ताब्यात असलेल्या साम्राज्यावर राज्य करण्यास अयोग्य होता.

प्रशासनाच्या क्षेत्रात बादशहाने ब-यापैकी मूर्ख गोष्टी केल्या. त्याने आपला अडीच वर्षाचा मुलगा महमूदला पंजाबचा राज्यपाल म्हणून नेमले आणि मुहम्मद अमीन नावाच्या एका वर्षाच्या मुलाला त्याच्या उपमहापौर म्हणून नेमले. त्याने सैयद शहा या एक वर्षाच्या मुलाला काश्मीरचे राज्यपालपद दिले आणि १५ वर्षाच्या मुलाला त्याचे सहायक म्हणून नियुक्त केले गेले. अफगाणी हल्ल्यांचा धोका जास्त असण्याच्या वेळी या नेमणुका करण्यात आल्या.

सफदरजंग त्याचा प्रधान होता तर जावेद खान हा एक महत्वाचा सरदार होता. जावेद खानच्या सांगण्यावरून अहमदशहा वागे. जावेदखानास त्याने ' नवा बहादुर 'ही पदवी दिली. त्याने सफदरजंग यास जावेद खानाकरवी ठार मारण्याचे प्रयत्न केले. पण ते अयशस्वी ठरले. सफदरजंगने अहमदखान बंगश याचा मराठ्यांच्या मदतीने पराभव केला व रोहिलखंड प्रांत जिंकला. त्याबद्दल रोहिलखंडाचा काही प्रदेश मराठ्यांना बक्षीस म्हणून त्यांनी दिला.

१७४६ मध्ये अहमद शाह अब्दालीने पंजाबवर आक्रमण केले परंतु भरपूर नुकसानभरपाई घेतल्यानंतरही तो परत आला. १७५२ मध्ये अब्दालीने पुन्हा पंजाबवर आक्रमण केले. पंजाबचा राज्यपाल पराभूत झाला आणि अब्दालीने दिल्लीकडे आगेकूच केली. दिल्लीला विनाशापासून वाचवण्यासाठी, मोगल बादशहाने पंजाब व मुल्तान अहमद शाह अब्दालीला देऊन सलोखा केला.

दिल्ली षडयंत्र आणि परकीय गटांचा अड्डा बनला. त्यावेळी दरबारातील सर्वात महत्वाचे मंत्री अवधचे नवाब वजीर सफदरजंग होते. ते इतके गर्विष्ठ झाले होते की त्याने बादशहाचा सल्ला घेतल्याशिवाय आदेश देण्यास सुरवात केली. त्याला उत्तर म्हणून बादशहाने जाविद खानच्या नेतृत्वात दरबारी दल स्थापन केला. जाविद खानची हत्या झाली तेव्हा बादशहाने निजाम-उल-मुल्कचा नातू गाझीउद्दीन इमान-उल-मुल्कला त्याचा वजीर म्हणून निवडले. इमाद-उल मुल्क आणि सफदरजंग यांच्यात सत्तेसाठी संघर्ष सुरू होता. गाझीउद्दीनने मोगल दरबार बोलावून पुढील प्रस्ताव दिला, "हा सम्राट राज्यकारभारासाठी अयोग्य आहे. मराठ्यांचा सामना करण्यास तो असमर्थ आहे. तो खोटा आणि आपल्या मित्रांबद्दल चंचल आहे. त्याला गादीवरून काढून तैमूरच्या अधिक योग्य सुपुत्राला सिंहासनावर बसवावे". हा प्रस्ताव संमत करून त्वरित त्यावर कार्यवाही करण्यात आली. अहमद शाह यांना हद्दपार आणि अंध केले गेले आणि सलीमगडच्या राज्य कारागृहात नेले गेले. आलमगीर दुसरा यांना गादीवर बसवले.

१.३.१० आलमगीर दुसरा (१७५४-५९) :

आलमगीर दुसरा हा जहांदार शाहचा दुसरा मुलगा होता. सिंहासनावर विराजमान झाला तेव्हा तो ५५ वर्षांचा होता. त्याने जवळजवळ संपूर्ण आयुष्य तुरूंगात घालवले म्हणून, प्रशासनाचा व्यावहारिक अनुभव त्याला नव्हता. तो एक अत्यंत दुर्बल व्यक्ती होता आणि तो केवळ वजीर गाझी-उद-दिन इमाद-उल-मुल्क यांच्या हातातली कठपुतळी होता. वजीर हा तत्त्वहीन मनुष्य होता. तो अत्यंत स्वार्थी होता. मोगल बादशहाचा मोठा मुलगा अली गौहरचा त्याने छळ केला. मराठ्यांना उत्तर हिंदुस्थानातून हाकलून देण्याच्या उद्देशाने त्यांनी मराठाविरोधी संयुक्त मोर्चा बनवण्याचा प्रयत्न केला पण तो अयशस्वी झाला. आलमगीर दुसरा आणि इमाद-उल-मुल्क यांच्यातील संबंध समाधानकारक नव्हते आणि १७५९ मध्ये इमाद-उल-मुल्क यांनी त्याचा खून केला. त्याचा मृतदेह खिडकीबाहेर फेकला गेला आणि तो यमुनेच्या काठी नग्न अवस्थेत पडलेला आढळला.

१.३.११ शाह आलम दुसरा (१७५९-१८०६) :

अली गौहर हा आलमगीर दुसरा ह्याचा मुलगा होता. तो १७५९ मध्ये मुघल बादशहा बनला तेव्हा त्याने शाह आलम दुसरा ही पदवी स्वीकारली. वडिलांच्या मृत्यूच्या वेळी तो बिहारमध्ये होता. त्याला मुघल बादशहा घोषित करण्यात आले असले तरी तो १२ वर्षे दिल्लीला गेला नाही. मराठ्यांच्या मदतीने जानेवारी १७७२ मध्ये तो दिल्लीला पोहचला. त्या काळात त्यांनी बिहार आणि बंगाल जिंकण्याचा प्रयत्न केला पण तो यशस्वी झाला नाही. १७६४ मध्ये बक्सरच्या युद्धात त्याचा पराभव झाला आणि अवधचे नवाब वजीर याच्यासमवेत त्याला तुरुंगवास भोगावा लागला. १७६५ मध्ये त्यांनी बंगाल, बिहार आणि ओरिसाची दिवाणी इंग्लंडच्या ईस्ट इंडिया कंपनीला दिली आणि कंपनीने त्यांना वार्षिक २६ लाख रुपये देण्याचे वचन दिले.

आपल्या दीर्घ आयुष्यात, शाह आलम द्वितीय हा त्यांचे मंत्री, मराठे आणि ब्रिटिशांच्या हातातील कठपुतळी राहिला. दिल्लीत रोहिला नेता नजीब-उद-दौला आणि नंतर त्याचा मुलगा जबिता खान आणि नातू गुलाम कादिर यांनी त्यांची सत्ता लागू केली. १७८८ मध्ये गुलाम कादीरने राजवाडा लुटला. शहरातील नवाब आणि उमराव यांच्या घरांचे मजले खोदले गेले. शहजादींना बाहेर काढण्यात आले आणि गुलाम कादिरने त्यांच्याकडून हिरे- मोती आणि दागिने काढून घेतले. गुलाम कादीरने शाह आलमचे डोळे काढून त्याला सिंहासनावरुन काढून बिदरबख्तला मोगल गादीवर बसवले. पण मराठ्यांनी शाह आलमला कैदेतून बाहेर काढले आणि पुन्हा सिंहासनावर बसवले. गुलाम कादिरला पराभूत करून फाशी देण्यात आली. १८०३ मध्ये ब्रिटीशांनी दिल्ली ताब्यात घेतली. शाह आलम यांनी इंग्लंडच्या ईस्ट इंडिया कंपनीकडून निवृत्तीवेतन मिळविण्यास सुरुवात केली आणि १८०६ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

शाह आलमबद्दल असेही म्हटले जाते की तो एक धार्मिक व्यक्ती होता. तो एक प्रेमळ पिता आणि दयाळू स्वामी होता. राज्यकर्ता म्हणून तो कमकुवत, कंटाळवाणा, अस्थिर होता आणि स्वार्थी लोकांच्या फसवणुकीला सहजपणे बळी पडणारा माणूस होता. या कमकुवतपणांबरोबरच, त्याच्यात अंधश्रद्धा, दुर्लक्ष, सुस्तपणा होता. दिल्लीत परत आल्यानंतर तो जास्त वेळ जनानखान्यात घालवू लागला. त्यांना कोणताही निर्णय घेता आला नाही आणि आपल्या योग्य मंत्र्यांवर त्यांचा भरवसा नव्हता. या दोषांमुळे परिस्थिती गंभीर झाली आणि मोगल साम्राज्य वेगाने त्याच्या समाप्तीच्या दिशेने गेले.

आपली प्रगती तपासा:

१. अहमदशाह, आलमगीर दुसरा आणि शाह आलम दुसरा यांच्या कामगिरीचे परीक्षण करा.

_____

_____

_____

_____

_____

१.४ सारांश :

मुहम्दशाहनंतरचे मुगल सम्राट अहमदशाह (१७४८-५४) आणि आलमगीर द्वितीय (१७५४-५९) इतके दुर्बल होते की, मुगल साम्राज्याला सावरून धरण्याची त्यांची ताकदही नव्हती, कुवतही नव्हती. त्यामुळे या काळात मुगल साम्राज्य वेगाने पतनाकडे जात होते. वायव्य सीमेकडून अफगाणिस्थानचा शासक अहमदशाह अब्दाली हयाची आक्रमणे १७४८ पासून सुरु झाली व तो दिवसेंदिवस शक्तीशाली बनत गेला. लवकरच अत्यंत महत्वाच्या पंजाबवर पठाणांचा अधिकार प्रस्थापित झाला. मराठयांनीही प्रदेश विस्ताराच्या धोरणाचा अवलंब करुन माळवा, बुंदेलखंडवर नियंत्रण प्रस्थापित केले व इतर ठिकाणी हल्ले सुरु ठेवले. शाह आलम द्वितीय (१७५९ -१८०६) व त्याचे उत्तराधिकारी नावाचेच सम्राट होते ते कधी मराठयांच्या कधी इंग्रजांच्या तर कधी स्वतःच्याच सरदारांच्या हातचे खेळणे बनत. दिल्लीवर इंग्रजांचा अधिकार १८०३ मध्ये प्रस्थापित झाला. परिस्थिती पाहून इंग्रजांनी मुगल साम्राज्य कायम ठेवण्याचे नाटक केले आणि अखेरचा मुगल सम्राट बहादुरशाह जफर हयांस १८५८ मधे रंगूनला पाठवून मुगल साम्राज्याची इतिश्री केली

१.५ प्रश्न :

१. बहादूर शाह पहिला आणि जहांदर शहा यांच्या कामगिरीचे परीक्षण करा.

2. नादिरशहाच्या भारतावरील आक्रमणाचा आढावा घ्या.

3. अहमदशहा अब्दलीच्या भारतावरील आक्रमणाचा उहापोह करा.

4. अहमदशाह, आलमगीर दुसरा आणि शाह आलम दुसरा यांच्या कामगिरीचे परीक्षण करा.

5. औरंगजेबच्या उत्तराधिका-यांच्या कामगिरींचे वर्णन करा.

१.६ अतिरिक्त वाचन :

१. जावडेकर आचार्य शं. द., आधुनिक भारत, पुणे, १९६८.

२. डॉ . वैद्य सुमन, डॉ. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७ ते १८५७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९८.

३. डॉ . देव प्रभाकर, आधुनिक भारत, लातूर , १९९८.

४. दीक्षित नी.सी., आधुनिक भारत, नागपूर, २००३.

५. कुलकर्णी अ.रा. आणि खरे ग.ह., मराठ्यांचा इतिहास, खंड ३, पुणे , १९८६.

६. प्रा. जाधव वि. के., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७६५ ते १९६१), विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००४.

७. कदम य. ना., समग्र भारताचा इतिहास, इ.स.पू. २,५०,००० ते इ.स. १९६४, कोल्हापूर, २००३.

८. डॉ. ग्रोवर बी.एल., डॉ.बेल्हेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास : एक नवीन मूल्यांकन (१७०७ पासून आधुनिक कालखंडापर्यंत), एस. चंद. आणि कंपनी, प्रा. लि., नवी दिल्ली, २००३.

९. प्रा. देशमुख मा.म., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, (१२०६ ते १७६१), विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९६८.

१०. डॉ. सरदेसाई बी. एन., डॉ. नलावडे व्ही. एन., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७५०-१९५०), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७.

११. प्रा. व. झे. अरविंद, मध्ययुगाच्या उत्तरार्धातील भारत, १५२६-१८१८, प्राची प्रकाशन, मुंबई, १९८७.

१२. त्यागी एम. एस., आधुनिक भारत, (१७०७-१८५७).

१३. महाजन विद्याधर, आधुनिक भारत का इतिहास , १७०७ से आज तक (हिंदी),एस. चंद अँड कंपनी लि., २००१.

❖❖❖❖

२

१८ व्या शतकातील भारताची राजकीय पार्श्वभूमी

घटक रचना :

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ दक्षिण भारतीय राज्य

- २.२.१ हैदराबाद
- २.२.२ कर्नाटक
- २.२.३ म्हैसूर
- २.२.४ केरळ

२.३ उत्तर भारतीय राज्ये

- २.३.१ अवध
- २.३.२ रोहिलखंड
- २.३.३ फर्रुखाबाद
- २.३.४ बुंदेलखंड
- २.३.५ बंगाल
- २.३.६ राजपूत
- २.३.७ जाट
- २.३.८ शीख
- २.३.९ जम्मू-काश्मीर

२.४ मराठे

- २.४.१ बाळाजी विश्वनाथ (१७११-१७२०)
- २.४.२ बाजीराव पहिला (१७२०-१७४०)
- २.४.३ बाळाजी बाजीराव (१७४०-१७६१)

२.५ माळवा

२.६ गुजरात

२.७ सारांश

२.८ प्रश्न

२.९ अतिरिक्त वाचन

२.० उद्दीष्टे:

हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबतीत सक्षम होऊ शकेल.

१. १८ व्या शतकातील दक्षिण भारतीय राज्यांची परिस्थिती जाणून घेतील.
२.१८ व्या शतकातील उत्तर भारतीय राज्यांची राजकीय परिस्थिती समजून घेतील.
३. १८ व्या शतकातील मराठांच्या राजकीय परिस्थितीविषयी ज्ञान होईल.
४. १८ व्या शतकातील माळवा आणि गुजरातमधील राजकीय परिस्थितीची माहिती होईल

२.१ प्रस्तावना :

मुगल साम्राज्याचा पाया ढासळत गेल्याने व त्याची लष्करी शक्ती दिवसेंदिवस कमी होत चालल्याने भारतात एक राजकीय पोकळीची स्थिती निर्माण झाली. त्यातून महत्वाकांक्षी सरदारांना, सुभेदारांना, प्रादेशिक अधिकाऱ्यांना स्वतःचे स्वतंत्र किंवा अर्धस्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याची प्रेरणा मिळाली. तसेच वायव्य सीमेकडील लढाऊ लोकांना भारतावर आक्रमण करण्याची संधी मिळाली, अंतर्गत व बाह्य शत्रूमुळे अशाप्रकारे भारताची स्थिती गंभीर झाली व त्यामुळे सर्वत्र राजकीय अव्यवस्था निर्माण होऊन मुगल साम्राज्याचे पतन झाले.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर केवळ बावन वर्षात आठ मुघल शासक दिल्लीच्या सिंहासनावर आरूढ झालेत. यावरून मुगल साम्राज्याच्या राजकीय अस्थिरतेची कल्पना करता येते. या काळात भारताच्या विभिन्न भागात देशी तसेच परकीय शक्तींनी आपली लहानमोठी राज्ये स्थापित केली. बंगाल, अवध, दक्षिण इ. प्रदेशांवर मुगलांचे नियंत्रण राहिले नव्हते. वायव्य सीमेकडून परकीय आक्रमणे सुरू झाली तसेच परकीय व्यापारी कंपन्यांनी भारताच्या राजकारणात हस्तक्षेप करण्यास सुरूवात केली. मात्र; इतक्या अडचणी आणि संकटे असतानाही मुगल साम्राज्याचा दबदबा इतका होता की त्यामुळे पतनाची गती अतिशय कमी होती. १७३७ मधील थोरल्या बाजीरावाच्या आणि १७३९ मधील नादिरशहाच्या दिल्ली आक्रमणांमुळे मुगल साम्राज्याचा पोकळ डोलारा स्पष्ट झाला व त्यामुळे लवकरच त्याचे पतन होणारे हे निश्चित झाले.

या पार्श्वभूमीवर भारतात खालील नव्या राज्यांचा उदय झाला.

२.२ दक्षिण भारतीय राज्ये :

१८ व्या शतकात दक्षिण भारतातील महत्त्वपूर्ण राज्ये पुढीलप्रमाणे:

२.२.१ हैद्राबाद :

मोगल बादशहा बहादुरशाहच्या कारकीर्दीत १७०८ मधे झुल्फिकारखाँ दक्षिणचा सुभेदार बनला. दक्षिण भारतात मुगलांचे जे साम्राज्य होते त्याचे ब-हाणपूर, व-हाड, विजापूर, बीदर, हैद्राबाद व कर्नाटक असे सहा प्रांत म्हणजे सुभे होते. त्यांचा प्रमुख म्हणजे दक्षिणचा सुभेदार होय. झुल्फिकार खानानेच सर्वप्रथम दक्षिणच्या स्वतंत्र राज्याचे स्वप्न पाहिले. पण

त्याला यश येऊ शकले नाही. झुल्फिकार खान आपला नायब दाऊदखाँच्या मदतीने दक्षिणचा कारभार पाहत असे. पुढे १७१३ मधे झुल्फिकार खानाच्या मृत्यूनंतर सय्यद बंधूंनी निजमाला दक्षिणच्या सुभेदारीवर पाठविले. हैद्राबादच्या आसफजाही वंशाचा प्रवर्तक म्हणजे हाच चिनकिलिचखाँ उर्फ निजाम-उल-मुल्क होय. अंतर्गत राजकारणातून १७१५ मध्ये सम्राट फर्रुखसियरने निजामाला उत्तरेत बोलावून त्याच्या जागी हुसेनअलीस पाठविले. पण पुढे हुसेनअली मारला गेल्यानंतर पुन्हा दक्षिणेच्या सुभेदारीवर निजामाला पाठविण्यात आले (१७२०).

परंतु फेब्रुवारी १७२१ मध्ये वजीर महमद अमीरखाँ याच्या मृत्यूनंतर बादशहा मुहम्मदशाहने वजीरपदाचा भार सांभाळण्यासाठी निजामाला दक्षिणेतून बोलावून घेतले. खरे तर दक्षिणेतील स्वतंत्रपणा सोडून जाण्याची निजामाची इच्छा नव्हती. पण सम्राटाची आज्ञा पाळणेही भाग होते. म्हणूनच १७२२ मध्ये निजामाने वजीरपदाचा काटेरी मुकूट धारण केला. पण दिल्लीला काम करणे कठीण आहे हे लवकरच त्याच्या प्रत्ययास आले. दिल्लीच्या राजकारणात निजामाला यश मिळू शकले नाही. प्रशासन उत्कृष्ट बनविण्याच्या त्याच्या प्रयत्नांना ना सम्राटाने साथ दिली ना जनतेने. त्यामुळे हताश झालेल्या निजामाने दिल्ली सोडण्याचा निर्णय घेतला.

माळव्यात शिरलेल्या मराठ्यांना हाकलण्याच्या निमित्ताने तो माळव्यात उतरला. निजामाचे हे धोरण पाहून बादशहा मुहम्मदशाहने त्याला अवधच्या सुभेदारीवर जाण्याचा आदेश दिला. निजामाची वाढती ताकद कमी करणे हा त्यामागील उद्देश होता. परंतु सम्राटाचा आदेश झुगारून निजामाने थेट दक्षिणचा रस्ता धरला . तेव्हा निजामाचा बंदोबस्त करावा असा संदेश सम्राटाने दक्षिणचा सुभेदार मुबारिझखानास दिला. त्यानुसार सप्टेंबर १७२४ मध्ये निजाम व मुबारिझखान यांच्यात साखरखेर्डा येथे (बुलढाणा जिल्हा- महाराष्ट्र) लढाई झाली. त्यात मुबारिझखान पराभूत होऊन मारला गेला. निजामाला मिळालेल्या विजयामुळेच साखरखेर्डा फत्तेखेर्डा म्हणून ओळखले जाऊ लागले. आता निजामाचा मार्ग निष्कंटक झालेला होता. प्राप्त परिस्थितीत सम्राटानेही निजामाची नियुक्ती दक्षिणचा सुभेदार म्हणून केली व त्याला 'आसफजाह' अशी पदवी दिली. त्याने १७२४ मध्ये हैद्राबादच्या स्वतंत्र राज्याची पायाभरणी केली. दिल्ली दरबारची सत्ता बळकावून बसलेल्या सय्यद बंधूंना नामोहरम करण्यात त्याने महत्त्वाची कामगिरी बजावली होती. त्याची बक्षिसी म्हणून मुघलांचा दक्षिणेतील सुभेदार म्हणून त्याची नेमणूक करण्यात आली होती. मुघल सम्राटाचे सार्वभौमत्व त्याने उघडपणे कधीच अमान्य केले नाही. पण दिल्लीची केंद्रसत्ता अंतर्गत यादवीच्या भोवऱ्यात सापडून दुबळी झालेली असल्याने व्यावहारिकदृष्ट्या तो हैद्राबाद राज्याचा स्वतंत्र शासक बनला. महसूल पद्धतीत सुधारणा करून त्या खात्यातील भ्रष्टाचार त्याने निपटून काढला. सर्व विरोध व बंडखोरी मोडून काढून त्याने राज्यात सक्षम शासन राबविले. त्यानंतर निजाम कायमचा दक्षिणेत राहिला व त्याच्या वंशजांनी हैद्राबाद राज्यावर शासन केले. दिवसेंदिवस निजामाची ताकद वाढत गेली व दक्षिणेवरील सम्राटाचे नियंत्रण नावापुरतेच राहिले.

निजाम व मराठ्यांचे कधीच पटले नाही. दक्षिण भारतातील या दोन शक्ती एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करीत. त्यामुळे सतत परस्पर संघर्ष चालत. मात्र निजाम उल्मुल्क कितीही शक्तीशाली असला तरी पेशवा थोरला बाजीरावसमोर त्याची डाळ शिजली नाही. बाजीरावने निजामाला १७२८ मध्ये औरंगाबादजवळ पालखेड येथे पराभूत करून आपल्या नियंत्रणात ठेवले. नंतर पेशव्याने पुन्हा एकदा १७३७ मध्ये भोपाळजवळ निजामाला धूळ चारली. १७३९ मध्ये अफगाण शासक नादिरशहाचे भारतावर आक्रमण झाले. त्यावेळी झालेल्या कर्नालच्या लढाईत (फेब्रुवारी १७३९) निजामाने सम्राटाबरोबर भाग घेतला. पुढे दिल्ली जिंकल्यावर नादिरशहा परत जाण्यास निघाला तेव्हा त्याने सम्राटाला निजामापासून सावध राहण्याचा इशारा दिला. त्यानंतर निजाम दक्षिणेत परतला व आपली स्थिती सुदृढ करण्याच्या प्रयत्नाला लागला. लष्करीदृष्ट्या मात्र पेशव्यांच्या सामर्थ्यापुढे त्याचा निभाव लागला नाही. त्यामुळे परकीय सत्तेला भारताच्या राजकीय क्षेत्रात पायबंद घालण्याचा प्रश्नच निजामाच्या बाबतीत कधी उद्भवला नाही.१७४८ मध्ये वयाच्या ७७ व्य वर्षी निजाम - उल – मुल्क आसफ जहां चे निधन झाले व त्याबरोबर तेथे अराजकाला सुरुवात झाली. त्यामुळे हैद्राबाद राज्याचे स्थान दक्षिणेत लष्करीदृष्ट्या दुय्यम दर्जाचेच राहिले.

स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्यास आवश्यक असलेले सर्व गुण निजामात विद्यमान होते. तो यशस्वी राजकारणी, मुत्सदी व महत्वाकांक्षी होता. मुगल साम्राज्यातील तत्कालीन सर्वात बलाढ्य सरदार अशी त्याची ख्याती होती. स्वतः बादशहा निजामाला वचकून रहात असे. निजाम उत्कृष्ट प्रशासक होता. आपल्या राज्यात त्याने कृषी व उद्योगांना चालना देऊन शांतता व सुव्यवस्थेची स्थापना केली . त्यामुळे तो लोकप्रिय शासक बनला. सिडनी ओवन म्हणतात. "तो चालाख, कूटनितिज्ञ व संधीचा फायदा घेणारा होता. मुगल साम्राज्याला मजबूत पायावर उभे करण्याचा त्याने पूर्ण प्रयत्न केला. पण असे करणे अशक्य आहे हे लक्षात आल्यावर त्याने बुडत्या नावेतून स्वतःला अलगद बाजूला केले."

२.२.२ कर्नाटक :

निजामाचे राज्य, नामधारी का होईना जसे दिल्ली सरकारच्या सार्वभौमत्वाखाली होते, तसे दक्षिणेतील कर्नाटकाचे राज्य निजामाच्या प्रभुत्त्वाखाली होते. पण ज्याप्रमाणे निजामाने दिल्लीच्या केंद्र सत्तेचे स्वामित्व प्रत्यक्ष व्यवहारात झुगारून दिले त्याप्रमाणे कर्नाटकाचा नबाबही हैद्राबादच्या निजामाचे राजकीय प्रभुत्व झटकून टाकून स्वतंत्रपणे शासन करू लागला. निजामाला न विचारताच कर्नाटकचा नबाब सादुल्लाखान याने आपला पुतण्या दोस्त अली याला आपला वारस घोषित केले व ते पद वंशपरंपरा बनविले. १७४० पासून वारसा हक्काच्या कारणावरून कर्नाटकाच्या राजकारणात झगड्यांना व अराजकाला प्रारंभ झाला व ती परिस्थिती भारतात पाय पसरू पाहणाऱ्या इंग्रज व फ्रेंच या परकीय सत्तांच्या हस्तक्षेपाला उपकारक ठरली.

२.२. 3 म्हैसूर :

हैद्राबादच्या खालोखाल दक्षिणेतील एक महत्त्वाचे राज्य होते ते म्हैसूरचे. विजयनगर साम्राज्याच्या पतनानंतर म्हैसूरचे राज्य स्वतंत्र बनले होते. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात नंदराज व देवराज या म्हैसूरच्या दोन मंत्र्यांनी राजा चिक्का कृष्णराज

याला आपल्या हातातील बाहुले बनवून सर्व सत्ता आपल्या हाती केंद्रित केली होती. त्यावेळी हैदर अली हा म्हैसूरच्या लष्करात एक साधा कनिष्ठ स्तरावरील अधिकारी होता. पाश्चात्य धर्तीचे लष्करी प्रशिक्षण आपल्या हाताखालील सैनिकांना देऊन त्याने स्वतःच्या नेतृत्वाखाली चांगले सामर्थ्यशाली लष्कर उभारले. फ्रेंच तज्ज्ञांच्या मदतीने त्याने डिंडिगल येथे मोठे शस्त्रागार उभारून आपल्या सैन्याला शस्त्रसज्ज केले.

१७६१ मध्ये हैदर अलीने म्हैसूरची सत्ता बळकावून बसलेल्या नंदराज व देवराज या मंत्र्यांना परास्त करून म्हैसूरमध्ये आपली सत्ता प्रस्थापित केली व बिदनूर, सुंदा, कॅनरा, मलबार हे प्रदेश जिंकून घेऊन म्हैसूर राज्याला जोडले. राज्यविस्ताराच्या प्रयत्नात १७६५ नंतर त्याचे मराठ्यांशी सतत संघर्ष उद्भवले. परंतु भारतीय सत्ताधीशांचा खरा शत्रू इंग्रज आहे हे ओळखून त्याने ब्रिटिशांविरुद्ध सतत संघर्ष केला. १७६९ मध्ये तर त्याने तीन वेळा ब्रिटिश फौजांचा पराभव करून त्यांच्या ताब्यातील मद्रासपर्यंत धडक मारली. पहिल्या इंग्रज मराठा युद्धात इंग्रजांविरुद्ध त्याने मराठ्यांशी सहकार्य केले. हैदर अली सुशिक्षित नसला तरी अत्यंत कुशल सेनापती, संघटक व प्रशासक होता. त्याची नीती धर्मनिरपेक्षतेची होती. त्याच्या नेतृत्वाखाली म्हैसूर प्रशासनात मुख्य दिवाण व अनेक उच्च पदस्थ अधिकारी हिंदू होते. हैदर अलीच्या नेतृत्वाखाली दक्षिण भारतात म्हैसूर हे एक शक्तिशाली राज्य बनले.

हैदर अलीच्या मृत्यूनंतर १७८२ मध्ये त्याचा पुत्र टिपू सुलतान हा म्हैसूरच्या गादीवर आला . त्याला उत्तमोत्तम शिक्षण देण्याची व्यवस्था हैदर अलीने केली होती. नवी मुद्रा पद्धती, नवी मापे, वजने, अशा गोष्टी त्याने राज्यात सुरू केल्या. त्याच्या खाजगी ग्रंथालयात धर्म, नीतिशास्त्र, इतिहास, युद्धतंत्र, औषधे, गणित अशा निरनिराळ्या विषयांवरील महत्त्वाचे ग्रंथ होते. फ्रेंच राज्यक्रांतीत त्याला विशेष रस होता. श्रीरंगपट्टम येथे तर त्याने स्वातंत्र्याचे रोपटे लावले होते. ' जॅकोबीन क्लब 'चा तो सदस्यही होता.

टिपू सुलतान हा एक कुशल प्रशासक होता. जहागिरीची पद्धती बंद करण्याचा, सरकारी पदे वंशपरंपरा नव्हे तर पात्रतेनुसार देण्याचा, पाळेगारांना नियंत्रणाखाली ठेवण्याचा त्याने प्रयत्न केला. त्याचे लष्कर त्याने युरोपीय पद्धतीवर प्रशिक्षित व शिस्तबद्ध ठेवले होते. १७९ ६ च्या सुमारास त्याने नौदल उभारण्यासही सुरुवात केली होती. त्याकरिता दोन गोद्यांची बांधणीही त्याने केली.

टिपू निधड्या छातीचा शूरवीर व कुशल सेनापती होता. म्हणून त्याला' म्हैसूरचा वाघ 'या नावाने गौरविले जाते. इंग्रज हे भारतीयांचे खरे शत्रू आहेत अशीच त्याच्या पित्याप्रमाणे त्याचीही खात्री होती. त्यामुळे त्याने इंग्रजांना सातत्याने विरोध केला. इंग्रजांविरुद्ध मराठ्यांची व फ्रेंचांचीही मदत मिळविण्याचे त्याने प्रयत्न केले. त्यामुळे त्याचा काटा काढणे इंग्रजांना निकडीचे वाटले. लाचलुचपत देऊन त्याचे काही अधिकारी इंग्रजांनी फितवले. त्यामुळे अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज अशा उदयोन्मुख ब्रिटिशांच्या लष्करापुढे तो निष्प्रभ ठरला. म्हैसूरविरुद्धच्या अखेरच्या युद्धात टिपू मारला गेला, आणि त्याबरोबर भारतात ब्रिटिशांच्या साम्राज्यस्थापनेच्या मार्गातील एक मोठा अडसर नाहीसा झाला.

२.२.४ केरळ :

१८ व्या शतकाच्या सुरूवातीला केरळ मोठ्या संख्येने सरंजामी सरदार आणि राजांमध्ये विभागले गेले. १८ व्या शतकातील अग्रगण्य राज्यकर्त्यांपैकी एक, राजा मार्तंडा वर्मा यांच्या नेतृत्वात १७२९ नंतर त्रावणकोर राज्याचे महत्त्व वाढले. मार्तंडा वर्मा यांनी युरोपियन अधिका-याच्या मदतीने पश्चिमात्य धर्तीवर आधारित एक मजबूत सैन्य संघटित केले आणि आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज केले. त्यांनी आधुनिक शस्त्रागारही बांधले.

मार्तंडा वर्माने आपल्या नवीन सैन्याचा उपयोग उत्तरेकडे वाढवण्यासाठी केला आणि त्रावणकोरच्या सीमा लवकरच कन्याकुमारीपासून कोचीन पर्यंत वाढवल्या. मार्तंडा वर्मा यांनी अनेक पाटबंधारे, दळणवळणासाठी रस्ते व कालवे बांधले आणि परदेशी व्यापारास सक्रिय प्रोत्साहन दिले. १७६३ पर्यंत केरळमधील सर्व क्षुल्लक राज्ये कोचीन, त्रावणकोर आणि कालिकत या तीन मोठ्या राज्यांनी त्यांच्यात विलीन केली.

हार्दिक अलीने १७६६ मध्ये केरळवर आक्रमण करण्यास सुरवात केली आणि शेवटी कालीकतच्या झामोरीनच्या प्रांतासह उत्तर केरळचा कोचिनपर्यंत कब्जा केला. त्रावणकोरची राजधानी त्रिवेंद्रम १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात संस्कृत शिष्यवृत्तीचे एक प्रसिद्ध केंद्र बनले.

मार्तंडा वर्माचा उत्तराधिकारी राम वर्मा स्वत: कवी, अभ्यासक, संगीतकार, नामांकित अभिनेता आणि उत्तम संस्कृतीचा माणूस होता. तो इंग्रजीमध्ये अस्खलितपणे संभाषण करीत असे. तो नियमितपणे लंडन, कलकत्ता आणि मद्रासमध्ये प्रकाशित केलेली वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके वाचत असे.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील दक्षिण भारतातील राज्यांची राजकीय परिस्थिती सांगा.

_____

_____

_____

_____

_____

२.३ उत्तर भारतीय राज्ये :

१८ व्या शतकात उत्तर भारतातील महत्त्वपूर्ण राज्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

२.३.१ अवध :

अवधच्या स्वतंत्र राज्याचा संस्थापक सादतखाँ होय. तो शिया पंथाचा होता आणि निशापूरच्या सय्यदांचा वंशज होता. १७२० मधे त्याला बयानाचा फौजदार नियुक्त करण्यात आले. सय्यद बंधूंच्या विरोधात कटकारस्थानात भाग घेतल्यामुळे सादतखाँवर

बादशहाची कृपामर्जी झाली. त्यामुळेच त्याला पंचहजारी व नंतर सप्तहजारी मनसबदार बनविण्यात येऊन बुरहान-उल-मुल्क या पदवीने विभूषित करण्यात आले. त्यानंतर सादतखौला दिल्लीजवळील महत्वाच्या आग्रा प्रदेशाचा शासक नियुक्त करण्यात आले. पण लवकरच सादतखाँवरील सम्राटाची मर्जी संपुष्टात आली. म्हणून दिल्लीपासून दूर असलेल्या अवध प्रदेशाचा सुभेदार म्हणून त्याला पाठविण्यात आले. लवकरच आपल्या अक्कलहुशारीने व कर्तृत्वाने सादतखाँने अवधला स्वतंत्र मुस्लिम राज्य बनविले.

१७२२ मध्ये मुघल बादशहाने दिल्ली दरबाराचा एक नामवंत उमराव सादतखान बुन्हाण उल् - मुल्क याची अवधचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. तोच अवधच्या राज्याचा संस्थापक होय. तो मोठा धाडसी, पोलादी इच्छाशक्तीचा, खंबीर, राजनीतीकुशल, बुद्धिवान शासक होता. त्याकाळी अवधमध्ये बंडखोर जमीनदारांनी, दिल्लीची केंद्रसत्ता दुबळी झालेली पाहून, सर्वत्र उठाव करून धुमाकूळ घातला होता. स्वतःची खाजगी लष्करे त्यानी उभारली होती. किल्ले बांधले होते. दिल्लीच्या सत्तेला ते उघड आव्हान देत होते. त्यांना वठणीवर आणून सादतखानाने सर्व अराजक मोडून काढले. बंडखोर जमीनदारांना शासन करताना ते हिंदू आहेत की मुसलमान असा भेदभाव त्याने कधी केला नाही. त्याचे लष्कर शस्त्रसज्ज व सामर्थ्यशाली असावे याकडे त्याचे कटाक्षाने लक्ष असे.

१७२३ मध्ये त्याने नव्याने कर प्रणाली विकसित केली. त्यामुळे सरकारी उत्पन्नात चांगली वृद्धी झाली. शेतकऱ्यांना सर्व प्रकारे मदत देऊन जमीनदारांच्या जुलुमाविरुद्ध त्यांना संरक्षण दिले. शासकीय नोकऱ्या देण्यात त्याने हिंदू - मुसलमान असा भेद कधी केला नाही. अनेक सरकारी उच्च पदांवर त्याने पात्र हिंदूंची नेमणूक केली होती. राजकारणात धर्माची लुडबुड त्याने कधी चालू दिली नाही . राज्यात त्याने उत्कृष्ट न्यायदान पद्धती प्रस्थापित केली. एकंदरीत त्याची कारकीर्द शांततेची व भरभराटीची ठरली; अवधची उल्लेखनीय अशी आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगती झाली.

१७३९ मध्ये त्याचे निधन झाले त्यावेळी अवध व्यावहारिकदृष्ट्या स्वतंत्र झाले होते व शासकाचे पदही वंशपरंपरागत झाले होते. १७३९ मध्ये नादिरशहाचे आक्रमण झाले त्यावेळी आपल्या मदतीसाठी सम्राटाने सादतखाँला बोलावून घेतले. यावेळी सादतखाँने शौर्याचे प्रदर्शन केले पण तो बंदी बनविला गेला. त्याने नादिरशहाला दिल्लीवर हल्ला करण्यास चिथावणी दिली व त्यासाठी २० कोटी रु. देण्याचे कबूल केले. नादिरशहाने त्याप्रमाणे दिल्लीवर आक्रमण करून सादतखाँकडे रकमेची मागणी केली. तेव्हा वीष घेऊन सादतखोंने आत्महत्या केली.

सादतखानाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुतण्या सफदरजंग हा अवधचा शासक बनला. १७४८ मध्ये दिल्ली दरबारचा वजीर म्हणून त्याची नेमणूक मुघल बादशहाने केली. शिवाय अलाहाबादचा सुभाही त्याच्या स्वामित्वाखाली दिला. बंगष, पठाण व रोहिले यांच्या विरुद्धच्या त्याच्या मोहिमांकरिता त्याने ५० लक्ष रुपये रोख व पंजाब आणि सिंध या व अन्य काही प्रदेशातून चौथ गोळा करण्याच्या मोबदल्यात त्याने मराठ्यांची मदत मिळवून घेतली; व अहमदशहा अब्दालीच्या आक्रमणाविरुद्ध मराठ्यांनी मुघल साम्राज्याचे रक्षण

करण्याबाबत करारही त्याने पेशव्याशी केला. अशाप्रकारे सफदरजंगाने सन १७५२ मध्ये मराठ्यांशी करार करून मोगल साम्राज्याचे अंतर्गत व बाह्य शत्रूपासून संरक्षण करण्याची जबाबदारी मराठ्यांकडे सोपविली. सन १७५४ मध्ये सफदरजंग मरण पावला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा शुजाउद्दौला याने अब्दालीचा पक्ष घेतला. पुढे १७६४ मध्ये इंग्रज व बंगालचा नबाब मीर कासीम यांच्यात झालेल्या बक्सारच्या लढाईच्या वेळी शुजाउद्दौला याने मीर कासीमचा पक्ष घेतला. त्यात मीरकासीम बरोबर त्याचाही पराभव झाला. त्यामुळे पुढील काळात अवध सुभा इंग्रजाच्या वर्चस्वाखाली गेला

२.३.२ रोहिलखंड :

दिल्लीच्या पूर्वेला महत्वाच्या दुआब प्रदेशात रोहिलखंड होता. रोहिलखंड म्हणजे रोहिल्यांचा प्रदेश होय. रोहिले आणि बंगश पठाण यांची या प्रदेशात सत्ता चालत होती. उत्तरेला कुमायूँ टेकड्या आणि दक्षिणेला गंगा नदी हयामधील प्रदेशात प्रामुख्याने रोहिल्यांचे वर्चस्व होते. तर पूर्वेकडील फर्रुखाबाद प्रदेशात बंगश पठाणांची सत्ता होती. त्यांचा पुढारी मुहंमद बंगश आणि रोहिल्यांचा पुढारी नजीबखान रोहिला हे दोघेही दिल्लीच्या राजकारणात सक्रीय होते. प्रामुख्याने दिल्लीच्या गादीवर नजीबखान रोहिल्याचा डोळा होता. तसेच त्यांच्या राज्याची सीमा अवध राज्याला लागून असल्याने सतत परस्पर कटकटी चालत. मराठे उत्तर भारतात वर्चस्व प्रस्थापित करीत आहेत असे पाहून रोहिल्यांचा नेता नजीबखान याने मराठ्यांविरुद्ध अहमदशहा अब्दालीला भारतावर स्वारी करण्याचे निमंत्रण दिले. त्याचेच पर्यवसान शेवटी १७६१ च्या तिसऱ्या पानिपतच्या युद्धात झाले. या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला. मोगल बादशहा अवधच्या आश्रयाला निघून गेला. अब्दालीही अफगाणिस्थानला निघून गेला. परिणामी पानिपतनंतर १० वर्षे दिल्लीवर नजिबखान रोहिल्यांची सत्ता राहिली.

२.३.३ फर्रुखाबाद :

अफगानिस्तानच्या साहसी मुहम्मद खान बंगाशने फारुख-सियार आणि महंमद शाह यांच्या कारकिर्दीत अलीगड आणि कानपूर दरम्यान फर्रुखाबादच्या आसपासच्या प्रदेशावर आपले नियंत्रण ठेवले. महम्मद खानने अफगाणांचा एक गट तयार केला ज्याद्वारे त्याने लूटमार करण्याचे काम केले आणि पैशाच्या आधारे स्थानिक जागीरदारांची लढाई लढली. १७१३ मध्ये फारुख सियर याने त्यांना दरबारी म्हणून नेमले. १७१४ मध्ये त्यांनी फारुखाबाद शहराची स्थापना केली. त्याने एक खूप मोठी जहांगीर मिळविली ज्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ७५,००० चौरस मैल होते. त्याचा प्रभाव इतका वाढला की त्याला अलाहाबाद व माळव्याचा राज्यपाल म्हणून नियुक्त करण्यात आले. तो बादशहाशी इतका निष्ठावान होता की त्याने कधीही स्वातंत्र्याचा विचार केला नाही. १७४३ मध्ये जेव्हा त्याचा मृत्यू झाला तेव्हा त्याचा मुलगा कायम खान त्याचा उत्तराधिकारी बनला.

२.३.४ बुंदेलखंड :

बुंदेलखंडाचा राजपूत राजा छत्रसाल याचे शिवाजी महाराजांच्या काळापासून मराठ्यांशी मैत्रीचे संबंध होते. १७२८ मध्ये अलाहाबादचा सुभेदार मुहम्मद खान बंगाश याने बुंदेलखंडावर स्वारी केली. छत्रसालने त्याला बराच प्रतिकार केला. परंतु बंगाशने

छत्रसालची पूर्ण कोंडी केली. शेवटी छत्रसालने जैतपूरच्या किल्ल्यात आश्रय घेऊन बाजीरावाला मदतीसाठी येण्याविषयी कळविले. बुंदेलखंडाचे संपूर्ण राज्य मोगलांच्या ताब्यात जाणार असे दिसताच बाजीरावाने लढाईची तयारी करून आपल्याबरोबर २५ हजार सैन्य घेऊन बाजीराव बुंदेलखंडात दाखल झाला. जैतपूरजवळ येऊन महमदखान बंगाशची रसद तोडून त्याला बाजीरावाने कोंडीत पकडले. बादशहाकडून काहीच मदत न आल्याने शेवटी बंगाशने शरणागती पत्करली. 'आपण पुन्हा बंगाशवर आक्रमण करणार नाही 'असे आश्वासन त्याने दिले. बाजीरावाने छत्रसालाला केलेल्या मदतीच्या मोबदल्यात त्याने बाजीरावाला बुंदेलखंडाचा १/३ प्रदेश देऊन टाकला. तसेच काल्पी, सागर, झाशी, सिरोज व हार्डेनगर हा प्रदेशही बाजीरावाला दिला. मिळालेल्या प्रदेशाची व्यवस्था पाहण्याचे काम बाजीरावाने गोविंदपंत बुंदेलेकडे सोपविले. अशाप्रकारे बुंदेल खंडात मराठी सत्तेचा विस्तार झाल्याने दोआबच्या प्रदेशात मराठी राज्याचा विस्तार करण्याचा बाजीरावाचा मार्ग मोकळा झाला.

२.३.५ बंगाल :

मुगल बादशहाने १७१७ मध्ये कर्तबगार उमराव मुर्शीदकुली खान याची नेमणूक बंगालचा सुभेदार म्हणून केली होती. दिल्लीच्या केंद्र सत्तेच्या दौर्बल्याचा फायदा घेऊन त्याने बंगाल दिल्लीच्या नियंत्रणापासून स्वतंत्र केले. अंतर्गत व बाह्य संकटांपासून बंगालचे संरक्षण करून त्याने बंगालमध्ये शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित केली. बंडखोर जमीनदारांना अंकुश लावला.

१७३९ मध्ये अलीवर्दीखान बंगालच्या नबाबाच्या गादीवर आला. त्याच्या शासनाखाली बंगालमध्ये उद्योग व व्यापार यांची चांगली भरभराट होऊन त्या प्रांताचा आर्थिक विकास झाला. त्याने प्रशासन यंत्रणेतील उधळेपणाला आळा घातला. मोठमोठ्या जहांगीराचे खालसा जमिनीत रूपांतर करून सुधारित आयनिर्बंधन अंमलात आणले. गरीब शेतकऱ्यांना तकावी कर्जे, चांगले बी बियाणे, उपकरणे देऊन शेतीला उत्तेजन दिले. वित्तव्यवस्थेचे पुनरायोजन केले. या सर्व गोष्टींमुळे सरकारी उत्पन्नात चांगली वृद्धी झाली. प्रजा समाधानी होऊन बंगालची भरभराट झाली. मात्र खंडाने जमिनी देण्याच्या त्याच्या नीतीमुळे बरेच जुने जमीनदार त्यांच्या वाडवडिलांच्या शेतीवरून बाहेर फेकले गेले. त्यामुळे बंगालमध्ये असंतुष्टांचा एक गट निर्माण झाला व ते परकीयांना फावले.

बंगालच्या शासकांनी सरकारी पदांवर नियुक्ती करण्याबाबत हिंदू - मुसलमानांत कधी भेदभाव केला नाही. ह्या नेमणुकांचा निकष पात्रता हाच असे. व्यापारवृद्धी जनतेला व सरकारलाही पोषक ठरते याची जाणीव असल्याने बंगालच्या नबाबांनी केवळ भारतीयच नव्हे तर परकीय व्यापाऱ्यांनाही प्रोत्साहन दिले. वाहतुकीकरिता रस्ते व नद्या सुरक्षित राहतील याची चोख व्यवस्था केली. चोरांचा व लुटारूंचा बंदोबस्त करण्याकरिता ठिकठिकाणी ठाणी व चौक्या उभारल्या. जकात वसुलीतील भ्रष्टाचाराला आळा घातला. परकीय व्यापारी कंपन्यांनी त्यांना देण्यात आलेल्या सवलतींचा गैरवापर करू नये. त्यांनी राज्याचे कायदेकानून पाळावे, इतर व्यापाऱ्यांप्रमाणे नियमानुसार जकात द्यावी यांकडे काटेकोरपणे लक्ष दिले.

एका बाबीकडे मात्र त्यांचे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी दिवसेंदिवस अधिकाधिक आक्रमक बनत आहे हे लक्षात घेऊन बंगालच्या नबाबांनी वेळीच त्या कंपनीची उद्दाम पाऊले खच्ची करून टाकायला हवी होती. तसे करण्याचे सामर्थ्य त्याकाळी नबाबात होते, परंतु ती केवळ एक व्यापारी कंपनी नाही, तर अतिशय आक्रमक, विस्तारवादी व वसाहतवादी राष्ट्राची ती प्रतिनिधी आहे हे बाह्य जगाच्या राजकारणाच्या त्यांच्या अज्ञानामुळे त्यांना उमगले नाही. तसेच बंगालच्या संरक्षणाकरिता बलशाली लष्कर उभारण्याकडेही त्यांनी लक्ष दिले नाही. या चुकांची बंगालच्या नबाबाला जबर किंमत द्यावी लागली. त्याने इंग्रजांच्या बंगालमधील हालचालींना पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केल्याने इंग्रज व सिराजुद्दौला यांच्यात जून १७५७ मध्ये प्लासी येथे युद्ध झाले. या युद्धात सिराजुद्दौला मारला गेला. तसेच सरकारी अधिकाऱ्यांत बोकाळलेल्या भ्रष्टाचारालाही तो आळा घालू शकला नाही . त्यामुळे फितुरी करण्यास परकीयांना फावले.

२.३.६ राजपूत :

औरंगजेबाच्या धार्मिक धोरणामुळे नाराज झालेल्या राजपुतांनी मुगल साम्राज्याच्या दुर्बलतेचा फायदा घेऊन पुन्हा आपापली स्वतंत्र राज्ये स्थापन करून त्यांच्या विस्ताराचे धोरण अवलंबिले. पण फुटीरतेमुळे व गटागटाने राहण्याच्या त्यांच्या प्रवृत्तीमुळे त्यांच्यात ऐक्याचे बळ कधी आलेच नाही. उलट आपआपसात त्यांत सतत झगडे व युद्धे होत. अंतर्गत यादवी, विश्वासघात, परस्परांविरुद्ध कटकारस्थाने यांमुळे बरीच राजपूत राज्ये आतून पोखरली गेली होती.

परिणामी सम्राट बहादुरशाहने १७०८ मध्ये जोधपूरवर आक्रमण केले. स्वतःचा टिकाव न लागल्याने जोधपूरचा राजा अजितसिंह राठोड याने शरणागती पत्करली. पण आपला अपमान धुवून काढण्यासाठी जयपूरचा राजा सवाई जयसिंह व दुर्गादास राठोड यांच्याबरोबर मुगलांविरुद्ध आघाडी उघडली. तेव्हा १७१४ मध्ये सय्यद हुसेन अलीने पुन्हा जोधपूरवर आक्रमण केले व अजितसिंहला पराभूत केले. एवढेच नव्हे तर राजपूतांचा तेजोभंग करण्यासाठी अजितसिंहला आपली मुलगी इन्द्रकुमारी हिचा विवाह सम्राट फर्रुखासियरशी करून देण्यास बाध्य केले.

दिल्लीचे राजकारण तापू लागले आणि फर्रुखसियर व सय्यद बंधूंमध्ये प्रचंड शत्रूत्व निर्माण झाले तेव्हा जोधपूर व जयपूर या महत्वाच्या राजपूत राज्यांनी अलिप्त राहण्याच्या धोरणाचा अवलंब केला. मात्र अजितसिंहास आपल्या बाजूला वळविण्यासाठी त्याला सय्यद बंधूंनी अजमेर व गुजरातची सुभेदारी दिली . तेथे अजितसिंह १७२१ पर्यंत होता. याचवर्षी सय्यद बंधू विरोधकांनी जयपूर शासक सवाई जयसिंहास आग-याचा सुभेदार नियुक्त केले. अठराव्या शतकातील एक प्रमुख राजपूत राज्य होते ते अंबरचे. त्याचा राजा सवाई जयसिंह एक नामवंत मुत्सद्दी व कुशल सुधारणावादी, प्रगतशील शासक होता. त्याही काळात विज्ञानाचे महत्व त्याने पुरेपूर ओळखले होते, जाटाच्याकडून जिंकून घेतलेल्या प्रदेशात त्याने जयपूर हे शहर वसविले, आणि त्याने जाणीवपूर्वक केलेल्या प्रयत्नामुळे ते शहर लवकरच विज्ञान व कला यांचे केंद्र बनले.

जयसिंह हा फार मोठा खगोलशास्त्रज्ञही होता. तत्कालीन तंत्रज्ञान व त्याने स्वतः तयार केलेली उपकरणे याच्या आधारे त्याने दिल्ली, जयपूर, उज्जैन, वाराणसी व मथुरा येथे वेधशाळा प्रस्थापित केल्या. भूमितीची मूलतत्त्वे या युक्लिडच्या ग्रंथाचे, त्रिकोणमितीवरील काही ग्रंथांचे शिवाय घातांक गणिताच्या रचना व उपयोग यावरील नेपियरच्या ग्रंथाचे त्याने संस्कृतमध्ये भाषांतर करवून घेतले होते.

जयसिंह हा एक आघाडीचा समाज सुधारकही होता. जन्मतःच मुलींची हत्या करणे, हुंडापद्धती, सतीप्रथा अशा अत्यंत अनिष्ट व हानिकारक रूढींना कायद्याने बंदी घालण्याचा त्याने प्रयत्न केला. जवळजवळ ४४ वर्षे त्याने जयपूरवर राज्य केले. १७४३ मध्ये त्याचे निधन झाले.

अशाप्रकारे एकेकाळी संपूर्ण राजपुतान्यावर अधिसत्ता गाजविणारे राजपूत आपसातील संघर्षामुळे व मतभेदांमुळे दुर्बल बनले व म्हणूनच मुगलांच्या मांडलीकत्वाखाली आले . पुढे या राजपूत राजांना मराठ्यांच्या आक्रमणांचा व हस्तक्षेपाचा त्रास सहन करावा लागला .

२.३.७ जाट :

जाटांचे वास्तव दिल्लीजवळील आगरा, मथुरा प्रदेशात होते. ते शेतीचा व्यवसाय करीत. परतु औरंगजेबाच्या धर्माध नीतिमुळे जाटांनी गोकुळच्या नेतृत्वाखाली बंड पुकारले. मुगलांशी झालेल्या संघर्षात गोकुळ मारला गेल्यावर जाटांचे नेतृत्व राजारामकडे आले. तो १६८८ मध्ये मारला गेल्यानंतर चुडामनकडे जाटांचे नेतृत्व आले.

चुडामन भरतपूर गादीच्या संस्थापक मानला जातो. त्याने औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत नेटाने संघर्ष चालविला. १७२१ मधे सवाई जयसिंहाच्या नेतृत्वाखाली मुगल सैन्याने चुडामनविरुद्ध मोहीम उघडली. त्यात पराभूत झाल्याने चुडामनने आत्महत्या केली.

त्यानंतर जाटांचा नेता बनलेल्या बदनसिंहाने शक्तीशाली सैन्याची उभारणी केली तसेच डीग, कुंभेर, वेद आणि भरतपूर येथे चार किल्ले बांधले. नादिरशाहच्या आक्रमणानंतर मुगल सामाज्यात उडालेल्या गोंधळाचा फायदा घेऊन बदनसिंहाने आगरा व मथुरेवर अधिकार प्रस्थापित केला तसेच भरतपूरचे राज्य सुदृढ बनविले .

१७५६ मधे सूरजमल जाट भरतपूरचा राजा बनला. आपल्या बुद्धिमत्तेने, दूरदृष्टीने व चातुर्याने त्याने भरतपूर राज्याला महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले. जाट लोक सूरजमलला 'जाटांचा प्लेटो' मानतात. १७६३ मधे सूरजमलचा मृत्यू झाल्यावर जाट राज्याचे पतन झाले.

२.३.८ शीख :

अठराव्या शतकात एक राजकीय सत्ता म्हणून शिखांचा उदय झाला. हिंदू धर्म व इस्लाम यांतील धर्मवेड व दुराग्रह बाजूला सारून व त्यातील उत्तमोत्तम तत्त्वे एकत्रित करून पंधराव्या शतकाच्या अखेरी गुरू नानक यांनी शीख संप्रदायाची स्थापना केली. त्यावेळी

भक्ती चळवळ ऐन भरात होती. रामानंद, कबीर, नामदेव, त्रिलोचन, चैतन्य हे समता, मानवतावाद व परमेश्वराप्रती प्रगाढ श्रद्धा यांची शिकवण जनसामान्यांना देत होते. मूर्तिपूजा, जातिव्यवस्था यांचा धिक्कार करून हिंदू - मुस्लीम ऐक्याचा व सामंजस्याचा पुरस्कार ते करीत होते. गुरू नानक यांनी याच तत्त्वांची शिकवण आपल्या शीख बांधवांना दिली. त्यांची साधी रसाळ वाणी, शुद्ध चारित्र्य, समर्पित जीवन, प्रामाणिकपणा व सचोटी यामुळे लोक त्यांच्याकडे आकर्षित झाले. त्यांच्या शिष्यांची संख्या झपाट्याने वाढली. त्यात हिंदू-मुसलमान दोघेही, प्रामुख्याने निम्न स्तरातील लोक होते. गुरू नानक यांनीच गुरुद्वारा-म्हणजे शिखांचे प्रार्थनामंदिर आणि गुरू का लंगर म्हणजे सर्व अनुयायांनी, जातीची बंधने तोडून टाकण्याच्या उद्दिष्टाने एकत्र भोजन करण्यासाठी तयार केलेले पाकगृह प्रस्थापित केले. गुरू नानकांची शिकवण लोकांना देण्याचे कार्य त्यांच्या शिष्यांनी पुढे चालू ठेवले. लवकरच एक सुसंघटित धार्मिक गट म्हणून शीख उदयाला आले . शीख संप्रदायात हिंदू धर्माची, तत्त्वज्ञानाची व कायद्याची अनेक वैशिष्ट्ये समाविष्ट केलेली असली तरी त्यांनी हिंदूच्या देवदेवता, जातिव्यवस्था व समाजातील ब्राह्मणांचे वर्चस्व अमान्य केले व समानतेच्या तत्त्वाचा व सांधिक जीवनाचा पुरस्कार केला. गुरू नानक यांचे वारस अंगद यांनी गुरुमुखी लिपी तयार करून त्यात गुरू नानक यांची प्रार्थना गीते संकलित केली. शिखांचे पांचवे गुरू अर्जुनदेव यांच्या काळात सुवर्णमंदिराची उभारणी झाली, त्याच्याभोवतीच अमृतसर शहर वसले. त्याने शिखांच्या पवित्र ग्रंथाचे आदि ग्रंथाचे संकलन केले. हा ग्रंथ 'गुरू ग्रंथसाहेब' म्हणून ओळखला जाऊ लागला . सुवर्णमंदिर शिखांचे श्रद्धा स्थान बनले.

मुघल अधिसत्तेच्या काळात मुघल राज्यकर्ते व शीख यांच्यात उघड शत्रुत्व उद्भवले. जहांगीरने शिखांचा पाचवा गुरू अर्जुनसिंहाची हत्या केली तेव्हापासून शीख मुगलांचे शत्रू बनले. शिखांचा दहावा गुरू गोविंदसिंहने शिखांच्या धार्मिक संप्रदायाला लष्करी स्वरूप दिले. केश, कच्छ, कंगवा, कडा आणि कृपाण हया पाच गोष्टी शिखांना सांभाळाव्या लागत. औरंगजेबाच्या धर्मवेड्या जुलुमी नीतीला तोंड देण्याकरिता शीखांचे दहावे व शेवटले गुरू, गुरू गोविंदसिंग यांनी शीख लष्कराची उभारणी करून 'खालसा' म्हणजेच विशुद्ध गटाची स्थापना केली. गोविंदसिंहच्या नेतृत्वाखाली शिखांनी औरंगजेबाला जबरदस्त टक्कर दिली. पण मुगलांच्या सैन्यसामर्थ्यासमोर त्यांचा टिकाव लागला नाही. १७०८ मध्ये नांदेडजवळ गोदावरी नदीच्या काठी एका पठाणाने गुरू गोविंदसिंहला ठार केले .

शिखांची दहा गुरूंची परंपरा येथे संपली असली तरी मुगलांविरुद्धचा संघर्ष थांबला नाही. बंदा बैरागीच्या नेतृत्वाखाली हा लढा सुरूच राहिला. अल्प साधनसामग्रीसह बंदा बैरागीने जवळजवळ ८ वर्ष मुगलांना टक्कर दिल्यानंतर तो विश्वासघाताने पकडला गेला. १७१६ मध्ये बंदा बैरागीला ठार करण्यात आले. त्यावेळी शिखांची अवस्था अतिशय वाईट होती . नादिरशहा आणि त्यानंतर अहमदशाह अब्दालीच्या सतत आक्रमणांमुळे मुगलांच्या केंद्रीय सत्तेला जोरदार धक्का बसला. त्याचा फायदा घेऊन शिखांनी पंजाबमध्ये लहान लहान राज्ये स्थापन केली. या राज्यांना 'मिसल' असे म्हणत.

नादिरशहा व अहमदशहा अब्दाली यांच्या स्वाऱ्यांमुळे पंजाबात यादवी व अराजक यांचा एकच कल्लोळ उठला. त्या भयानक गोंधळाच्या काळात पंजाबातील मुघल सत्ता कोलमडून पडली. त्या स्वाऱ्यांची वावटळ थंडावताच पंजाबातील राजकीय पोकळी भरून काढण्यास शीख पुढे सरसावले. लवकरच शिखांत एका कर्तृत्ववान नेत्याचा रणजीतसिंगाचा उदय झाला व धार्मिक बाबी शक्तिशाली राजकीय अधिसत्तेखाली काहीशा दबून गेल्या.

महाराजा रणजीतसिंग हा एक धडाडीचा सेनानी, कुशल संघटक, प्रभावशाली शासक व धूर्त राजनीतीज्ञ होता. पश्चिमेकडील सर्व शीख गटांना त्याने संघटित केले. पेशावर, मुलतान, कांग्रा या भागातील सर्व छोटी छोटी राज्ये स्वतःच्या अधिपत्याखाली आणून त्याने स्वतंत्र शीख राज्याची उभारणी केली. गुरखा, उडिया, पठाण, डोग्रा, पंजाबी, मुसलमान अशा निरनिराळ्या गटांतून सैनिक भरती करून पाश्चिमात्य धर्तीवर, फ्रेंच लष्करी तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली त्याने मोठे शिस्तबद्ध, प्रशिक्षित व शक्तिशाली लष्कर उभारले. फ्रेंच लष्करी तज्ज्ञांची मदत त्याच्या लष्कराच्या प्रशिक्षणापुरतीच मर्यादित होती. लष्कराचे नेतृत्व त्याने कधी परकीयांच्या हाती दिले नाही. या लष्कराची रणजीतसिंगाप्रती अविचलित निष्ठा होती. रणजीतसिंगाचे धोरण धर्मनिरपेक्षतेचेच होते. पंजाबची बहुसंख्य जनता हिंदूच होती. त्यांना कोणत्याही प्रकारे दुखावणे त्याच्या राज्याच्या स्थैर्याला व दृढतेला पोषक ठरणार नाही हे तो पूर्णपणे जाणून होता; त्यामुळे राजकीय, सामाजिक, धार्मिक किंवा आर्थिक क्षेत्रात हिंदू , मुसलमान, शीख यांच्यात त्याने कधीही भेदभाव केला नाही.

रणजीतसिंगाच्या कर्तृत्वाची व लष्करी सामर्थ्याची कल्पना असल्यामुळे त्याच्या हयातीत ईस्ट इंडिया कंपनीने पंजाबकडे आपली वक्र दृष्टी वळविली नाही. शिवाय, त्या काळात ते भारतातील अन्य सत्ताधीशांना परास्त करून आपली सत्ता स्थिर व दृढ करण्यात गुंतले होते. पण रणजीतसिंगाच्या मृत्यूनंतर पंजाबात अराजकाच्या रूपाने कली शिरला. अंतर्गत कलहामुळे त्याचे राज्य विस्कळीत झाले. त्याच्या उत्तराधिकाऱ्यांत त्याचे कर्तृत्व नव्हते. शिवाय त्याचे राज्य सर्व शिखांच्या अभंग निष्ठेवर विसावलेले नव्हते. सतलज नदीपलीकडील शिखांचे रणजीतसिंगाच्या राज्यात सामीलीकरण लष्करी बळावर घडवून आणलेले होते. रणजीतसिंगाचे अधिपत्य त्यांनी मनापासून किंवा स्वेच्छेने स्वीकारलेले नव्हते. त्यातील काही ब्रिटिशांना फितूर झाले, त्यामुळे ब्रिटिशांनी आक्रमक पवित्रा घेताच त्यांच्या लष्करी सामर्थ्यापुढे रणजीतसिंगाने उभे केलेले राज्य अल्पावधीतच कोसळले.

२.३.९ जम्मू-काश्मीर :

जम्मू हा ब-याच काळापासून हिंदू राजपूत घराण्याच्या राजवटीत होता. डोंगराळ भागातून कर वसूल करण्यासाठी व तेथील कोणत्याही बंडाला दडपण्यासाठी सम्राट जम्मूमध्ये मुस्लिम फौजदारला ठेवत असे. कर मिळेपर्यंत त्याने त्यांच्या अंतर्गत कामांमध्ये हस्तक्षेप केला नाही.

मुघल साम्राज्याची अधोगती पाहून जम्मूच्या राजाने आपल्या स्वातंत्र्यावर जोर देण्यास सुरवात केली आणि चिनाब ते रावी दरम्यानच्या सर्व टेकड्यांवर आणि चिनाबच्या

पश्चिमेस काही टेकड्यांवर आपल्या सत्तेचा विस्तार केला. रणजित देव अहमद शाह अब्दालीचा विश्वासू सहकारी होता. त्याने १७५२ मध्ये आणि पुन्हा १७६२ मध्ये काश्मीर जिंकण्यासाठी त्यांना मदत केली. १ एप्रिल १७५७ रोजी अहमद शाह अब्दाली यांनी त्याला जफरवाल, संखातरा आणि औरंगाबाद हे तीन परगणे प्रदान केले. त्याने आपल्या वैयक्तिक नावाने नाणी जारी केली. त्याच्या कारकिर्दीत जम्मू शहर समृद्ध झाले आणि व्यापाराचे केंद्र बनले. लाहोर व दिल्लीतील अगदी श्रीमंत सावकार, व्यापारी आणि उच्च अधिकारी यांनी जम्मूमध्ये आश्रयास येण्यास सुरवात केली. अहमद शाह अब्दालीच्या तिस-या स्वारीच्या काळात मीरमनूंनी आपल्या कुटुंबाचे आणि मौल्यवान निधीचे रक्षण करण्यासाठी राजा रणजित देव याच्याकडे संरक्षणासाठी पाठवले. १७७० मध्ये रणजित देव यांनी झंडा सिंह भंगी यांच्याकडे शरण गेले आणि त्याला कर देण्यास मान्य केले. १७८१ मध्ये रणजित देव यांचे निधन झाले. त्याचा मुलगा बृजराज देव त्याच्यानंतर उत्तराधिकारी झाला. त्याच्या कारकिर्दीत जम्मू राज्य शीखांच्या ताब्यात गेले.

बहादूर शाह आणि जहांदारांच्या काळात अब्दुस समद खान काश्मीरचा राज्यपाल होता. फारुख सियर याने त्याला पंजाबला पाठवले. औरंगजेबाच्या पश्चात मोगल साम्राज्याच्या अवनीतीचा परिणाम काश्मीरमधील राजकीय परिस्थितीवर झाला आणि तेथे १७५२ पर्यंत अशांतता निर्माण झाली. औरंगजेब नंतर कोणीही मुघल सम्राट काश्मीरला गेला नाही. १७५२ मध्ये अहमद शाह अब्दाली यांनी काश्मीर जिंकले आणि १८१६ पर्यंत तेथे अफगाणांचे ६७ वर्षे राज्य होते. अफगाण राजांना प्रामुख्याने कर वसूल करण्यात रस होता आणि जोपर्यंत ते मिळत राहिले तोपर्यंत राज्यपालांकडे पूर्ण अधिकार देत असत. राज्यपाल कारभाराची जबाबदारी योग्यरीत्या किंवा जुलमीपणे करीत आहे की याची त्याला पर्वा नव्हती. अफगाण राजवटीत २८ राज्यपाल झाले आणि त्यापैकी फक्त एक हिंदू होता. सुखजीवनने रियासतची जबाबदारी स्वीकारली आणि अहमद शाह अब्दालीची गुलामी जाहीर केली. अहमद शाह अब्दाली याने त्यांच्या नियुक्तीची पुष्टी केली आणि दुस-या व्यक्तीला त्याचे उप-नियुक्त केले. सुख जीवन हे एक शूर योद्धा, बुद्धिमान प्रशासक, विद्वान, अनेक भाषांचे अभ्यासक आणि कवी देखील होते. काश्मीरचा इतिहास तयार करण्यासाठी त्यांनी पाच विद्वानांची नेमणूक केली. प्रत्येक लेखकाला दहा सहाय्यक दिले होते. त्यांचे सरकार सर्व हिंदू आणि मुसलमान, शीया आणि सुन्नींसाठी सर्वात चांगले आणि कार्यक्षम होते.

अहमद शाह अब्दाली यांनी सुख-जीवनाकडे देशाच्या महसुलाच्या दहा पट बरोबरीइतका भरपूर कर मागितला. सुख जीवनाने या मागणीकडे दुर्लक्ष केले कारण ते त्यांच्या क्षमतेच्या पलीकडे होते. त्यांनी मोगल बादशाह आलमगीर दुसरा (१७५४-५६) वर निष्ठा दर्शविली, ज्यांनी त्याला राजाची पदवी दिली. जून १७६२ मध्ये अहमद शाह अब्दाली यांनी सुख जीवनाविरूद्ध अफगाण सैन्य पाठविले, पण ही मोहीम अयशस्वी ठरली. दुसरा हल्ला झाला आणि अफगाण सैन्याने काश्मीरमध्ये प्रवेश केला. सुख जीवन पकडला गेला. त्याचे डोळे बाहेर काढून त्याला लाहोर येथे पाठवले. तेथे त्याला घोड्यांच्या पायाखाली चिरडले गेले.

१७६३ मध्ये मीर हज़ार खान याने हिंदू नेत्यांना पोत्यात शिवून त्यांना दल तलावामध्ये फेकले. तेथे ते बुडले आणि मरण पावले. अब्दुल्ला खान (१७६६- १८००) यांनी एक कोटी रुपयांची वैयक्तिक रक्कम जमा केली. अतामुहम्मद खानने आपल्या कामवासना पूर्ण करण्यासाठी सुंदर मुलींना जबरदस्तीने पकडले. प्रांतात खूप असंतोष पसरला होता. १८१६ मध्ये रणजितसिंगने काश्मीर जिंकला.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील उत्तर भारतातील राज्यांच्या राजकीय परिस्थितीचा आढावा घ्या.

_____

_____

_____

_____

_____

२.४ मराठे :

भारताच्या सार्वभौमत्वाकरिता ईस्ट इंडिया कंपनीला सर्वात चिवट व प्रखर आव्हान कोणी दिले असेल तर ते मराठ्यांनी. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर स्वराज्याच्या गादीवर आलेला त्यांचा पुत्र संभाजी यांनी औरंगजेबाला थांबविण्याचा प्रयत्न केला. संभाजी बेसावध असता मुघलांनी त्यांना पकडले. मराठ्यांचे शक्तिस्थानच उलथून टाकण्याच्या हेतूने औरंगजेबाने, संभाजी महाराजांचे अत्यंत हालहाल करून त्यांना ठार केले. व मराठ्यांच्या राजधानीला वेढा घालून संभाजीचा पुत्र - सहा वर्षांचा शाहू व त्याची माता राणी येसूबाई यांना कैद केले.

मराठ्यांचा राजा व राजधानी नाहीशी झाल्याने मराठ्यांचा प्रतिकार थंडावेल अशी औरंगजेबाची कल्पना होती. पण झाले उलटेच - संभाजीच्या मृत्यूमुळे संतप्त होऊन, सर्वत्र मोहोळ उठावे तसे मराठे मुघलांविरुद्ध उठले. सुमारे पंचवीस वर्षे चाललेल्या त्या मराठ्यांच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात मराठ्यांनी मुघलांना सळो की पळो करून सोडले . तो लढा १७०७ मध्ये औरंगजेबाच्या मृत्यूबरोबरच संपला. तोपर्यंत मराठे मुघलांपेक्षा निश्चितच वरचढ झाले होते.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर सुमारे अठरा वर्षे त्याच्या कैदेत राहिलेला संभाजीपुत्र शाहू दक्षिणेत परत आला व सातारा येथे त्याने आपली राजधानी स्थापिली. १७०० मध्ये छत्रपती शिवाजीचा दुसरा पुत्र राजाराम याचे निधन झाल्यानंतर मराठ्यांच्या स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व त्याची राणी ताराबाई हिने केले होते. शाहू दक्षिणेत परत येताच छत्रपती पदाच्या प्रश्नावरून तिने शाहूला विरोध करण्यास प्रारंभ केला. युद्ध व यादवी टाळण्याच्या हेतूने शाहूने ताराबाईच्या कोल्हापूरच्या राज्याला मान्यता दिली. परंतु त्यामुळे छत्रपतीप्रती मराठा सरदारांची निष्ठा दुभंगली. पाठिंबा शाहूला द्यावयाचा की ताराबाईपुत्र शिवाजीला हा प्रश्न स्वार्थाच्या निकषावर मराठा सरदार सोडवू लागले.

२.४.१. बाळाजी विश्वनाथ (१७११-२०) :

छत्रपती शाहूने १७१३ मध्ये बाळाजी विश्वनाथ भट याची पंतप्रधानपदी नेमणूक केली. त्याबरोबर मराठ्यांच्या इतिहासातील पेशवापर्वाला प्रारंभ झाला. शाहूप्रती अविचलित निष्ठा व राजनैतिक कौशल्य या गुणांच्या बळावर त्याने शाहूच्या शत्रूंना परास्त केले. प्रमुख मराठा सरदारांचा पाठिंबा शाहूच्या सत्तेला मिळवून देऊन त्याच्या सत्तेला दृढता प्राप्त करून दिली. अंतस्थ यादवीने ग्रासलेल्या दिल्ली दरबारात त्याकाळी सैय्यद बंधूंचा प्रभाव होता. त्या गोंधळाचा फायदा घेऊन बाळाजी विश्वनाथने दिल्लीला जाऊन, सैय्यद बंधूंशी वाटाघाटी करून त्यांच्याशी करार केला व छत्रपती शिवाजीच्या अधिपत्याखाली असलेला स्वराज्याचा संपूर्ण मुलुख छत्रपती म्हणून शाहूच्या स्वामित्वाखाली असावा व मुघलांच्या दक्षिणेकडील सहा सुभ्यांत मराठ्यांना चौथ व सरदेशमुखी गोळा करण्याचे अधिकार मिळावे तशी तरतूद करून घेतली. या कराराने शाहूच्या सत्तेवर मुघलांकडून मान्यतेचे शिक्कामोर्तब झाले. वतने, जहागिरी, चौथ व सरदेशमुखी गोळा करण्याचे परवाने याकरिता मराठे सरदार शाहूभोवती गोळा होऊ लागले.

२.४.२. बाजीराव पहिला (१७२०-४०) :

१७२० मध्ये बाळाजी विश्वनाथ दिवंगत होताच शाहूने त्याच्या पुत्राला- बाजीरावाला पेशवाईची वस्त्रे दिली. त्यावेळी बाजीराव अगदीच तरुण - जेमतेम वीस वर्षाचा असला तरी तो निधड्या छातीचा उत्तम सेनानायक होता. " वाजी महाराज वगळता गनिमी युद्धात मराठ्यांत त्याच्याइतका पराक्रमी व निष्णात सेनापती दुसरा नव्हता." हे इतिहासकारांनी त्याचे केलेले मूल्यांकन सर्वस्वी सार्थ आहे. त्याच्या नेतृत्त्वाखाली मुघलांविरुद्ध मराठ्यांनी अनेक मोहिमा यशस्वीपणे चालवून दूरदूरच्या प्रदेशातून चौथ गोळा करण्याचे अधिकार राबविले. माळवा, गुजराथ, बुंदेलखंड या नर्मदेच्या उत्तरेकडील प्रदेशात मराठ्यांचे प्रभुत्व प्रस्थापित झाले. एवढेच नव्हे तर बाजीरावाने दिल्लीपर्यंत धडक मारली. गायकवाड, होळकर, शिंदे, पवार असे शक्तिशाली सरदार त्यांच्या मदतीने, पेशव्याचे प्रतिनिधी या नात्याने नर्मदेच्या उत्तरेला शासक म्हणून स्थायिक झाले.

निजामाविरुद्धही बाजीरावाचा सतत संघर्ष चालू होता. दक्षिणेतील सहा सुभ्यात चौथ व सरदेशमुखी गोळा करण्याच्या मराठ्यांना मिळालेल्या हक्कांना मान्यता देण्याची निजामाची तयारी नव्हती. त्यामुळे बाजीराव व निजाम यांत संघर्ष अटळ ठरला. पण मराठ्यांपुढे निजामाचा निभाव लागला नाही. त्यांच्या त्या हक्कांना मान्यता देणे त्याला भाग पडले. पश्चिम किनाऱ्यावरही बाजीरावाने जंजिऱ्याच्या सिद्दिविरुद्ध व तेथे ठाणी घालून बसलेल्या पोर्तुगीजांविरुद्ध मोहिमा चालविल्या. त्यात साष्टी व वसई मराठ्यांनी काबीज केली. पोर्तुगीज मात्र पक्केपणाने स्थिर राहिले.

१७४० मध्ये, वयाच्या अवघ्या चाळीसाव्या वर्षी बाजीरावाचे निधन झाले. पण वीस वर्षाच्या त्याच्या कार्यकाळाच्या अल्पावधीत महाराष्ट्रातील छोट्या स्वराज्याचे रूपांतर मराठा साम्राज्यात झाले होते. मराठी सत्ता उत्तरेत गुजराथ, माळवा , बुंदेलखंड या सर्व प्रदेशात विस्तारली होती.

२.४.३. बाळाजी बाजीराव (१७४०-६१) :

बाजीरावानंतर त्याच्या एकोणीस वर्षे वयाच्या पुत्राला-बाळाजीला शाहूने पेशवापदी नेमले. त्यामुळे इतर पदांप्रमाणे पेशवेपदही वंशपरंपरा झाले. बाळाजी बाजीरावही आपल्या पित्याप्रमाणे बुद्धिमान, महत्त्वाकांक्षी व राजकीय दूरदृष्टीचा मुत्सद्दी होता. त्याच्या पित्याची लष्करी धडाडी व सेनापतीत्व मात्र त्याच्यात नव्हते. १७४९ मध्ये मराठा राज्याची धुरा कायदेशीरपणे पेशव्यांकडे सोपविले. त्यामुळे पेशवे अधिकृतपणे छत्रपतीचे उत्तराधिकारी बनले यामुळे पुणे हे शहर व्यावहारिकदृष्ट्या मराठ्यांची राजधानी बनले.

पित्याच्या पावलावर पाऊल टाकून पेशवा बाळाजी बाजीरावानेही मराठा साम्राज्याचा विस्तार केला . त्याच्या कारकिर्दीत मराठा साम्राज्य केवळ प्रादेशिकच नव्हे तर गौरवाच्या दृष्टीनेही कळसाला पोचले. संपूर्ण हिंदुस्थानात विजयी मराठा फौजा दौडत होत्या. माळवा, गुजराथ, बुंदेलखंड यांवरील मराठी सत्ता दृढ झाली. बंगालवरही मराठ्यांची आक्रमणे होऊन १७५१ मध्ये ओरिसा मराठ्यांच्या ताब्यात देणे बंगालच्या नबाबाला भाग पडले. मराठ्यांचे घोडे वायव्येला अटकेपर्यंत जाऊन पोहोचले. दक्षिणेत म्हैसूर व अन्य छोट्या मोठ्या शासकांनी मराठ्यांना खंडणी देण्याचे कबूल केले. १७६० मध्ये उदगीर येथे मराठ्यांनी निजामाचा दणदणीत पराभव केला. त्यानंतर झालेल्या करारानुसार ७५ लक्ष रुपये खंडणी व ६२ लक्ष रुपये उत्पन्नाचा प्रदेश मराठ्यांना देण्याचे निजामाने कबूल केले.

दिल्ली दरबार अंतस्थ कलहांनी व बाह्य आक्रमणांनी जर्जर झाल्यामुळे मुघल बादशहा मदतीकरिता मराठ्यांकडे वळला. मराठ्यांनी मुघल साम्राज्याच्या संरक्षणाची जबाबदारी स्वीकारली. मुघल बादशहाच्या पाठीशी असलेली प्रबळ सत्ता म्हणून मराठ्यांचा दबदबा सर्वत्र प्रस्थापित झाला. दिल्ली दरबारचा वजीर इमाद - उल - मुल्क हा मराठ्यांच्या हातातील बाहुले बनला. पंजाबातून अहमदशहा अब्दालीच्या प्रतिनिधीला हाकलून लावून मराठ्यांनी तेथेही आपला प्रभाव प्रस्थापित केला. पश्चिमेला गुजराथ ते पूर्वेला ओरिसा, उत्तरेला पंजाब ते दक्षिणेला म्हैसूर असा संपूर्ण प्रदेश मराठ्यांच्या प्रभावाखाली आला. मुघल सत्तेच्या पतनामुळे निर्माण झालेली राजकीय पोकळी मराठे भरून काढणार अशी लक्षणे दिसत होती.

परंतु पंजाबातून अब्दालीच्या प्रतिनिधीला मराठ्यांनी हाकून लावल्यामुळे अब्दालीशी त्यांचा संघर्ष उद्भवला. त्याने हिंदुस्थानवर पुन्हा स्वारी केली तेव्हा बादशहाशी झालेल्या करारानुसार व उत्तरेच्या स्वामित्वाच्या दृष्टीने आकाराला येत असलेल्या त्या संघर्षाचे महत्त्व ओळखून पेशवा बाळाजी बाजीराव याने आपला ज्येष्ठ पुत्र विश्वासराव व कर्तबगार चुलत बंधू सदाशिवराव यांना मोठी फौज देऊन अब्दालीच्या प्रतिकारार्थ पाठविले. या संघर्षात, मराठ्यांच्या उत्तरेतील प्रभावामुळे त्याच्याविरुद्ध जळफळणारा रोहिला प्रमुख नजीब उद्दौला व अवधचा नबाब शुजाउद्दौला हे मराठ्यांविरुद्ध अब्दालीला जाऊन मिळाले, तर मराठ्याच्या मुलुखगिरीने व त्याच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षेने नाराज झालेले राजपूत, जाट, शीख यानी मराठ्यांना कोणतीही मदत केली नाही. प्रत्यक्ष मराठ्यांतही ऐक्य व निष्ठा यांचा काहीसा अभावच होता. अशा परिस्थितीत १७६१ मध्ये अब्दाली व मराठे यात पानिपत येथे झालेल्या घनघोर लढाईत मराठ्यांचा पूर्णपणे पराभव झाला . अनेक मराठा

प्रमुखांबरोबर खुद्द सदाशिवराव व विश्वासराव धारातीर्थी पडले. मराठ्यांचे जवळजवळ एकोणतीस हजार सैनिक पानिपतावर कामाला आले.

बरेच दिवसात सदाशिवरावाकडून बातमी न कळल्याने पेशवा चिंतित झाला व फौजेसह तो उत्तरेकडे निघाला. वाटेतच त्याला पराभवाची, बंधू व पुत्र यांच्या मृत्यूची बातमी कळली. अगोदरच प्रकृतीने खंगलेल्या पेशव्याला तो धक्का सहन झाला नाही. जून १७६१ मध्ये त्याचे निधन झाले. त्याच्यानंतर त्याचा दुसरा पुत्र सोळा वर्षांचा माधवराव पेशवेपदी आला. तो अत्यंत कर्तबगार होता . पण राज्याच्या दृढीकरणाकरिता त्याला वेळच मिळाला नाही. १७७२ मध्ये वयाच्या जेमतेम अठ्ठाविसाव्या वर्षी क्षयाच्या विकाराने त्याचे निधन झाले. त्याच्या अकरा वर्षांच्या कारकिर्दीत त्याने दक्षिणेत निजाम व हैदरअली यांना जरब बसविली व उत्तरेतही मराठ्यांच्या सामर्थ्याचा दबदबा व वचक पुन्हा प्रस्थापित केला.

पेशवा माधवरावाच्या अकाली निधनानंतर मराठा राजकारणात स्वार्थ, दुही, बेशिस्ती व यादवी यांचा बुजबुजाट झाला. औरंगजेबाविरुद्धच्या संघर्षाच्या काळातच, केंद्र सत्तेचा प्रत्यक्षपणे वचक न राहिल्याने मराठा सरदारांना स्वतंत्रपणे वागण्याची सवय झालेली होती व केंद्रसत्तेप्रती त्यांच्या निष्ठेचे धागे दुबळे झाले होते. हळूहळू मराठा सरदारांनी - नागपूर क्षेत्रात भोसल्यांनी, गुजराथेत गायकवाड यांनी, पवार यांनी धारच्या बाजूला आपली अर्धस्वायत्त राज्ये स्थापिली. रघुनाथरावाविरुद्धच्या पेशवा माधवरावाच्या मोहिमेचे वेळी निजामानेच नव्हे तर भोसल्यासारख्यांनीही रघुनाथरावाच्या मदतीला जाणे, रघुनाथरावाच्या पुढाकाराने पेशवा नारायणराव याची हत्या होणे, महादजी त्याच्या कारकिर्दीच्या अखेरी उत्तरेतून दक्षिणेत येताच, त्याच्या द्वेषाने व धास्तीने नाना फडणिसासारख्या मुत्सद्याने, सारासार विचार सोडून त्याच्याविरुद्ध इंग्रजाकडे मदत मागणे किंवा शिंद्यांविरुद्ध होळकरांना चिथावणे अशा घटना मराठा राज्याला घातक ठरल्या. मराठा सरदारांची कोती स्वार्थी मनोवृत्ती व यादवी युद्धे यामुळे राज्य पोखरून निघाले व क्षीण झाले. यामुळे १८१७-१८१८ मध्ये इंग्रजांनी एक जबरदस्त धक्का देताच मराठा राज्य कोसळले. मराठा साम्राज्याचा झालेला अस्त भारताच्या दृष्टीने अत्यंत घातक ठरला. इंग्रजांच्या वाढत्या सामर्थ्याला आवर घालू शकेल अशी त्याकाळी ती एकच सत्ता भारतात होती. ती नाहीशी होताच भारताचे सार्वभौमत्व मिळविण्याच्या त्यांच्या मार्गातील तो एकमेव अडसर नाहीसा झाला व ते निश्चितपणे भारताचे सत्ताधीश बनले.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील मराठांच्या राजकीय परिस्थितीविषयी चर्चा करा.

_____

_____

_____

_____

_____

२.५ माळवा :

मोगलांच्या ताब्यातील माळवा हा प्रांत दक्षिण भारत व उत्तर भारत यांना जोडणारा दुवा होता. गुजरात व दख्खनच्या पठाराकडे जाणारे सर्व व्यापारी व लष्करी मार्ग माळवा प्रांतातून जात होते. शिवाय दिल्लीपासून दूर असलेल्या माळवा प्रांताचे रक्षण करणे बादशहाला अशक्य झाले होते. म्हणूनच बाजीरावाने सन १७२० पासूनच माळवा प्रांतावर आपला प्रभाव वाढविण्यास सुरुवात केली. सन १७२३ व १७२४ मध्ये बाजीरावाने माळवा प्रांतावर स्वाऱ्या करून तेथून चौथाई व सरदेशमुखी वसूल केली.

दयाबहादूर व गिरीधर बहादूर हे मोगल सुभेदार यावेळी माळवा प्रांताचा राज्यकारभार पहात होते. माळवा प्रांतातील मराठ्यांचा प्रभाव कमी करून मराठ्यांना तेथून हुसकावून लावण्याचे त्यांनी ठरविले . तेव्हा बाजीरावाने राजपूत राजा सवाई जयसिंह याची मदत घेऊन सन १७२८ मध्ये माळवा प्रांतावर स्वारी केली. मराठा सैन्य व मोगल सैन्य यांच्यात अमजेरा याठिकाणी मोठी लढाई झाली. या लढाईत दोघेही गिरीधर व दयाबहादूर हे मोगल सुभेदार मारले गेले. मराठ्यांना निर्णायक विजय मिळाला.

या विजयामुळे संपूर्ण माळवा प्रांत मराठ्यांच्या ताब्यात आला. पुढील काळात माळवा हा प्रांत मराठ्यांच्या उत्तरेकडील हालचालीचे प्रमुख केंद्र बनला. या विजयाने बाजीरावाची प्रतिष्ठा वाढली.

२.६ गुजरात :

गुजरातमधील मुघलांमधील अंतर्गत संघर्षामुळे मराठ्यांना त्या प्रांतात स्वतःला स्थिरपणे उभे राहण्याची संधी मिळाली. १७२४ मध्ये सरबुलंद खान यांना निजामाच्या जागी गुजरातचा सुभेदार बनविण्यात आले तेव्हा मुघलांमध्ये गृहयुद्ध सुरू झाले. त्यावेळी निजामाचे काका हमीद खान गुजरातमध्ये निजामचे नायब म्हणून काम करत होते. सर बुलंद खान स्वत: दिल्लीतच राहिले आणि त्यांनी आपले नायब शुजात खान यांना हमीद खानचा ताबा घ्यायला पाठवला. हमीद खान यांनाही गुजरातचा राज्यकर्ता व्हायचे होते आणि त्यांनी चौथ आणि सरदेश मुखी गोळा करण्याचा अधिकार देऊन मराठ्यांचा पाठिंबा मिळविला. कंठाजीच्या मदतीने हमीद खानने सूरतहून आलेल्या शुजात खान आणि त्याचा भाऊ रुस्तम अली यांचा पराभव करून त्यांची हत्या केली. सरबुलंद खान यांनी स्वत: गुजरातवर आक्रमण केले आणि हमीद खानला तेथून हुसकावून लावले पण त्यांना मराठ्यांना हुसकावून लावता आले नाही.

१७२७ मध्ये, सरबुलंद खान यांनी गुजरातमध्ये चौथ आणि सरदेशमुखी मराठ्यांना देण्याचे मान्य केले. मोगल बादशहाने हा करार स्वीकारला नाही. सरबुलंद खान यांना परत बोलावण्यात आले आणि त्यांनी मराठ्यांना गुजरातमधून हाकलून लावण्याचा हुकूम दिला आणि राजा अभयसिंग यांना गुजरातचा राज्यपाल म्हणून पाठवले. मराठ्यांना

भीती दाखवण्याच्या उद्देशाने त्यांनी मराठा नेता पिलाजी गायकवाड याला ठार केले. यामुळे स्थानिक लोकांमध्ये प्रचंड संताप व्यक्त झाला. पिलाजीचा मोठा मुलगा दमाजी यांनी पुन्हा संघर्ष सुरू केला. बडोदा पुन्हा ताब्यात घेतले आणि अभयसिंगला इतका त्रास दिला की तो यश न मिळता जोधपूरला गेला. दमाजींनी जोधपूरवरही हल्ला केला. सरतेशेवटी, १७३७ मध्ये मोगल साम्राज्याच्या हातून गुजरात निघून गेला.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकात माळवा आणि गुजरातच्या राजकीय परिस्थितीविषयी चर्चा करा.

_____

_____

_____

_____

_____

२.७ सारांश :

मोगल साम्राज्याच्या इतिहासात शेवटचा बलाढ्य बादशहा औरंगजेब इ.स. १७०७ मध्ये मरण पावल्यानंतर मोगल साम्राज्याला उतरती कळा लागली. त्याच्या मृत्यूनंतर परिस्थिती इतकी झपाट्याने बदलली की, पुढील ५० वर्षात आठ सम्राट दिल्लीच्या गादीवर आले. यापैकी एकही बादशहा कर्तृत्ववान नव्हता. त्यामुळे मोगल दरबारात अराजक निर्माण झाले. मोगल साम्राज्याच्या वैभवाच्या काळात कर्तृत्ववान सरदारांची परंपरा निर्माण झाली होती. या कर्तृत्वसंपन्न सरदारांनी एकेकाळी मोगल साम्राज्याला यशोशिखरावर नेऊन बसविले होते. परंतु उत्तर काळात मोगल सरदाराकडून कोणतीही महत्त्वाची कामगिरी झाली नाही. या सरदारांचा बहुतेक वेळ कटकारस्थाने करण्यात, चैन करण्यात खर्च होत असे. सम्राट कर्तृत्वहीन असल्याने या सरदार मंडळींनी राजकारणात हस्तक्षेप सुरू केला. त्यामुळे परिस्थिती अधिकच बिघडत गेली . एका सम्राटाला सत्तेवरून काढून टाकून किंवा ठार करून आपल्या मर्जीतील व्यक्तीला गादीवर बसविण्यात या सरदार मंडळींना धन्यता वाटू लागली. दिल्लीचे राजनिर्माता (King Makers) हे मोगल सरदार बनले. साम्राज्याच्या दृष्टीने ही बाब फारशी प्रतिष्ठेची नव्हती. इ.स. १७१९ मध्ये जनतेने दिल्लीच्या गादीवर चार मोगल शासक पाहिले. ह्यावरून राजकीय स्थिती किती विकोपाला गेली होती हे स्पष्ट होते. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर केवळ १२ वर्षातच साम्राज्य किती ढासळले याचा हा पुरावा होय.

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सन १७१९ मधील सत्तांतर मराठ्यांच्या मदतीने झाले होते. त्यामुळे मराठ्यांचे हिंदुस्थानच्या राजकारणातील महत्त्व वाढले. मराठ्यांना दिल्लीच्या राजकारणात प्रवेश मिळाला. ज्या मराठ्यांना नेस्तनाबूत करण्याचा विडा औरंगजेबाने उचलला होता त्याच मराठ्यांची मदत घ्यावी लागावी ही मोगल साम्राज्याची शोकांतिका होती.

सर यदुनाथ सरकार म्हणतात, "मुगल साम्राज्य आणि त्याचबरोबर मराठा आधिपत्य यामुळे समाप्त झाले कारण मूलतः भारतीय समाज सडलेला होता. (The Mughal Empire and with it the Maratha overlordship of Hindustan fell because of the rottenness at the core of Indian society.) राजकीय व लष्करी दुर्बलतेमुळे देश स्वतःचे रक्षण करण्यास असमर्थ होता. राजसत्ता पूर्णतः भ्रष्ट व अकर्मण्य झाली होती. सरदार वर्ग स्वार्थी, अदूरदर्शी, भ्रष्ट व बेसावध होता आणि सर्वत्र विश्वासघाताचे वातावरण होते. अशा या क्षीण व संभ्रमावस्थेत आमचा सत्यधर्म, साहित्य, कला यांचाही लोप झाला. "

सिडनी ओवन म्हणतात, " सामान्यतः अशी समजूत आहे की, मुगल साम्राज्याचे पतन शासकाच्या भ्रष्टतेमुळे झाले. (A Common impression is, that the decline and the fall of the Mughal Empire were due to the degeneracy of the sovereigns) परंतु हे साम्राज्य औरंगजेबाच्याच कारकीर्दीत स्पष्ट रूपाने विध्वंसीत झाले होते. औरंगजेब कर्तव्यपरायण असला तरी धार्मिक व मुत्सद्देगिरीत अदूरदर्शी होता. अकबरच्या धर्म व जातीभेद नसलेल्या बुद्धिमत्तापूर्ण उदार नीतिचा त्याग करून औरंगजेबने पुन्हा जिझिया लावल्याने प्रजा प्रामुख्याने हिंदू जनता असंतुष्ट झाली आणि साम्राज्याचे उत्तम संरक्षक असलेले लढावू राजपूत विरोधक बनले. शिवाजी व त्याच्या अनुयायांनी स्वतंत्र हिंदू राज्याची स्थापना करत असतानाच मुगल साम्राज्यावर घातक प्रहार केले. मराठ्यांनी मुगलांचे प्रसिद्ध सैन्य नामशेष केले, खजिना रिकामा केला व दक्षिणेत दूरपर्यंत अव्यवस्था निर्माण केली. परिणामी मुगल साम्राज्य अशक्त होऊन केंद्रसत्ता जवळजवळ समाप्त झाली. नादिरशहानेही मोगलाचा घोर अपमान करून सिंधू नदीच्या पश्चिमेकडील प्रदेशावर आपला अधिकार प्रस्थापित केला. त्यामुळे साम्राज्याचे विघटन झाले."

२.८ प्रश्न :

१. १८ व्या शतकातील दक्षिण भारतातील राज्यांची राजकीय परिस्थिती विशद करा.
२. १८ व्या शतकातील उत्तर भारतातील राज्यांच्या राजकीय परिस्थितीचा आढावा घ्या.
३. १८ व्या शतकातील मराठांच्या राजकीय परिस्थितीविषयी चर्चा करा.
४. १८ व्या शतकातील माळवा आणि गुजरातच्या राजकीय परिस्थितीची माहिती द्या.

२.९ अतिरिक्त वाचन :

१. जावडेकर आचार्य शं. द., आधुनिक भारत, पुणे, १९६८.

२. डॉ . वैद्य सुमन, डॉ . कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७ ते १८५७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९८.

३. डॉ . देव प्रभाकर , आधुनिक भारत, लातूर , १९९८.

४. दीक्षित नी.सी., आधुनिक भारत, नागपूर, २००३.

५. कुलकर्णी अ.रा. आणि खरे ग.ह., मराठ्यांचा इतिहास , खंड ३, पुणे , १९८६.

६. प्रा. जाधव वि. के., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७६५ ते १९६१), विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००४.

७. कदम य. ना., समग्र भारताचा इतिहास, इ.स.पू. २,५०,००० ते इ.स. १९६४, कोल्हापूर, २००३.

८. डॉ. ग्रोवर बी.एल., डॉ.बेल्हेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास: एक नवीन मूल्यांकन (१७०७ पासून आधुनिक कालखंडापर्यंत), एस. चंद. आणि कंपनी, प्रा. लि., नवी दिल्ली, २००३.

९. प्रा. देशमुख मा.म., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, (१२०६ ते १७६१), विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९६८.

१०. डॉ. सरदेसाई बी. एन., डॉ. नलावडे व्ही. एन., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७५०-१९५०), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर , २००७.

११. प्रा. व. झे. अरविंद, मध्ययुगाच्या उत्तरार्धातील भारत, १५२६-१८१८, प्राची प्रकाशन, मुंबई, १९८७.

१२. त्यागी एम. एस., आधुनिक भारत, (१७०७-१८५७).

१३. महाजन विद्याधर, आधुनिक भारत का इतिहास , १७०७ से आज तक (हिंदी), एस. चंद अँड कंपनी लि., २००१.

❖❖❖❖

३

१८ व्या शतकातील भारताची सामाजिक पार्श्वभूमी

घटक रचना :

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ अठराव्या शतकातील भारताची सामाजिक परिस्थिती

- ३.२.१ सामाजिक वर्गीकरण
- ३.२.२ जातिव्यवस्था
- ३.२.३ व्यवसाय
- ३.२.४ स्त्रियांची स्थिती
- ३.२.५ विवाह
- ३.२.६ सती पद्धत
- ३.२.७ हुंडा पद्धत
- ३.२.८ वस्त्रप्रावरणे व अलंकार
- ३.२.९ करमणूक - मनोरंजन
- ३.२..१० सण समारंभ - यात्रा
- ३.२.११ गुलाम प्रथा
- ३.२.१२ अस्पृश्यता
- ३.२.१३ शिक्षण
- ३.२.१४ कला
- ३.२.१५ विज्ञान
- ३.२.१६ साहित्य
- ३.२.१७ धार्मिक स्थिती
  - १. हिंदू
  - २. मुस्लिम

३.३ सारांश

३.४ प्रश्न

३.५ अतिरिक्त वाचन

३.० उद्दिष्टे :

हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबतीत सक्षम होऊ शकेल.

१. १८ व्या शतकातील भारताची सामाजिक रचना जाणून घेतील.
२. १८ व्या शतकातील भारतातील महिलांचा दर्जा समजून घेतील.
३. १८ व्या शतकातील भारताचे शिक्षण आणि साहित्य जाणून घेतील.
४. १८ व्या शतकातील भारताचे धार्मिक जीवनाचे ज्ञान होईल.

३.१ प्रस्तावना :

औरंगजेबाच्या निधनानंतर देशातील राजकीय अस्थिरतेचा परिणाम लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक स्थितीवर झाला. ब-याच काळापासून, व्यावहारिकरित्या कोणतेही अधिकार नव्हते, प्रशासन नव्हते, कायदा नव्हता आणि देशाच्या विशाल भागात कोणतीही सुरक्षा नव्हती. सर्वत्र अराजकता निर्माण झाली होती. बलवान लोक दुर्बल लोकांवर अधिकार गाजवत होते. भारतीयांसाठी हा काळ खूपच कसोटीचा होता.

अठराव्या शतकातील भारतीय समाज एकसंघी नव्हता. धर्म, जात, प्रदेश, भाषा अशा अनेक कारणांनी तो फुटलेला होता. याशिवाय, समाजातील उच्चस्तरीय लोक व बहुसंख्य जनता यांच्यातही आर्थिक परिस्थिती, राहणीमान, प्रतिष्ठा अशा अनेक कारणांनी मोठी दरी निर्माण झाली होती.

३.२ अठराव्या शतकातील भारताची सामाजिक परिस्थिती :

३.२.१ सामाजिक वर्गीकरण :

सम्राटाचे स्थान सर्वात महत्वाचे होते. सम्राटाचे अनुकरण अमीर, सरदार वर्ग करीत असे. आर्थिक अडचणीची स्थिती असूनही हा वर्ग अत्यंत ऐश्वर्यसंपन्न असे जीवन जगत होता. त्यांचे जीवन प्रामुख्याने मदिरा, मदिराक्षी, नाचगाणे याभोवती गुंफलेले असे. समाजाच्या सर्वात खालच्या स्तरावर असलेले व खेड्यांमधून राहणारे शेतकरी व कारागीर गरिबीमुळे अत्यंत कष्टाचे जीवन जगत होते.

३.२.२ जातिव्यवस्था :

१८ व्या शतकात हिंदू व मुस्लिम हे दोन्ही समाज जातिजातीमध्ये विभागले गेले होते. हिंदू समाजात जाती प्रथेला अतिशय महत्त्व होते. हिंदूमध्ये जातीप्रथा तीव्र होती. विवाह, वस्त्र , खानपान व व्यवसाय यामध्ये जातीचे निर्बंध पाळले जात. यामुळे समाजात सतत संघर्ष होत असत. स्वतःची जात इतर जाती हून श्रेष्ठ आहे अशी प्रत्येकाची समजूत असल्याने हिंदू समाजात जाती, उपजाती अंतर्गत समस्यांना चालीरीतीच्या नावाखाली फाजील महत्त्व प्राप्त झाले होते. हिंदु समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय - मराठा, रजपूत या जाती

उच्च समजल्या जात असत. त्यांच्यातही अनेक पोटजाती होत्या व त्यांच्यात उच्चनीच असे भेद होते. अस्पृश्य समाजात महार, मांग, चांभार व ढोर या जातींना समाजात अतिशय वाईट वागणूक मिळत असे. त्यांना समाजात कसलेही स्थान नव्हते. अस्पृश्यता सर्वत्र पाळली जात असे. पण राजकीय व आर्थिक कारणांमुळे अनेकांनी परंपरागत व्यवसायाचा त्याग करून इतर कामे करणे सुरू केले.

जातिव्यवस्था हे हिंदू समाजाचे विघटन होण्याचे एक महत्वाचे कारण होते. उच्चवर्णीय मानल्या गेलेल्या ब्राह्मणांना सर्व प्रकारचे विशेषाधिकार मिळत. जातीची बंधने कडक होती. लोकांचे व्यवसाय बहुधा जातीवरून ठरत. निरनिराळ्या जातींच्या गटात रोटीबेटी व्यवहार वर्ज्य असत.

ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य जाती आणि उप-जातींमध्ये विभागले होते. आणि केवळ आपल्याच समाजात एकत्र खानपान करायचे. प्रथा मोडणा-यांवर बहिष्कार टाकण्यात येई. मात्र माफी मागितल्यानंतर त्याला पंचायत परत घेई. रक्ताच्या व वंशाच्या शुद्धतेसाठी स्वतःच्याच जातींमध्ये विवाह होत असत.

रोटी आणि बेटी याबातीत लोक गंभीर असत. वेगवेगळ्या जातींचे लोक आपापसात एकत्र खात नसत. फक्त शीख लंगर सर्वांसाठी खुले होते. वेगवेगळ्या जातींचे लोक एकाच दैवताची उपासना करू शकत होते आणि त्याच प्रथांचे पालन करू शकत होते, परंतु बहिष्कृत होण्याच्या भीतीने खाण्यापिण्यासाठी एकत्र जमणे शक्य नव्हते.

विशिष्ट जातीच्या लोकांना काय खाण्याची परवानगी आहे या प्रश्नाला बरेच महत्त्व देण्यात आले. ब्राह्मण मांस व मद्यपान करत नव्हते. जातीनुसार रीतिरिवाज बनले होते. साधारणत: जैन धर्माच्या प्रभावाखाली येणारे लोक मांस खात नसत. क्षत्रिय राजपूत आणि जाट मांस खात असत.

हिंदूच्या जातिव्यवस्थेचा मुस्लिम समाजावरही परिणाम झाला होता. त्यांच्यात सय्यद , शेख, मुघल आणि पठाण असे चार विभाग निर्माण झाले होते. सय्यद स्वतःला महमद पैगंबरांचे वंशज समजत असत, शेख अरबांना आपले पूर्वज मानीत होते, मुघल मोगल वंशाचा आधार घेत होते; तर पठाण स्वतःची वेगळी भाषा 'पुश्तू' मानून मुस्लिम समाजात त्यांनी स्वतंत्र स्थान निर्माण केले होते. मुघलामध्ये पर्शियन व चुगताई असे आणखी दोन गट निर्माण झाले होते . मुस्लिम सत्ताधारी असले तरी धार्मिक कारणावरून त्यांच्यातही संघर्ष होत असत. प्रामुख्याने शिया व सुन्नी भेद तीव्र स्वरूपाचा होता. हिंदूंप्रमाणे मुसलमान समाजही, इस्लामने समानतेचा पुरस्कार केलेला असूनही जात, वंश, प्रतिष्ठा अशा कारणांनी फुटलेला होता. त्यांच्यात शिया व सुन्नी हे भेद तर होतेच; पण इराणी, अफगाण, तुराणी व हिंदुस्थानी मुसलमान एकमेकांत मिसळत नसत . धर्मातर करून मुसलमान बनलेले लोकही आपल्या पूर्वीच्या जातीच्या रूढी व परंपरा यांची बंधने घेऊनच नव्या धर्मात जात. उमराव, मुल्लामौलवी, लष्करी अधिकारी, विद्वान कनिष्ठ स्तरावरील आपल्या धर्मबांधवांना कमी लेखत .

थोडक्यात , १८ व्या शतकातील भारतीय समाज - हिंदू व मुस्लिम - जाती व पोटजातीत विभागला होता. या समाजात एकसंधता नव्हती. उलट जातिअंतर्गत संघर्षाने समाज आतून पोखरला गेल्याने हा समाज इतर देशातील समाजाच्या मानाने मागासलेला राहिला असल्यास नवल नव्हते.

३.२.३ व्यवसाय :

व्यवसायांच्या आधारे जाती तयार केल्या गेल्या. सामाजिक बंधन असूनही, उच्च नीच श्रेणीतील लोक तसेच कारागीर आणि उत्कृष्ट वर्गाचे लोक एकमेकांशी संबंध ठेवत. हस्तिदंत कामगार, न्हावी, विणकर, रंगारी, माळी, कुंभार इत्यादी सर्वजण आपल्या कामासाठी पगार घेत असत. त्यांना निश्चित धान्यही मिळायचे आणि परिवाराना उत्सवसमयी पैसे, कपडे दिले जायचे.

व्यापार, शेती आणि लष्करी सेवा सर्वांसाठी खुले होते. जातीचे प्रमुख आणि पंचायत दंड, प्रायश्चित्त आणि बहिष्कार यांद्वारे नियमांचे पालन करयचे. जाती समाजात फूट पाडण्याचे आणि विघटनाचे कारण बनले. कधीकधी एका गावात राहणाऱ्या हिंदूंमध्ये फूट पडत असे. पण, होळकरांच्या वंशजांप्रमाणे एखाद्या जातीला जर उच्च स्थान आणि सामर्थ्य प्राप्त झाले तर समाजात उच्च पदावर येण्याचा अधिकार होता. बऱ्याच वेळा संपूर्ण जात सर्वोच्च स्थान मिळविण्यात यशस्वी ठरायची.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या सामाजिक रचनेचा आढावा घ्या.

_____

_____

_____

_____

_____

३.२.४ स्त्रियांची स्थिती :

१८ व्या शतकात हिंदू - मुस्लिम समाजात स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फारसा उदार नव्हता , त्यामुळे स्त्रीला कुटुंबात, समाजात व राजकारणात दुय्यम व गौण स्थान प्राप्त झाले होते. सर्वत्र एकत्र कुटुंबपद्धती रूढ व लोकप्रिय होती. समाजात व घरात स्त्रियांना मान असला तरी समानतेचा सामाजिक दर्जा नव्हता. काही अपवाद वगळता सर्वत्र हिंदू समाज पितृसत्ताक पद्धतीचा असल्याने घरात पुरुषाचे स्थान श्रेष्ठ दर्जाचे होते.

घरातील सर्वांची मनोभावे सेवा करणे हे स्त्रीचे आद्य कर्तव्य समजले जाई. काबाडकष्ट व पतीची शय्यासोबत करणारी एक दासी यापलिकडे तिला कुटुंबात स्थान नव्हते. सासू आपला सुनेचा छळ करण्याचा हक्क बजावीत असे.

स्त्रियांची परिस्थिती दयनीय होती. घरात त्यांना काहीशी सन्मानाची वागणूक मिळत असली तरी घराबाहेर समाजात तिला स्थान नव्हते. पिता, पती व पुत्र यांच्या तंत्राने, त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे तिने जीवन कंठावे अशी अपेक्षा असे. एखादी चांदबीबी, रझिया किंवा अहिल्याबाई असे अपवाद वगळता तिला स्वतंत्र अस्तित्व किंवा कार्यक्षेत्र नव्हते. बालविवाह, सतीप्रथा अशा घातक रूढी स्त्रियांच्या हालअपेष्टात व समाजाच्या दौर्बल्यात भर घालीत होत्या.

समाजात स्त्रियांना सर्व सामाजिक, धार्मिक व्यवहारात पुरुषांपेक्षा दुय्यम स्थान होते . त्यांना सर्वस्वी पुरुषांवर अवलंबून राहावे लागत असे. मुलगी, पत्नी किंवा आई असली तरी स्त्री पुरुषाच्या वर्चस्वास मान तुकवीत होती. मुली कुटुंबाला भार समजल्या जायच्या व मुलीचा जन्म म्हणजे कुटुंबावर एक मोठे संकट मानले जायचे. त्यामुळे रजपूत समाजातील लोक मुलीचा जन्म होताच तिची हत्या करावयाचे. मुलींना शिक्षण दिले जात नव्हते. फक्त घरगुती कामात तिला तयार करणे एवढेच केले जायचे. उच्च वर्गातील स्त्रियांना खाजगी शिकवणुकीतून थोडेफार शिक्षण दिले जात असे. मुलींचे विवाह बालपणीच वयाच्या सातव्या - आठव्या वर्षापर्यंत केले जात असत.

हिंदू समाजात विधवा विवाहास मान्यता नसल्याने विधवेस एकांतवासाचे जिणे किंवा सती जाणे एवढाच मार्ग उपलब्ध होता. विधवांच्या दुःखांना तर सीमा नव्हती. पतीच्या निधनानंतर विधवेचे जीवन हलाखीचे व कुटुंबातील हलकी - सलकी कामे करण्यात जात असे. मुस्लिम समाजात विधवा विवाह सर्वमान्य होता. माता म्हणून मात्र दोन्ही समाजात स्त्रीला मान व आदर होता. मुस्लीम स्त्रियांच्या बुरखा पद्धतीचे हिंदू समाजातील उच्च वर्गातील स्त्रियांनी अनुकरण केले होते.

राजकारण, प्रशासन व विद्येच्या क्षेत्रात काही हिंदू व मुसलमान स्त्रियांनी अत्यंत महत्वाची कामगिरी बजावलेली असली तरी त्यांना समाजात न्यायपूर्ण उचित स्थान मिळाले नाही. हिंदू व मुसलमान स्त्रिया पडदा करीत. मात्र रोजंदारीचे काम करणा-या स्त्रियांना ते शक्य नव्हते. बाल विवाहाची प्रथा अस्तित्वात होती. उच्च वर्गामध्ये हुंडा देण्याची पद्धती होती. राजघराणे, सरदार. मोठमोठे जमीनदार, श्रीमंत लोकांमध्ये बहुपत्नीत्व पाळले जाई. सर्वसाधारण जनता मात्र एकपत्नीव्रत पाळीत असे, अर्थात त्यामागे प्रामुख्याने आर्थिक परिस्थिती महत्वाचे कारण होते. उत्तर प्रदेश व बंगालमध्ये उच्च कुळात बहुपत्नीत्वाने भयानक रूप धारण केले होते. सामान्यतः विधवा विवाह होत नसत.

३.२.५ विवाह :

हिंदू व मुस्लिम समाजात विवाहाच्या अनेक पद्धती व बहुपत्नीत्वाची चाल, सतीची चाल अस्तित्वात असल्याने स्त्री जीवनावर मोठा आघात झाला होता. सर्वत्र बालविवाह, विषमविवाह, असूर विवाह व राक्षस विवाह असे प्रकार आढळत असत. दोन्ही समाजातील मुलींचे विवाह फार लहान वयात केले जात असत. १८ व्या शतकात विषम विवाहाची प्रथा सर्वमान्य झाल्याचे दिसते. विषम विवाहात वर वधूपेक्षा वयाने बराच मोठा असतो. वधू

विकत घेऊन लग्न करण्याचा असूर विवाह प्रकार, वधूला जबरदस्तीने पळवून नेऊन विवाह करण्याचा राक्षस विवाह प्रकार समाजात अस्तित्वात होते.

सर्वसाधारणपणे हिंदू समाजात एक पत्नीव्रत आचरले जात होते, फक्त श्रीमंत पुरूष, राज्यकर्ते, सरदार, जहागीरदार व उमराव एकापेक्षा जास्त विवाह करीत असत. एकापेक्षा जास्त विवाह म्हणजे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले गेल्याने पुरुष कितीही वेळा आणि कोणत्याही वयात लग्न करू शकत असे. या बहुपत्नीत्त्वाच्या प्रथेमुळे सवती मत्सर, द्वेष, संघर्ष, भांडणे इत्यादी प्रकार होत असल्याने कुटुंबातील स्वास्थ्य नष्ट होऊन स्त्रीच्या वाट्याला दुःखाशिवाय काहीही येत नव्हते. बहुपत्नीत्व उत्तर प्रदेश आणि बंगालमधील कुलीन कुटुंबात प्रचलित होते.

हिंदू विधवांची संख्या सहसा दयनीय होती. त्यांचे कपडे, आहार, हालचाली इ. वर सर्व प्रकारचे निर्बंध होते. त्यांनी पृथ्वीवरील सर्व सुख सोडून आपल्या पतीच्या किंवा भावाच्या कुटूंबाची नि:स्वार्थ सेवा करावी अशी अपेक्षा होती. अंबर येथील राजा सवाई जयसिंग आणि मराठा सरदार परशुराम भाऊ यांनी विधवा पुनर्विवाहासाठी प्रयत्न केले पण ते अयशस्वी झाले.

हिंदू समाजात घटस्फोट अस्तित्वात नव्हता, याउलट मुस्लिम समाजात तलाक सर्रास होत असत. तलाकबाबत स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना वरचढ हक्क होते. तलाकनंतरही एकत्र येण्याची मुस्लिम स्त्री पुरूषांना संधी होती.

३.२.६ सती पद्धत:

सती पद्धत राजपूत समाजात अस्तित्वात होती. राजपूताना, बंगाल आणि उत्तर भारतातील इतर भागात सती प्रथा बहुधा प्रचलित होती. विशेषतः राजघराण्यातील स्त्रिया पती निधनानंतर सती जात. सती न जाणाऱ्या स्त्रीचा अवमान केला जात असे. क्वचितप्रसंगी स्त्रीवर सती जाण्याची सक्ती केली जात असे. तसेच स्त्रियांनी अग्निप्रवेश करून प्राणार्पण करण्याची 'जौहार' ही प्रथा रजपूत समाजात होती. जेव्हा परकीय आक्रमणे अटळ असत; आणि रजपूतवीर लढाईत प्राणाहुती देत त्याचवेळी राजपूत राजघराण्यातील स्त्रियासह सर्व स्त्रिया शीलरक्षणार्थ सामुदायिकपणे अग्निकुंड पेटवून त्यात 'जौहार' (आत्मसमर्पण) करीत असत.

सती प्रथेला आळा घालण्याचे प्रयत्न पेशव्यांनी केले पण त्यांना म्हणावे तसे यश आले नाही. थोरले माधवराव पेशव्यांच्या मृत्यूनंतर खुद्द त्यांची पत्नी रमाबाई सती गेली होती. सती प्रथा म्हणजे पतीच्या मृत्यूनंतर त्याच्या चितेवर पत्नीने स्वतःला जिवंत जाळून घेणे होय. या अमानवीय व दुष्ट प्रथेला उदात्त रूप प्राप्त झाले होते. सती या प्रथा राजस्थान, मध्यभारत व बंगालमध्ये प्रकर्षाने अस्तित्वात होती.

३.२.७ हुंडा पद्धत :

सामान्यत: हुंडा म्हणजे आपल्या पत्नीशी लग्न केल्यावर मिळणारी मिळकत. हुंडा ही वर पक्षांनी प्राप्त केलेली रक्कम आहे . या व्यवस्थेचे मुख्य वाईट म्हणजे सक्तीने, त्यांच्या क्षमता, इच्छा आणि इच्छेच्या विरूद्ध वधूच्या पक्षातून सोने नाणे, वस्तू या स्वरूपात हुंडा घेतला जाई.

३.२.८ वस्त्रप्रावरणे व अलंकार :

हिंदू पुरूष सामान्यत: कमरेभोवती एक धोतर व खांद्यावर एक उपरणे अशी दोन वस्त्रे आणि डोक्यावर पगडी वापरत होते. उच्च वर्गातील हिंदू पुरुष मुस्लिम सरदाराप्रमाणे वेश धारण करीत. ब्राह्मण बहुधा कमरेच्या वरच्या भागासाठी वस्त्र न वापरता पावित्र जानवे घालत असत. मुस्लिम पुरूष सरदारी विजार व शिवलेला अंगरखा वापरत असत.

हिंदू स्त्रिया आजच्या साडीसारखे तलम कापड व चोळी वापरत असत. मुस्लीम स्त्रिया घागरा जाकीट आणि डोक्यावर ओढणी वापरत असत. उच्चवर्गीय स्त्रिया रेशमी व किंमती कापड वापरत असत.

पुरुष व स्त्रिया दोघेही अलंकार - आभूषणे वापरत असत. श्रीमंत वर्गातील लोक प्रामुख्याने शरीरसौदर्याकडे जास्त लक्ष देत असत. हिंदू पुरूष कपाळावर टिळा , केसांना सुगंधी तेले वापरत. तोंड रंगविण्यासाठी विडा खात असत. मुस्लिम सरदार उंची कपडे, अत्तर यांचा सर्रास वापर करीत असत. राजपूत व बनिये यांना अलंकार-दागिने घालण्याची आवड होती. राजपूत योद्धे गाल-मिशा ठेवत आणि कानात बाळ्या, बोटात अंगठ्या घालत असत.

स्त्रिया आपले शरीर सौष्ठव आकर्षक करण्यासाठी अनेक प्रकारचे अलंकार, दागिने वापरत असत. डोळ्यात काजळ, भांगात सिंदूर व सौभाग्य लेणे वापरीत होत्या. अबुल फजलने हिंदुस्थानातील स्त्रिया ३७ प्रकारचे दागिने वापरत असल्याचा उल्लेख केला आहे. सोने, चांदी , हिरे - माणके यांचा दागिन्यात वापर केला जात असे. उच्च सरदार वर्गाच्या प्रसाधनगृहात मसाज तेल, चंदन साबण, मणिमोत्याच्या माळा, नथ, नथनी, कमरपट्टा, पैंजण, हातातील कंगन, आंगठ्या इत्यादी प्रकारच्या १६ वस्तूंची यादी अबुल फजलने दिली आहे.

३.२.९ करमणूक - मनोरंजन :

करमणूक - मनोरंजन या गोष्टीला समाज फार महत्त्व देत होता व आपल्या रिकाम्या वेळेचा उपयोग मनोरंजनासाठी करीत होता. शारीरिक व लष्करी क्रीडाप्रकार त्याकाळात लोकप्रिय होते. सरदार श्रीमंतांचा शिकार हा देखील आवडता क्रीडाप्रकार होता.

बुद्धिबळ, सोंगट्या, द्यूत व पत्ते हे बैठे क्रीडाप्रकार लोकप्रिय होते. द्यूत किंवा बुद्धीबळ हा सर्वात लोकप्रिय प्रकार राजे - महाराजे पैसे, पैजा लावून खेळत. नर्द हा सोंगटी

- पटासारखा प्रकार मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी हिंदुस्थानात लोकप्रिय केला होता. कबूतर पालन व कोंबड्यांच्या झुंजी लोकांच्या मनोरंजनात भर घालत होते.

लोकनृत्ये, गाणी, जादूचे खेळ, लावण्या व पोवाडे हे करमणुकीचे प्रकार अनुभवण्यासाठी लोक चौफाळ्यावर जमत. कृष्णलीला, रामलीला यांचे नाट्यप्रयोग सार्वजनिक ठिकाणी लोक आवडीने पाहात असत . कठपुतळी, दोरीवरील कसरती असे करमणुकीचे प्रकार यात्रेमध्ये पाहण्यासाठी लोकांची खूप गर्दी जमत असे. नृत्य, गायनाच्या मैफिली जमविणे हा सधन श्रीमंतांच्या जीवनाचा भाग होता. लग्नसमयी पाहुण्यांच्या करमणुकीसाठी नायकीणीचे गाणे ठेवले जात असे.

३.२.१० सण समारंभ - यात्रा :

समाजमन निर्मितीमध्ये सणसमारंभ- यात्रा उत्सव यांचा मोठा वाटा असतो. १८ व्या शतकात या गोष्टी सर्वत्र होत असत. यावेळी करमणुकीपेक्षा नातेवाईक, मित्रमंडळी, सगेसोयरे यांना एकत्र आणण्यासाठी या प्रसंगांचा उपयोग केला जात असे . हिंदूंचे सण वा समारंभ पौराणिक, धार्मिक व सांस्कृतिक घटनावर आधारित आणि मुस्लिमांचे सण इस्लामधर्माशी संबंधित असत. वसंत पंचमी, दिवाळी, दसरा, शिवरात्री, रामनवमी, जन्माष्टमी, रक्षाबंधन, गणेशचतुर्थी, रथसप्तमी व गुढी पाडवा इत्यादी हिंदू सण साजरे केले जात असत. मोहरम, ईद ई - मिलाद, ईद - उल - फित्र, ईद - उल - जुहा, नवरोझ, बड़ा वफत इत्यादी मुस्लिम सण मोठ्या श्रद्धेने साजरे होत असत . होळी, तीज, भाईजज आणि रक्षाबंधन सार्वजनिक ठिकाणी साजरे करण्याची प्रथा होती. हिंदू आणि मुस्लिम या दोघांनीही होळी साजरी करायला आवडे. मथुरा आणि वृंदावनची होळी खूप प्रसिद्ध होती.

लोक वेगवेगळ्या कालावधीत कठोर उपवास करायचे. निर्जला एकादशी हा कठोर उपवास होता कारण त्यावेळी भक्ताने पाण्याचा घोटसुद्धा घेऊ नये असा विश्वास होता. जन्माष्टमी उपवास देखील लोकप्रिय होता. हा सण भगवान श्रीकृष्णाच्या जन्माशी जोडला गेला होता. नागपंचमी हा नागाच्या सन्मानार्थ उपवास करण्याचा दिवस होता. शिवरात्र साजरा करताना शिवाची पूजा करायचे. पौर्णिमेच्या दिवशी विष्णू आणि सत्यनारायणाची पूजा करायचे. कार्तिक पौर्णिमेच्या दिवशी त्रिपुरासुरावरील शिवाचा विजय साजरा करण्यासाठी ते उपवास करत असत. नवरात्रात महिला पूजा करत. दुर्गा अष्टमीला राम नवमी साजरी करायची. तसेच मकर संक्रांती आणि कर्कसंक्रांती देखील साजरी करण्यात येई.

गावोगावच्या यात्रांना १८ व्या शतकात फार महत्त्व होते . यात्रेच्या निमित्ताने अनेक करमणुकीचे कार्यक्रम होत असत. या यात्रांना विदूषक, नर्तकी, सापवाले, गारूडी, जादुगार असे लोक येऊन आपली कला दाखवून लोकांची करमणूक करीत असत . अशा यात्राप्रसंगी गावोगावी बैलगाड्यांच्या शर्यती, कुस्त्या आयोजित केल्या जात असत . या यात्रांचे आणखी एक आकर्षण म्हणजे तेथील बाजार. या बाजारात विविध प्रकारची खेळणी, कपडे, मेवा - मिठाई व इतर अनेक वस्तू विकण्यासाठी येत असत. अशा यात्रा ग्रामदैवताच्या नावाने वर्षातील एखादे दिवशी भरत असत.

इस्लाम धर्म हा चैनीच्या विरूद्ध होता, म्हणून मुस्लिम फारच कमी उत्सव साजरे करीत असत. ईद-उल-अजहा किंवा ईद-उल-कुरबान आणि ईद-उल-फितर साजरा करण्यात येई. एका महिन्याच्या उपवासानंतर ईद-उल-फितर साजरा करायचे. या महिन्याला रमजान म्हणतात. तीन दिवस ईद साजरी करण्यात यायची. नवरोज आणि मोहर्रम देखील साजरे केले जायचे. नवरोज इराणी लोकांसाठी नवीन वर्षाचा दिवस होता. त्यादिवशी बादशाह आपल्या सरंजामदारांकडून भेट घेत असे. मुख्यतः शिया लोक मोहर्रम साजरे करायचे. शबे-बारातच्या दिवशी मुसलमान रोषणाई करत आणि फटाके व फुलबाज्या फोडत असत.

३.२.११ गुलाम प्रथा :

दुसरी एक वाईट सामाजिक प्रथा म्हणजे गुलामांची चालत आलेली प्रथा होय. यात प्रामुख्याने दोन प्रकार होते. घरांमध्ये काम करणारे नोकर व शेतांवर काम करणारे मजूर. खरेदीविक्रीमुळे शेतजमीनीचा ताबा दुसऱ्या मालकाकडे गेला की त्याबरोबर तेथील मजुरही नव्या मालकाच्या ताब्यात जात. युरोपियन पर्यटकांनी गुलामांचा उल्लेख ठिकठिकाणी केला आहे. गरिबी इतकी प्रचंड होती की पोटाची खळगी भरण्यासाठी पोटच्याच मुलांची विक्री केली जाई. काही प्रकरणांमध्ये, आर्थिक संकटे, नैसर्गिक आपत्ती, अत्यंत गरीबी आणि दुष्काळ यामुळे पालकांना त्यांची मुले विकायला भाग पाडले. राजपूत, खत्री, कायस्थ हे लोक घरातील कामे करण्यासाठी गुलाम स्त्री - पुरुष ठेवीत. मात्र अमेरिका व युरोपच्या तुलनेत भारतातील गुलामांची स्थिती खूप चांगली होती. त्यांच्याशी चांगला व्यवहार केला जाई. भारतात गुलामांना परंपरागत सेवक मानले जाई. त्यांना विवाहाचे पूर्ण स्वातंत्र्य होते आणि त्यांच्या मुलामुलीवर गुलामगिरीचे कोणतेही बंधन रहात नव्हते.

युरोपियन कंपन्यांच्या विशेषतः पोर्तुगीज, डच, इंग्रज यांच्या आगमनामुळे भारतातील गुलाम प्रथेला एक नवे रूप प्राप्त झाले. १७५२ मधील कलकत्त्याच्या एका कार्यालयाचा उल्लेख आहे की, प्रत्येक गुलामाचे पंजीयन करण्यासाठी ४ रु. शुल्क पडत असे. या गुलामांना बंगाल, आसाम, बिहारमधील बाजारातून विकत घेऊन युरोपियन कंपन्या युरोप व आफ्रिकेत पाठवित. त्यासाठी १० वर्षाच्या मुलीकरिता ५ ते १५ रू., १६ वर्षाच्या मुलासाठी १२ ते २० रू. आणि मोठ्या गुलामाचे १५ ते २० रू. अशी किंमत मानली जाई. सूरत, मद्रास व कलकत्त्याचे युरोपियन आपल्या घरात हबशी गुलाम ठेवत. (आफ्रिकेतील इथिओपिया किंवा ॲबिसिनिया देशाच्या रहिवाशांना हबशी असे म्हणत) १७८९ मधील एका घोषणेनुसार गुलामांचा व्यापार बंद करण्यात आला असला तरी शेतमजूरांच्या रूपाने ही प्रथा अस्तित्वात होती.

३.२.१२ अस्पृश्यता :

समाजात अस्पृश्यता प्रचलित होती. अस्पृश्यांना जगण्याचे मूलभूत अधिकार नाकारले गेले. अस्पृश्यांना तलाव, विहिरी इ. ठिकाणी प्रवेश नव्हता. तसेच शाळा, पूजास्थळे किंवा सार्वजनिक संस्था इथेही त्यांना मज्जाव होता.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील भारतातील महिलांचा दर्जा यावर भाष्य करा.

_____

_____

_____

_____

_____

३.२.१३ शिक्षण :

हिंदू व मुसलमान दोघांतही शिक्षणाची आवड होती. परंतु भारतीय शिक्षण प्रणालीचा उद्देश साक्षरता नसून संस्कृतीची जोपासना करण्याचा होता . आपल्या वर्ण, कुळ इ. मर्यादेनुसार त्या त्या विशिष्ट व्यवसायांचे प्रशिक्षण घेतले जाई. हिंदू व मुसलमानांचे शिक्षण त्यांच्या धर्मावर आधारलेले होते.

संस्कृतच्या उच्च अध्ययन केंद्रांना बंगाल व बिहारमध्ये ' चतुष्पाठी ' किंवा ' तोल ' म्हणत. याशिवाय नडिया, काशी, मिथिला व उत्कल ही संस्कृत अध्ययनाची केंद्रे होती. फ्रेंच प्रवासी बर्नियर काशीचे वर्णन ' भारताचे अथेन्स ' असे करतो . उच्च संस्कृत शिक्षण घेण्याची अभिलाषा बाळगणारे या केंद्रांमधे शिकायला येत. फारसी व अरबीतील उच्च शिक्षण केंद्राला ' मदरसा ' म्हणत. तत्कालीन राजभाषा फारसी असल्याने हिंदू व मुसलमान फारसी शिकत. पूर्ण भारतात पटना हे फारसीचे प्रसिद्ध केंद्र होते. इस्लामचे धार्मिक शिक्षण व कुरानाचे अध्ययन करणारे अरबी शिकत.

प्राथमिक शिक्षणाचा बराच प्रसार झालेला होता. हिंदू शाळेला 'पाठशाळा' व मुसलमान शाळेला ' मकतब ' म्हणत . हया शाळा प्रामुख्याने अनुक्रमे मंदिर व मशिदींना जोडलेल्या असत. तेथे विद्यार्थ्यांना लिहिणे, वाचणे, अंकगणित यांचे शिक्षण दिले जाई. त्याचबरोबर सत्यवचन, आज्ञापालन, प्रामाणिकपणा, धर्मनिष्ठा, ह्यासारख्या मूल्यांची शिकवण दिली जाई. शिक्षणाचे प्रमाण उच्च वर्णात जास्त असले तरी खालच्या वर्णातील मुलेही शिक्षण घेत. स्त्रियांमध्ये मात्र शिक्षणाचा विशेष प्रसार झाला नव्हता.

अठराव्या शतकात भारताचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत होते असे नाही. देशात अनेक शिक्षणकेंद्रे विद्यादानाचे कार्य सातत्याने करीत होती. राजेमहाराजे, नबाब, धनाढ्य मंडळी यांच्याकडून त्यांना द्रव्यपुरवठा होत असे. वाचन, लेखन, गणित यांचे शिक्षण सर्वत्र दिले जाई . साक्षरतेचे प्रमाण पुढे ब्रिटिश काळात होते त्यापेक्षा कमी नव्हते . शिक्षकांना समाजात प्रतिष्ठा होती.

त्या काळाचे शिक्षण सर्वस्वी मागास अवस्थेत राहिले होते. पाश्चात्य जगात शैक्षणिक क्षेत्रात झपाट्याने घडून येत असलेल्या प्रगतीचा, निरीक्षण, चिकित्सक चौकस बुद्धी, शास्त्रीय दृष्टिकोन, प्रयोगशाळा यांचा मागमूसही कोठे दिसत नव्हता. अकबराला निरनिराळ्या धर्माबद्दल जिज्ञासा असली तरी, त्याच्या दरबारी आलेल्या जेझुईट, पोर्तुगीज

किंवा इंग्रज यांकडून पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान, विज्ञान किंवा तंत्रज्ञान यांची माहिती मिळवून घेण्याचा प्रयत्न त्याने केला नाही. भारताच्या पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यांवर वखारी घालून अनेक पाश्चिमात्य स्थायिक झाले होते. पण त्यांच्याकडून काही नवे शिकून घेण्याची गरज भारतीयांना वाटली नाही. एक प्रकारची आत्मसंतुष्टता व त्यामुळे निर्माण झालेली गतिहीनता समाजात भरून राहिली होती.

नवनव्या गोष्टींकडे जिज्ञासेने बघण्याची गरजच त्यांना वाटली नाही ही एक आश्चर्याची बाबच म्हटली पाहिजे. कारण मध्ययुगीन अंधःकारातून युरोप बाहेर पडण्यापूर्वी भारताने ज्ञानक्षेत्रात स्पृहणीय प्रगती केली होती. अंकगणित, बीजगणित, रेखागणित, या गणिताच्या निरनिराळ्या शाखांत, तसेच शून्य व अनंत याबाबत कल्पना व सिद्धांत, पदार्थविज्ञान, ज्योतिर्विज्ञान, औषधिशास्त्र, शल्यचिकित्सा, भौतिकशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र अशा अनेक ज्ञानशाखांतील त्यांची प्रगती अभिमानास्पद होती . याबद्दलचे त्यांचे निष्कर्ष चौकसबुद्धी, निरीक्षण, व्यवच्छेदन, आणि कारणे व परिणाम यांचे परस्पर सापेक्षत्व यांवर विसावलेले होते. मुस्लिमांनीही शास्त्रीय ज्ञानात चांगलीच प्रगती केली होती . गणिताच्या सर्व शाखा, ज्योतिर्विज्ञान, वेधशाळा, रसायनशास्त्र, औषधिशास्त्र अशा निरनिराळ्या ज्ञानशाखांत त्यांचे ज्ञान चांगलेच प्रगतावस्थेत होते. इतिहास लेखनाच्या कलेत तर त्यांनी विशेष प्रावीण्य मिळवले होते. युरोपीय देशांचे अनेक विद्यार्थी त्यांच्या शिक्षणकेंद्रात अध्ययनासाठी येत. निरनिराळ्या विषयांवरील त्यांच्या अरेबिक ग्रंथांची लॅटिनमध्ये भाषांतरे युरोपीयनांना अध्ययनाकरिता आधारभूत ठरली होती.

खेदाची गोष्ट अशी की पंधराव्या शतकापासून युरोपात लागलेल्या शोधांबाबत भारतीय पूर्णपणे अनभिज्ञ राहिले. भारतीयांचा शिक्षणाचा भर व्याकरण, संस्कृत साहित्य, तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, पुराणे, औषधिशास्त्र, ज्योतिर्विज्ञान, रामायण, महाभारत, तर मुस्लिमांकरिता पर्शियन व अरेबिक भाषा, साहित्य, काव्य, गणित, ज्योतिर्विज्ञान, कुराण पाठांतर यापुरते मर्यादित होते. अशा परंपरागत शिक्षणाच्या चौकटीत जखडलेली भारतीय मने पाश्चात्त्य विज्ञान, त्यांचे नवनवे शोध व सिद्धांत यांना तोंड देण्यास सर्वस्वी असमर्थ ठरल्यास नवल नव्हते. औरंगजेबाने त्याकाळी देण्यात येणाऱ्या सदोष शिक्षणावर बरोबर बोट ठेवले होते. जगातील निरनिराळ्या देशांची, त्यांच्या शक्तिसामर्थ्याची, त्यांच्या शासनपद्धतीची, त्यांच्या धर्माची, त्यांच्या प्रगतीची यत्किंचितही माहिती करून न दिल्याबद्दल त्याचा शिक्षक मुल्ला सालेह याला त्याने चांगलाच दोष दिला होता. एकंदरीत बाहेरच्या जगात चाललेल्या घडामोडींबाबत, पाश्चिमात्यांच्या प्रगतीबाबत सर्वस्वी अनभिज्ञ राहिल्याने त्यांना तोंड देणे भारतीयांना शक्य झाले नाही यात आश्चर्य नाही.

३.२.१४ कला :

कला व साहित्याला दिल्लीकडून मिळणारे संरक्षण बंद झाल्यावर या क्षेत्रातील लोक हैद्राबाद, लखनौ, जयपूर, मुर्शिदाबाद इ. नवीन राज्यांच्या आश्रयाला गेले. १७८४ मध्ये अवधचा नबाब आसफउद्दौलाने लखनौ येथे' इमामवाडा 'बांधला, त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे या बांधकामात स्तंभांचा प्रयोग करण्यात आला नाही . सवाई जयसिंहाने (१६८८-१७४३) जयपूर व दिल्ली, काशी येथे ५ वेधशाळा (astronomical observatories)

बांधल्या. रणजितसिंहाने अमृतसरच्या सुवर्ण मंदिराला संगमरवर लावला तसेच कळसाला सोन्याचा पत्रा चढविला. भरतपूर राज्याच्या राजधानी डीग येथे सूरजमल जाटने आगऱ्याप्रमाणेच इमारती बांधण्याचा प्रयत्न केला. पण हे कार्य पूर्णत्वास जाऊ शकले नाही.

बऱ्याच मुघल कारागिरांनी काश्मिर, लखनऊ, हैदराबाद आणि पाटणा या ठिकाणी कलेची उन्नती केली. चित्रकलेची नवी शैली प्रसिद्ध झाली. कांगडा आणि राजपूत चित्रकारी मध्ये नवीन वैशिष्ट्य होते. मुहम्मद शहाच्या कारकिर्दीत संगीत विद्येचा प्रचार झाला.

३.२.१५ साहित्य :

अठराव्या शतकात उर्दू, हिंदी, बांगला, आसामी, तेलगू , मराठी, पंजाबी, तामीळ या भारतीय भाषांचा चांगलाच विकास झाला. अठराव्या शतकात उर्दू भारताच्या कानाकोपऱ्यात पसरली. भारतातील प्रत्येक प्रांतात उर्दू साहित्यिक मंडळे स्थापन केली गेली. १८ व्या शतकातच खिश्चन धर्मप्रचारकांनी भारतात छापखाना सुरू केला व बायबलचे भारतीय भाषांमधे रूपांतर केले. या लोकांनी तामीळ कोशही प्रकाशित केला. बायबलचे तामीळ रूपांतर करण्याचे कार्य डॅनिश धर्मप्रचारक झिगनबेल्ग ह्याने केले. केरी, वॉर्ड व मार्शमेन ह्या धर्मप्रचारकांनी बंगालमध्ये श्रीरामपूर येथे छापखाना सुरू केला आणि बायबलची एक बंगाली आवृत्ती प्रकाशित केली.

भाषा, जाती आणि व्यवस्थेतील फरक असूनही, संपूर्ण देश संस्कृतीच्या ऐक्यात बांधला गेला. वॉरिस शाह यांनी पंजाबमध्ये 'हीर रांझा' कविता लिहिली. सिंधी भाषेचा हा गौरवकाळ होता. शाह अब्दुल लतीफ, सचल सिंधी भाषेचे महान कवी होते. दयाराम गुजराती कवी होते. तायमनावर तामिळ भाषेचे प्रख्यात कवी होते. अठराव्या शतकात सिंधी साहित्याला बहर होता.

३.२.१६ विज्ञान :

अठराव्या शतकात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात भारत पाश्चात्य देशांपेक्षा खूप मागे राहिला. १८ व्या शतकातील भारतीय राज्यकर्त्यांनी युद्धाची शस्त्रे आणि सैनिकी प्रशिक्षण या तंत्रांव्यतिरिक्त पश्चिमेकडील विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील घडामोडींमध्ये रस दाखविला नाही.

आपली प्रगती तपासा

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या शिक्षण व साहित्याची प्रगती सांगा.

_____

_____

_____

_____

_____

३.२.१७ धार्मिक स्थिती :

१. हिंदू :

हिंदूंचे, ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश हे तीन प्रसिद्ध देव होते. त्यांना उत्पत्ती, शक्ती आणि संहार यांचे स्वरूप दिले गेले. हिंदू धर्मातील लोक शिव आणि विष्णूची त्यांच्या पत्नींसह (पार्वती आणि लक्ष्मी)पूजा करायचे. त्यांच्यात श्रद्धा करणारे शैव, वैष्णव आणि शक्ती हे तीन समुदाय होते. तिघेही हिंदू धर्माच्या अधीन होते.

बहुतेक सामान्य लोक शिवपूजा करायचे. कारागीर, शिकारी, सुतार, लोहार आणि धोबी हे सर्व त्याचे भक्त होते. युद्धाचा नारा 'हर हर महादेव' असा असायचा. तो महान शक्ती देणारा देव होता. तो उंच पर्वत, निर्जन ठिकाणी आणि घनदाट जंगलात राहत होता असा सामान्य समज होता. राजपूत मुख्यतः शिवभक्त होते. राजपुतांनी गुजरात आणि बुदेलखंडामध्येही शिवमंदिरांची बांधणी केली. शिवलिंगला जलाभिषेक करायचे.

विष्णूची उपासना देखील केली जायची. १७४० च्या राजस्थानी शैलीतील पेंटिंगमध्ये असे दिसून येते की बहुतेक लोक विष्णूची पूजा करायचे. या चित्रात विष्णू लक्ष्मीसमवेत स्वर्गातील सिंहासनावर विराजमान आहेत आणि बाकीचे देवता त्याच्या सेवेत उभे आहेत. शिव आणि गणेश देखील या देवतांमध्ये आहेत. एकीकडे इंद्र आणि ब्रह्मासुद्धा आहेत. शिवाला हर आणि विष्णूला हरि असे म्हटले जायचे. प्रथेनुसार विष्णूची पूजा केली जात असे.

हिंदूंमध्ये आणखी एक समुदाय म्हणजे शाक्त होय. असा विश्वास होता की देवतांनी त्यांचे अवघड प्रशासकीय काम त्यांच्या अर्धांगिणीकडे सोपवले होते. एक महान देवी, महादेवीची असंख्य नावे आणि प्रकारांनी पूजा केली जात होती.

उत्तर भारतात देवीची पूजा अनेक प्रकारांनी केली जात होती. उत्तर भारतामध्ये देवी-देवतांची पूजा महामाता म्हणून केली जात असे. गौरी माता खूप दयाळू आणि वरदान देणारी होती. योग्य पती आणि आनंदी जीवन मिळवण्यासाठी युवती तिची पूजा करायचे.

शक्ती, दुर्गा, भवानी यांच्याकडून राजपूत लोक धैर्य व शक्ती प्राप्त करीत असत. मुख्यतः शिवपूजा केली जात असे. त्याच्या देविमातेचे नाव महामाया, कालीमाता, चामुंडा आणि शीतला होते.

सूर्य, गणेश किंवा गणपतीची पूजा केली जात असे. गणपतीला शुभ भाग्याचे देव मानले जात असे. गणेशला विघ्नहर्ता मानायचे. म्हणूनच सर्व कामांमध्ये त्याची प्रथम उपासना केली जायची. राजस्थानमध्ये गणेशला विनायक म्हटले जात असे.

अठराव्या शतकात हिंदू सर्वशक्तिमान आणि अपार सुख देणाऱ्या सूर्याची पूजा करायचे. ते सकाळी सूर्याला वंदन करायचे. सूर्यग्रहण वेळी त्याला मुक्त करण्यासाठी प्रार्थना करायचे. सूर्यप्रकाश मिळण्यासाठी गायत्री मंत्र श्रद्धापूर्वक गायले जायचे.

शेतकरी व जंगलात राहणा-या लोकांना खराब हवामान, उन्हाचा तडाखा, थंडी, पाऊस आणि दुष्काळाचा त्रास सहन करावा लागायचा म्हणून निसर्गपूजा केली जायची.

गंगा आणि यमुनाचीही महान मातांप्रमाणे पूजा केली जात असे. त्यांच्या दोन्ही किनाऱ्यांवर पवित्र शहरे वसली होती. पिंपळ आणि तुळशीची झाडे पवित्र मानली जात होती. हिंदूंचा जादूवर विश्वास होता.

२. मुस्लिम :

अठराव्या शतकामध्ये मुस्लिमांना प्रभावित करणारी तीन कारणे होती. पहिले साम्राज्याचे पतन, दुसरे वहादत-उल-वुजुद यांचे सिद्धांत आणि तिसरा हिंदू धर्म. मुस्लिमांचे राज्य इस्लामी होते आणि शरीयतचे पालन करणे त्यांचे कर्तव्य होते. खरं तर, यावेळी त्यांनी शरीयतवर विश्वास ठेवला नाही.

वहादत-उल-वुजुदत सिद्धांताने नैतिकतेवर भर दिला. कृतज्ञतेने वागावे हा त्यांचा हेतू होता. हिंदू, मुस्लिम, इस्लाम आणि इतर धर्म सर्व एक आहेत असा त्यांचा विश्वास होता. सरहिंद येथील शेख अहमद यांनी या तत्त्वांचा विरोध केला. ते म्हणायचे की ही तत्त्वे शरीयतचे महत्त्व कमी करतात. शाह वली उल्लाह (१७०३-१७६३) यांनी या दोन्ही मतांमध्ये समतोल साधला. ते म्हणत की आध्यात्मिक जागृती करण्यासाठी दोघांची तत्त्वे उपयुक्त आहेत. तो धार्मिक सुधारक होता. त्याने कुराणचे पर्शियन भाषांतर करून लोकांमध्ये धैर्याने प्रचार केला.

जुन्या कल्पनांचे लोक समाजात विभागले गेले होते. मोगल दरबारात शिया-सुन्नीचे मतभेद होते. मिर्झा - मजहर - जानी - जानन (१७०२-१७८१) यांना शिया लोकांनी ठार मारले कारण त्याने इस्लामविरूद्ध काही शब्द बोलले होते.

गोगा - गोगा एक आदरणीय व्यक्ती होती. राजपूत त्याला चौहान आणि मुस्लिम पीर म्हणत. पाण्याचे देव ख्वाजा खिज यांचीही पूजा केली जात असे.

बिश्नोई पूर्वेकडे तोंड करून दिवसातून पाच वेळा नमाज अर्पण करायचे. या प्रार्थनेत ते अल्लाह, देवदूत, प्रेषित, इस्राईल, मायकेल आणि मुहम्मद यांची नावे घ्यायची. विष्णूबरोबर बिस्मिल्लाही पुकारायचे. खानपान आपल्या भाऊबंदकी मध्येच करायचे. अस्पृश्यतेची दुष्प्रथा प्रचलित होती

हुसेनी ब्राह्मण स्वत: ला इमाम हुसेनचे संबंधित मानायचे. ते फक्त मुस्लिमांकडून देणग्या घेत असे. शन्वी यांनी हिंदू आणि मुस्लिम अशा दोन्ही रीतिरिवाजांचे पालन केले. ते कालकाच्या मूर्तीसमोर नाचत असत आणि मथुरा - वृंदावनमधील आरती ऐकत असत. मुस्लिमांमध्ये शिवनारायणींच्या समुदायावर विश्वास ठेवणारे बरेच लोक होते. मुस्लिम मियां - बीबी समुदायाचे सदस्य होते. मियां - बीबी ही एक स्त्री होती जी देवी मानली जात असे. लोक शाह दौलाच्या दर्शनासाठी एकत्र येत असत. पंजाब आणि त्याच्या आसपासच्या प्रदेशात पंजापीर यांची पूजा केली जायची.

रोग टाळण्यासाठी, चोरांना पकडण्यासाठी, पुत्राचा जन्म, मुलांचा जन्म इत्यादींसाठी ताईत व जादूचा उपयोग केला जायचा.

लोक ज्योतिषातही विश्वास ठेवत. प्रवासाला जाण्यापूर्वी, गुलाम खरेदी करताना, आणि नवीन कपडे घालण्याआधी ज्योतिषींना विचारले जायचे.

दान देण्याने आजार आणि दु: ख दूर होतात असा विश्वास होता. राजा सिंहासनावर विराजमान होताना आणि कुटुंबातील एखादा सदस्य आजारी पडला तर कैद्यांना मुक्त करण्यात येई.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या धार्मिक जीवनाचा हिशेब द्या.

_____

_____

_____

_____

_____

३.३ सारांश :

श्री .पी. एस .रघुवंशी यांनी लिहिले आहे की अत्याचारांमुळे सुसंस्कृत जीवनाचा विकास शक्य नव्हता. १८ व्या शतकात माणसाची साथ देण्याची आणि आविष्कार क्षमता नष्ट झाली होती. मुघल घराण्याच्या विघटनामुळे राजकीय अस्थिरता आणि अराजकता वाढली होती. राष्ट्रीय जीवन कोसळण्याच्या मार्गावर होते. युद्धानंतर, साथीचे रोग पसरायचे आणि जनजीवन विस्कळित व्हायचे. युद्धांमुळे गौरव प्राप्त व्हायचा परंतु अराजकता पसरली होती. सभ्यतेचा अंत होण्याची भीती होती.

बंगाली इतिहासकार गुलाम हुसेन या काळाबद्दल याप्रकारे लिहितात, "बुद्धिहीन, नालायक राजपुत्र, खोटा अभिमान बाळगणा-या व्यक्ती आणि अज्ञानी लोकांचा एक गट होता. भ्रष्ट कारभारामुळे देशातील सर्व भाग नष्ट झाले होते. शहरांमध्ये राहणारे लोक दुःखी व निराश होते. भूतकाळाच्या आणि वर्तमानकाळाच्या तुलनेत असे दिसते की जग अंधकारमय झाले आहे आणि पृथ्वीवर कधीही न संपणारा अंधार पसरलेला होता. "

३.४ प्रश्न :

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या सामाजिक रचनेचा आढावा घ्या.
२. १८ व्या शतकात भारतातील महिलांची स्थिती काय होती?
३. १८ व्या शतकातील भारताच्या शिक्षण व साहित्याची प्रगती सांगा.
४. १८ व्या शतकातील भारताच्या धार्मिक जीवनाचा आढावा द्या.

३.५ अतिरिक्त वाचन :

१ जावडेकर आचार्य शं. द., आधुनिक भारत, पुणे, १९६८.

२ डॉ . वैद्य सुमन, डॉ . कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास १७५७ ते १८५७, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९८.

३. डॉ . देव प्रभाकर, आधुनिक भारत, लातूर , १९९८.

४. दीक्षित नी.सी., आधुनिक भारत, नागपूर, २००३.

५. कुलकर्णी अ.रा. आणि खरे ग.ह., मराठ्यांचा इतिहास , खंड ३ , पुणे, १९८६.

६. प्रा. जाधव वि. के., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७६५ ते १९६१), विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००४.

७. कदम य. ना., समग्र भारताचा इतिहास, इ.स.पू. २,५०,००० ते इ.स. १९६४, कोल्हापूर, २००३.

८. डॉ. ग्रोवर बी.एल., डॉ.बेल्हेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास : एक नवीन मूल्यांकन (१७०७ पासून आधुनिक कालखंडापर्यंत), एस. चंद. आणि कंपनी, प्रा. लि., नवी दिल्ली, २००३.

९. प्रा. देशमुख मा.म., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, (१२०६ ते १७६१), विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९६८.

१०. डॉ. सरदेसाई बी. एन., डॉ. नलावडे व्ही. एन., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७५०-१९५०), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७.

११. प्रा. व. झे. अरविंद, मध्ययुगाच्या उत्तरार्धातील भारत,१५२६-१८१८, प्राची प्रकाशन, मुंबई, १९८७.

१२. त्यागी एम. एस., आधुनिक भारत, (१७०७-१८५७).

१३. महाजन विद्याधर, आधुनिक भारत का इतिहास, १७०७ से आज तक (हिंदी), एस. चंद अँड कंपनी लि., २००१.

❖❖❖❖

४

१८ व्या शतकातील भारताची आर्थिक पार्श्वभूमी

घटक रचना :

४.० उद्दिष्टे
४.१ प्रस्तावना
४.२ अठराव्या शतकातील भारताची आर्थिक परिस्थिती
    ४.२.१ खेड्यांची आर्थिक स्वयंपूर्णता
    ४.२.२ शेती व्यवसाय
    ४.२.३ उद्योगधंदे व कारागीर
    ४.२.४ व्यापार - उदीम व्यवहार
४.३ सारांश
४.४ प्रश्न
४.५ अतिरिक्त वाचन

४.० उद्दिष्टे :

हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबतीत सक्षम होऊ शकेल.
१. १८ व्या शतकातील भारताच्या कृषी विषयक ज्ञान होईल.
२. १८ व्या शतकातील भारताच्या व्यापाराची माहिती होईल.
३. १८ व्या शतकातील भारतीय उद्योगांचा आढावा घेतील.

४.१ प्रस्तावना :

अठराव्या शतकात भारत विविधतेने परिपूर्ण होता. अतिशय श्रीमंत आणि विलासी जीवनासह गरिबी सुद्धा होती. सरंजामशाही लोकांकडे ऐषाराम आणि विलासी गोष्टी होत्या. मात्र शेतकरी खूप गरीब होते. ते अत्याचाराखाली दबले गेले होते. सामान्य लोकांचे जीवन दुःखमय होते. वाढीव कर, अधिकाऱ्यांचा जुलूम, जमीनदार व जमीनदार कंत्राटदारांचा लोभ या मागणीने त्यांना शांततेत श्वास घेण्यास मिळत नव्हता. परकीय आक्रमकाने केलेला नाश यामुळे इतर अडचणी वाढल्या. उद्योगांनी उभरभराटीस आलेली शहरे आक्रमणामुळे नष्ट झाली.

औरंगजेबाच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात, आर्थिक अवनिती झाली आणि उद्योग व व्यापाराला उतरती कळा लागली. त्याच्या सतत झालेल्या युद्धांमुळे व्यापार आणि वाणिज्य यांच्यासह शेती व सामान्य आर्थिक जीवन उध्वस्त झाले. त्याच्या राज्यातील सर्वात श्रीमंत प्रांत बंगालला डेक्कनच्या युद्धांच्या खर्चाचा फटका सहन करावा लागला.

४.२ अठराव्या शतकातील भारताची आर्थिक परिस्थिती :

४.२.१ खेड्यांची आर्थिक स्वयंपूर्णता :

प्राचीन काळापासून भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार खेडे हाच होता. १८ व्या शतकापर्यंत त्यात फारसा बदल झाला नाही. पोलाद, मीठ इ. वस्तूंचा अपवाद वगळता गरजेच्या सर्व वस्तूंचे उत्पादन खेड्यातच होत असे. शेतकरी, सुतार, लोहार व चांभार इ. व्यवसाय परस्परांवर अवलंबून असत. शेतकरी सुतारापासून शेतीची अवजारे, मांगापासून दोरखंडे बनवून घेत असत. शेतकरी त्यांना धान्याच्या स्वरूपात मोबदला देत असे.

सारा वसूली, शेतीचा विकास, गावात शांतता व सुरक्षितता राखणे ही कामे गावाचा पाटील, कुलकर्णी, रामोशी, मांग इत्यादी वतनदार व बलुतेदार करीत असत. गावकऱ्यांना लागणाऱ्या इतर वस्तूही गावातच तयार होत असत. खेडेगावात असे कारागीर राहत असत. मात्र धान्यासह सर्व वस्तूंचे उत्पादन त्या गावाच्या गरजेपुरते केले जात असे. अधिक उत्पादन करून ते बाजारपेठेत विकण्याची कल्पना नव्हती. त्यामुळे ग्रामीण भागात व्यापारवादाची नफा - तोटा ही संकल्पना नव्हती. गावातील लोकांत आत्मसंतुष्टता होती. त्यामुळे बाह्यजगाशी गावाचा संबंध फारसा येत नसे . सरकारशीही गावाचा कर देण्यापुरता संबंध येत असे. शासनात झालेल्या बदलांचाही ग्रामीण जीवनावर फारसा परिणाम होत नसे. अनेक वंश होऊन गेले. शासकही बदलले पण मजबूत ग्रामव्यवस्था कायम राहिली. ही अपरिवर्तनशील ग्रामव्यवस्था युरोपियन निरिक्षकांना प्रभावित करती झाली. म्हणून त्यांनी अशी टिप्पणी केली की, " ही व्यवस्था तेव्हाच समाप्त होईल ज्यावेळी समाप्त होण्यासारखे काहीच उरणार नाही." आर्थिक आणि सामाजिक स्थिरता हा जसा ग्रामिण समाजव्यवस्थेचा गुण होता तसेच आर्थिक अवरूद्धता (Ecomomic stagnation) हा दोष होता .

थोडक्यात भारतातील ग्रामीण जीवन शांत व मंद गतीने चालणारे होते . परकियांचे भारतात आगमन होईपर्यंत खेडेगावातील आर्थिक स्थितीमध्ये कोणतेही परिवर्तन घडून आले नव्हते .

४.२.२ शेती व्यवसाय :

१८ व्या शतकापर्यंत ग्रामीण जनतेचा शेती हाच चरितार्थाचा प्रमुख व्यवसाय होता. जमिनीची सुपीकता, पावसाचे प्रमाण, पाटबंधारे, कालव्यांची व्यवस्था मर्यादित असली तरी सामान्य लोकांच्या गरजेपेक्षा बरेचसे जास्त शेती उत्पादन होत असल्यामुळे लोक सर्वसाधारणपणे सुखी व समाधानी होते. अर्थात दुष्काळ, अवर्षण किंवा नैसर्गिक आपत्ती वगळल्यास जनतेला पुरेसे अन्यधान्य उत्पादित होत असे.

शेती हा मुख्य व्यवसाय व राज्याच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन असले तरी मोगल व तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी, मराठा राज्यातील पेशव्यांचा अपवाद वगळता शेतीसाठी पाणी पुरविण्याची कोणतीच सोय केली नव्हती. त्यामुळे शेती बहुतांश जिरायती व पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून होती. राज्यकर्ते महसूल म्हणून शेतीच्या उत्पादनापकी २५ ते ४० % उत्पादन शेतकऱ्याकडून वसूल करीत असत. दुष्काळ, अवर्षण यांसारख्या नैसर्गिक

संकटकाळातही राज्य नेहमीप्रमाणे महसूल वसूल करण्यात कुचराई करीत नसे. मोगलांनी शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची कधीच तसदी घेतली नाही. शेती याच प्रमुख व्यवसायावर रोजगार अवलंबून होता. शेतकऱ्याचे सर्व कुटुंबीय यात काम करीत असले तरीही त्यात पुरेसे उत्पादन होत नसे; त्यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था दयनीय झाली होती. सरकारला कर रूपाने शेती उत्पादन दिल्यानंतर शेतकऱ्यांस आपल्या कुटुंबियांचा निर्वाह करणेदेखील कठीण जात असे.

शेतीचे मुख्य उत्पादन धान्य होते. दक्षिणेत गहू, हरभरा, तांदूळ आणि मका पेरला जायचा .खाफी खान म्हणतो की दक्षिणेकडील लोकांचे मुख्य अन्न बाजरी आणि ज्वारी होते. उत्तरेतही मका हे मुख्य उत्पादन होते. उत्तर भारतात मुख्यतः कापूस आणि ऊस पेरला जायचा. पैसे मिळवण्यासाठी तंबाखू, नीळ आणि अफूची पेरणी करीत.

१५९५ ते १७९२ पर्यंत २४ वेळा दुष्काळ पडला. त्यावेळी वाहतुकीची साधने चांगली नव्हती. उत्तर भारतापेक्षा बंगालमध्ये धान्य स्वस्त होते. गुजरातमध्ये धान्य महाग होते. दैनंदिन वापराच्या वस्तू स्वस्त होत्या.

राज्यकर्ते आणि शेतकरी यांचा प्रत्यक्ष संबंध कधीच येत नव्हता. राजा आपल्याकडे विशेष कामगिरी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना वा सरदारांना जहागिरी बहाल करीत असे व हे जहागिरदार कुळांना जमिनी कसण्यास देत असत. जहागिरदारांनी काही ठराविक हिस्सा राज्याकडे महसूल जमा केल्यानंतर ते आपले विलासी जीवन जगण्यासाठी कुळांची पिळवणूक करून त्यांना जीवन नकोसे करून टाकीत असत.

भारतीय गावे ही आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण होती. उत्पादनाचा बराचसा भाग जमीन महसुलाच्या रूपाने राजाकडे जाई. उद्योगांमध्ये तयार केलेला माल खरेदी करण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे पैसे शिल्लक राहत नसत. खेडे व शहर यांच्यात आपापसात खरेदी-विक्री फारच कमी होती. व्यापार, व्यवसाय आणि बँकांच्या वाढीमुळे युरोपमधील मध्यम श्रेणी मजबूत झाली. भारतातील मध्यम श्रेणी ही निधीचा अभाव, जाती -पातीचे कठोर बंधन आणि शहरे व खेड्यांमध्ये व्यापार नसल्यामुळे युरोपमधील मध्यम श्रेणीसारखी होऊ शकली नाही.

सतराव्या व अठराव्या शतकातील उद्योग व्यापार या क्षेत्रातील समृद्धी व प्रगती कृषिक्षेत्रात मात्र दिसत नव्हती. शेती परंपरागत पद्धतीनेच केली जात होती. रूढी व जुन्या कल्पना यांनी शेतकऱ्यांची मने जखडलेली असल्याने कृषी उत्पादनाच्या तंत्रात सुधारणा झाली नाही. वाढती महसूल मागणी, वसुलीकरिता होणारी जबरी, उमराव जमीनदारांचा जुलूम, मोठमोठ्या लष्करांच्या सतत होत असलेल्या मोहिमा, बंडखोर करीत असलेली लुटालूट, यामुळेही कृषी उत्पादनावर विपरीत परिणाम होत असे. तरीही शेतजमिनीची कमतरता नव्हती. आजच्या मानाने लोकसंख्या बरीच कमी होती व शेतकऱ्यांची पिळवणूक नंतर जितकी झाली तितकी त्याकाळी होत नव्हती . त्यामुळे भारताचे कृषी उत्पादन ब्रिटिश काळाच्या तुलनेत अधिक होते व १८ व्या शतकातील लोक १९ व्या शतकाच्या तुलनेत

सुखी समाधानी होती. राहणीमान अधिक चांगले होते . सर्वसाधारण जनता अन्नधान्य, दूध - तूप - लोणी यांबाबत एकोणिसाव्या शतकाच्या तुलनेत सुखी समाधानी होती.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या शेतीची स्थिती स्पष्ट करा.

_____

_____

_____

_____

_____

४.२.३ उद्योगधंदे व कारागीर :

युद्ध, आक्रमण आणि इतर आपत्तींमुळे लाहोर, दिल्ली, आग्रा, मथुरा आणि दक्षिणेकडील विशाल भागाला भयंकर अडचणींना सामोरे जावे लागले. भारताच्या किना - यावर पोहोचलेल्या युरोपियन व्यापा-याना या अडचणी दूर करून फायदा झाला. त्यांनी सोने -चांदी देऊन भारतीय वस्तू विकत घेतल्यामुळे उद्योगांची वाढ झाली. कारागीर आणि इतर विशेष कलेत कुशल कारागीर एकत्रित येऊन उत्तम वस्तू तयार करत. प्रभुत्व मिळवून भारताच्या कारागीरांनी जगातील इतर कारागीरांना मागे टाकले. उद्योगांच्या तंत्रज्ञानात भारत पाश्चात्य देशांपेक्षा आधुनिक होता. भारतीय उद्योगांमधून तयार केलेल्या वस्तूंनी आशिया, आफ्रिका आणि युरोपमधील बाजारपेठांची मागणी पूर्ण केली. हा व्यापार जमीन व जलमार्गावरून करण्यात येत होता.

भारतातील उच्च-श्रेणी ऐषआरामी वस्तूंना मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. त्यांना चांगल्या प्रतीची मौल्यवान वस्तू हव्या होत्या. ह्या वस्तू कारागीरांच्या घरात व राज्यातील कारखान्यांत बनविण्यात येत होत्या. काही ग्रामीण भागातील कारागीरही कौशल्य मिळवून अशा वस्तू बनवत असत.

कारागिर त्यांच्याकडे पैसे नसल्यामुळे व्यापाऱ्यांकडून प्रथम पैसे घेत असत. त्यांना तयार केलेल्या वस्तुंची किंमत, माल आणि अवजारे इत्यादींसाठी पैसे मिळायचे. मध्यस्थ व्यापारी बाजारात वस्तू पोचवायचे. काही सरंजामदारांचे कारागीरांशीही थेट संबंध होते.

भारतातील कुशल कारागीर प्रामुख्याने नगरामध्ये राहत असत. घरगुती उद्योगधंद्यांखेरीज कापड, धातू , खडी - दगड, कातडी व कागद इत्यादी संबंधाचे उद्योग भारतात विकसित झाले होते. १८ व्या शतकातील भारतातील कापड उद्योग विशेष भरभराटीला आला होता. सुती, लोकरी व रेशमी कापड मोठ्या प्रमाणावर मध्यपूर्व व केप ऑफ गुड होप (दक्षिण आफ्रिका) या प्रदेशात निर्यात केले जात होते. यासाठी लागणारा कच्चा माल रेशीम वगळता हिंदुस्थानातच उपलब्ध होत होता . कशीदा कारागिरी व रंगकाम पाहून युरोपियन व्यापारी देखील चकित झाले होते. बंगाल, पंजाब व उत्तरप्रदेश याठिकाणी

कापड, जरीकाम अयोध्या, रेशीम कापड डाक्का, बंगाल व काश्मीरमध्ये लोकरी कापड व गालिचे तयार करण्याचा उद्योग भरभराटीला आला होता . डाक्याची मलमल तर जगप्रसिद्ध होती.

खांडसरी साखर, कागद व कातीव लोखंड इत्यादी उद्योग या काळात भरभराटीला आले होते. कमावलेली कातडी व कातडी वस्तू हिंदुस्थानातून अरबस्थानात निर्यात केल्या जात असत. उत्तम प्रतीचा कागद हिंदुस्थानात तयार होत असल्याची नोंद पोर्तुगीज निकोलाय कोंती याने केली आहे. सियालकोट, काश्मीर व गया ही कागदनिर्मितीची प्रमुख केंद्रे होती. याशिवाय गुजरात व बंगालमध्ये मोती - शिंपले तयार करण्याचा उद्योग, हस्तीदंती वस्तू व सुगंधी तेले तयार करण्याचा उद्योग भरभराटीला आला होता.

पेरार्डने भारतीय उद्योग आणि संस्कृतीच्या महत्वाचे कौतुक केले आहे. त्याला कधीही भारतीय असभ्य आणि क्रूर आढळले नाही. ते सुसंस्कृत, योग्य आणि आचरणाने उच्च दर्जाचे होते. ते मोती आणि मौल्यवान दगड अगदी सफाईदारपणे ओळखायचे. भारताकडे स्वत: चे स्वावलंबी औद्योगिक व कृषी यंत्रे होती. ते बाहेरून कच्चे रेशीम, हस्तिदंत, मोती आणि माशांची कातडी मागवत असत.

मध्ययुगीन काळापासून चालत आलेला जहाजबांधणी उद्योगही बराच भरभराटीला आला होता. जहाज बांधणी उद्योग मुख्यतः पश्चिम किनाऱ्यावर व बंगालमध्ये उभारण्यात आला होता. जहाजबांधणीच्या तंत्रातही भारत युरोपीय राष्ट्रांपेक्षा पुष्कळच आघाडीवर होता. " जहाजबांधणीच्या तंत्राबाबत इंग्रजांकडून भारतीयांनी जेवढे काही उचलले त्यापेक्षा इंग्रजच भारतीयांकडून त्या कलेबद्दल पुष्कळच काही शिकले," असे पार्किन्सन म्हणतो. युरोपीय कंपन्या त्यांच्या व्यापारी वाहतुकीकरिता अनेकदा भारतीय जहाजांचा वापर करीत.

बंदरांमधील व्यापाऱ्यांची जहाजे भारतात ढाका, अलाहाबाद, लाहोर, थाटा, मच्छल्लीपटम, कालिकत, सूरत, गोवा आणि वसई येथे बनवत असत. जहांजांची बांधणी युरोपमधील देशांपेक्षा उच्च होती.

धातूंच्या वस्तू तयार करण्याचे कारखानेही जोमात होते. धातुकाम करणारे कुशल कारागीर लोखंड, पितळ, चांदी व जस्त इत्यादींपासून पातेली, भांडी चाकू, सुऱ्या व कात्र्या इत्यादी वस्तू अतिशय सुबक बनवीत असत. धातूवरील नक्षीकाम व कोरीव काम करण्यात त्यांचा हातखंडा होता. धातूपासून युद्धप्रसंगी लागणाऱ्या तलवारी, भाले अशी विविध प्रकारची हत्यारेही तयार होत असत, दगडापासून खडी तयार करण्याचे कामही मोठ्या प्रमाणावर चालत असे. सोने - चांदीची कारागिरी दिल्ली, आग्रा, बनारस याठिकाणी चालत असे.

आर्थिक क्षेत्रात त्या काळी संपूर्ण जगात एक संपन्न राष्ट्र म्हणून भारताची गणना होत होती. देशांतर्गत गरजा पुरविणे व परदेशात मोठ्या प्रमाणावर माल निर्यात करणे हे औद्योगिक उत्पादनाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. भारतीय कारागिरांच्या कौशल्याला संपूर्ण जगात तोड नव्हती. औद्योगिक संयोजन व उत्पादनाचे तंत्र याबाबत भारत पाश्चिमात्यांपेक्षा

चांगलाच प्रगतावस्थेत होता, उत्तम कापूस, सुती, रेशमी व गरम कापड, तसेच लोह, तांबे, सोने, रुपे या सर्व धातूंची विविध प्रकारची जडावाची व कलाकुसरीची कामे केलेल्या वस्तू, अत्तरे, अलंकार भारतात तयार होत.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील भारतीय उद्योगांच्या प्रगतीचा आढावा घ्या.

_____

_____

_____

_____

_____

४.२.४ व्यापार - उदीम व्यवहार :

१८ व्या शतकात भारताचा अंतर्गत व विदेशी व्यापार भूमार्गाबरोबर जलमार्गानेही होत असे. याकाळात आग्रा ते दिल्ली, दिल्ली ते काबूलपर्यंतचा महामार्ग, पट्टन व नहरवालामार्गे खंबायत, ग्वाल्हेर ते ब - हाणपूर असे महामार्ग अस्तित्वात होते. हे महामार्ग व्यापाराने व दळणवळणाने गजबजलेले असत. मध्ययुगीन काळापासून मुलतान, लाहोर, दिल्ली, आग्रा, अलाहाबाद, लखनौ, भक्कर, ब - हाणपूर, उज्जैनी, कटक, बालासोर, सोनारगाव व डाक्का इत्यादी शहरे व्यापारासाठी भरभराटीला आली होती. सिंधू , गंगा, तापी, गोदावरी व कृष्णा या मोठ्या नद्यांतर्गतही व्यापार होत असे. या नद्यातून शेकडो जहाजे ये - जा करीत असत.

गावोगाव भरणारे आठवड्यांचे बाजार, ठिकठिकाणी भरणाऱ्या यात्रा - जत्रा म्हणजे छोट्या बाजारपेठाच असत. शेतात पिकणाऱ्या वस्तू, कापड, किराणा, भुसार व खेळणी अशा वस्तू या आठवड्याच्या बाजारात विकावयास येत असत. तर घोडे, गाई, बैल, म्हशी व ऊंट इत्यादी पाळीव प्राण्यांचे बाजारही भरत असत .

सुरळीतपणे व्यापार व्यवहार चालू राहण्यासाठी पुरेशी संरक्षण व्यवस्थाही करण्यात आली होती. प्रवाशांच्या व व्यापाऱ्यांच्या सोयीसाठी सराया -धर्मशाळा व अन्नछत्रेही उघडण्यात आली होती.

आर्थिक व्यवहारासाठी व्यापाऱ्यांना निरनिराळ्या ठिकाणी असलेल्या सावकारी पेढ्यांवर हुंड्या (तत्कालीन चेक) दिल्या जात असत. वस्तूंच्या किमती देशभरात सारख्या नसत . एकाच भागातील वस्तूंचे दर मागणी पुरवठ्यानुसार कमी जास्त असत. दुष्काळ - टंचाईच्या काळात सर्वच वस्तूंचे दर चढे असत. इतर काळात धान्य, फळे, दूध, तूप, मासे, मांस, अंडी व कापड इत्यादी दैनंदिन गरजेच्या वस्तू स्वस्त मिळत असत. मजुरीचे दरही अगदी कमी होते तरीही तुलनेने बरीच स्वस्ताई असल्याने मिळालेल्या मजुरीत मजूराचा घरखर्च बऱ्यापैकी चालत असे.

भारताचा विदेशी व्यापार किफायतशीर होता. आयातीपेक्षा निर्यातीचे प्रमाण जास्त असल्याने भारतात मुबलक प्रमाणात सोनेचांदी येत होते. त्यामुळे भारत समृद्ध देश बनला होता. भारतातून आखाती देश व तेथून युरोप, आफ्रिका असा व्यापार चालत असे. गोवा, वसई, दीव, कोचीन, सुरत, भडोच, हुगळी व कालिकत ही या काळातील निर्यात व्यापाराशी संबंधित असलेली सागरी किनाऱ्यावरील केंद्रे होती. अफू, नीळ, खनिज, मीठ, कापड व मखमली कापड इत्यादी वस्तू हिंदुस्थानातून निर्यात केल्या जात असत. तर सोने, चांदी, तांबे, घोडे, जस्त, शिसे, पारा, सुगंधी द्रव्ये व दारू इत्यादी वस्तू परदेशातून हिंदुस्थानात आयात केल्या जात असत. विदेशी व्यापार बहुतांशी परकीय व्यापाऱ्याच्या हाती होता. उत्तर भारतातील जगतसेठ व दक्षिण भारतातील चेट्टी, गुजराती याच जमाती थोड्याफार प्रमाणात विदेशी व्यापारात गुंतल्या होत्या. जुनाट रूढी, धार्मिक समजूती व अंधश्रद्धा यामुळे हिंदुस्थानातील व्यापारी वर्ग विदेशी व्यापारात उतरला नव्हता. नगरांमधून हस्तकलेचा खूप विकास झाला आणि भारतीय मालाला जागतिक बाजारपेठेत चांगली मागणी होती. ढाका, अहमदाबाद, मच्छलीपट्टम येथील सूती कापड; मुर्शिदाबाद, आग्रा, लाहोर व गुजरातमधील रेशमी कापड व माल; काश्मीर, लाहोर, आग्रा येथील उनी शाली, गालीचे, सोन्याचांदीची आभूषणे, भांडी, ढाली, हत्यारे, धातूच्या वस्तू इ. ना. भारताबाहेर प्रचंड बाजारपेठ होती.

व्यापाराच्या विकासामुळे भारतात भांडवलशाहीला अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण झालेली होती. पण त्यात अनेक अडथळेही होते. धनाचा दुरुपयोग करणारे मोठे जमीनदार, सरकारद्वारा सरदारांची संपत्ती जप्त करणे, भारतियांमधे असलेला बचत प्रवृतीचा अभाव, बचतीचा सदुपयोग न करणे, राजकीय स्थिरता नसणे इ. मुळे भारतात म्हणावा तसा आर्थिक विकास झाला नाही. १८ व्या शतकात युरोपियन कंपन्यांच्या अस्तित्वामुळे भारतावर राजकीय व आर्थिक सखोल परिणाम झाले. त्यामुळे सर्वत्र निष्क्रियतेचे वातावरण पसरून देशात अव्यवस्था निर्माण झाली.

सतत चालणारी युद्धे, व्यापारी केंद्रांची व व्यापारी मार्गावर होणारी लुटालूट, प्रांतिक सत्तांच्या उदयाबरोबर शिरजोर झालेले स्थानिक लोक व त्याची जुलुमी नीती, ठिकठिकाणी वसूल केला जात असलेला जकात कर या कारणांनी व्यापारावर अनिष्ट परिणाम होत असूनही, जगाच्या व्यापारी क्षेत्रात भारताला अव्वल दर्जाचे स्थान होते. जगाच्या सर्व प्रमुख राष्ट्रांत भारतातून उत्कृष्ट सुती व रेशमी कापड, मसाले, नीळ, साखर, औषधे, मौल्यवान खडे, पोलाद, अफू, हिंग, लाख, निरनिराळ्या प्रकारच्या कलाकुसरीच्या वस्तू असा विविध प्रकारचा माल निर्यात होई व त्याची किंमत म्हणून सोने व चांदी फार मोठ्या प्रमाणात भारतात येई.

मासे वाळवून व खारवून जहाजांवर चढविले जात. सिंध माशांच्या तेलाकरिता प्रसिद्ध होते तर माशांच्या खताचा उपयोग भारतात सर्वत्र केला जाई. मोत्यांचा व्यापार भरभराटीचा होता. भारताच्या तलवारी पश्चिम आशियात प्रसिद्ध होत्या. हिरे, मीठ यांचे उत्पादनही भारतात भरपूर होई. " भारतीय कारागीर युरोपियनांच्या तुलनेत अधिक कुशल व प्रामाणिक आहेत. औद्योगिक क्षेत्रात भारतीयांसारखी सुसंस्कृत व तज्ज्ञ माणसे मला

इतरत्र कोठेही आढळली नाहीत " असा निर्वाळा पेरार्ड या युरोपीय इतिहासकाराने दिला आहे. उत्तम दर्जाच्या सुती व रेशमी कापडाचे उत्पादन भारतात सर्वत्र होई. ढाका, बनारस, आग्रा, मुलतान, ब - हाणपूर, लाहोर, अहमदाबाद, पाटणा, बडोदा, भडोच ही शहरे त्याकरिता विशेष प्रसिद्ध होती. आशिया, आफ्रिका व युरोप खंड यांत भारतीय मालाला फार मोठी मागणी होती. इराणचे आखात व तांबड्या समुद्रावरील बंदरे, कंदहार, काबुल, बाल्ख, बदक्शान, शिराज, इस्पहान, बाकू, आस्त्राखान, निजनी नवगोरोद, अशा अनेक ठिकाणी भारतीय व्यापारी स्थायिक झाले होते व धनाढ्य म्हणून प्रसिद्ध होते. " भारताचा व्यापार म्हणजे सर्व जगाचा व्यापार आहे. जो देश भारतावर ताबा मिळवील तो युरोपचा हुकूमशहा बनेल " असे भाष्य भारताच्या संपन्नत्तेबद्दल रशियन सम्राट पीटर द ग्रेटने केले होते.

उत्पादनाचे निरनिराळे प्रकार व तंत्र याबाबत तत्कालीन युरोपच्या तुलनेत भारत हे राष्ट्र फार प्रगतावस्थेत होते असे मध्ययुगीन सुप्रसिद्ध इतिहासकार मोरलँड म्हणतो.

भारताची ही संपन्नता अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत टिकली. अर्थात् भारताची सर्वात प्रसिद्ध असलेली निर्यात होती ती अत्यंत उच्च दर्जाच्या सुती कापडाची . ढाक्याची मलमल ग्रीक भाषेत गंगैतिका या नावाने ओळखली जाई . वेबर हा इतिहासकार म्हणतो की- "भारताच्या सुती कापडाचे सौंदर्य त्याच्या नाजुक, सुंदर विणकरीत व उत्तम रंगसंगतीत साठवलेले आहे. तसेच धातुकामाची कलाकुसर, उत्तम अत्तरे व अन्य सर्व कलावस्तूंचे तांत्रिक ज्ञान याकरिता भारत सर्व जगात प्रसिद्ध आहे ."

मोरलँड सांगतो की सतराव्या शतकात दरवर्षी सुमारे ८००० गाठी सुती कापड भारतातून निर्यात होत होते. त्यापैकी ४७०० गाठी केवळ युरोपात जात.

परराष्ट्र व आंतरदेशीय व्यापारही मोठ्या प्रमाणात जलमार्गाने चाले. त्यामुळे बोटी व जहाजे बांधण्याचा उद्योगही महत्त्वाचा होता. ढाका, अलाहाबाद, लाहोर, ठट्ठा, मसलीपट्टम, पुलीकत, कालिकत, सुरत, वसई, गोवा ही ठिकाणे जहाजबांधणी उद्योगाकरिता प्रसिद्ध होती. सुमारे ४०,००० बोटी सिंधू नदीवर तर ४० ते ५० हजार बोटी बंगालमधील नद्यांवर वाहतुकीकरिता वापरल्या जात. खंबायत ते गोवा यातील व्यापार सुमारे ४०० जहाजाद्वारा चाले. याशिवाय भारताच्या सर्व बंदरांतून, मोठ्या नद्यांवरील शहरांतून जहाजे वाहुकीकरिता वापरली जात. भारताच्या बंदरांतून मालाकरिता व प्रवाशांकरिता वापरल्या जाणाऱ्या बोटी अठराव्या शतकात सुमारे ३,४५,००० टनाच्या होत्या.

भारतीय नौका-व्यापार करणाऱ्या समुदायात व्यापारी, बँकर्स आणि कर्ज देणारे श्रीमंत व्यक्ती होते. ते त्यांच्या भांडवलांतून राजघराण्यातील लोकांना कर्ज द्यायचे, परंतु त्यांना प्रगती करण्याची इच्छा नव्हती.

भारतीय उद्योग आपली गरज पूर्ण करण्याबरोबरच त्यांचा माल परदेशातही पाठवत असत . भारत मौल्यवान वस्तुंचा संग्रह करीत असे. व्हॅन ट्विस्ट म्हणतो की भारतात सोने-चांदीच्या खाणी नव्हत्या म्हणूनच हे धातू बाहेरून येत असत. हॉकिन्स आणि टेरी हे व्हॅन ट्विस्टच्या मताला पुष्टी देतात.

भारत आपल्या उत्कृष्ट सुती कापडासाठी शतकानुशतके प्रसिद्ध आहे. प्राचीन काळापासून रोममध्ये भारतीय कापडांचा वापर केला जात असे. भारताची भरभराट त्याच्या रेशीम व सुती कापड्यांमुळे होत होती. त्याच्या प्रसिद्धीचे कारण कारागीरांची सूक्ष्मता आणि कौशल्य होते.

नीळ प्रामुख्याने निर्यात करण्यायोग्य वस्तूंमध्ये होती. लोह आणि पोलाद मच्छलीपटममधून बाहेर पाठविण्यात येई. कोरोमंडलच्या किनारपट्टीवरून सूती कापड बाहेर पाठविण्यात येई. गुजरात बंदरातून मौल्यवान दगड, औषधे, संगमरवरी, अफू आणि हिंग मागितली जाई. भारतीय व्यापारी देशाच्या व्यापार आणि उद्योगांसाठी पैसे घेत असत.

देशातील व्यापार मार्गांवरून शहरा शहरांतून व्यापार केला जात असे. पंजाबमधील मुलतान, उत्तर-पश्चिम भागातील तीन प्रसिद्ध शहरे, सिंधमधील बखर, सकखर आणि रोहडी या शहरांतून व्यापार केला जात असे. तेथे खत्री, लोहान आणि भाटिया संप्रदायाचे खूप श्रीमंत व्यापारी होते. लाहोर, दिल्ली आणि आग्रा ही मुख्य व्यापारी केंद्रे होती. बंगालमधील मालदा, रंगपूर आणि कासिम बाजार ही व्यापारी केंद्रे होती. राजस्थानातील प्राचीन शहरे, अजमेर, जोधपूर, पाली, जैसलमेर इत्यादी भागात व्यापार होत असे. १७५० नंतर महाराष्ट्रातील नागपूर, पूना आणि गुजरातमधील अहमदाबाद ही प्रसिद्ध केंद्रे होती. हैदराबाद, बेंगळुरू आणि तंजोर ही देखील व्यवसायासाठी समृद्ध अशी ठिकाणे होती.

व्यापाऱ्यांसह लहान आणि मोठ्या सावकारांची श्रेणी भरभराटीस आली होती. बंगालमधील जगतशेठ, गुजरातमधील नाथजी आणि दक्षिण भारतातील चेट्टी प्रसिद्ध होते. सर्वात श्रीमंत नाथू कोठारी चेट्टी हे होते. त्याचा व्यवसाय बर्मा, मलाया आणि पूर्व बेटांवरही पसरला होता. चैटी बँकर म्हणून काम करायचे. ते ब्रिटीश व्यापाऱ्यांना रोख पैसे देत असत. बँकर्स आणि व्यापा-यांनी आधुनिक बँकांची जागा घेतली. ते पैसे घेण्याबरोबरच हुंडी देत असत. गावोगाव सावकार गरजेच्या वेळी शेतकऱ्यांनाकर्ज द्यायचे. भारतात अठराव्या शतकात, बँकर्स, सावकार आणि श्रीमंत व्यापारी यांच्यासह योग्य पैशांच्या संसाधनांची कमतरता नव्हती, परंतु ही संपत्ती विखुरलेली होती. डॉ. ताराचंद म्हणतात की १८ व्या शतकातील शेतकरी १९ व्या शतकातील शेतक-यांपेक्षा अधिक चांगल्या स्थितीत होता. त्याच्याकडे अधिक जमीन होती आणि जमीन उत्पादन क्षमताही जास्त होती.

वस्तूंची ने-आण करण्यासाठी भारी आणि महागड्या गाड्या होत्या. वस्तूंच्या किंमतींमध्ये बरीच चढउतार असायची. पगारदार व्यक्तीसाठी किंमतीतील चढ-उतार फार महत्वाचे होते. त्या काळातील पगारदार लोक शहरात राहत असत. सामान्य आणि कुशल

कामगारांना शहरांत वेतन दिले जात होते. सामान्य मजुरांना प्रतिदिन ६ पैसे आणि कुशल कामगारांना प्रतिदिन १० पैसे मिळायचे.

युरोपियन प्रवासी आणि समकालीन लेखक यांनी भारतीय लोकांच्या गरीबपणाचा उल्लेख केला आहे. कपड्यांचा अभाव, घरांची दयनीय अवस्था, योग्य भांडी नसणे आणि घरात चांगल्या वस्तूंचा अभाव यांतून त्यांची दारिद्रय़ता दिसून येत होती. त्याच्याकडे पौष्टिक खाद्यपदार्थांची कमतरता नव्हती. फिच म्हणतात की उत्तर भारतात लोक फक्त कपडा लपेटून फिरत असत. डॉ. ताराचंद म्हणतात की लोकांच्या गरजा देशाच्या उत्पादनांनी पूर्ण केल्या जायच्या. ते कठीण काळासाठी काहीही राखून ठेवत नव्हते. त्यांना दुष्काळाशिवाय इतर कधीच कमतरता भासत नव्हती. ते साधे कपडे परिधान करायचे. जीवन साधे आणि समाधानी होते. जीवन जगणे कठीण असतानाही समाधानी आणि साधेपणाचे गुण त्यांच्यात होते. सामान्य लोकांनी त्यांच्या आर्थिक प्रगतीसाठी कधीही संघर्ष केला नाही.

डॉ. ताराचंद यांनी असे लिहिले आहे की उच्च श्रेणीतील लोकांनी पैशाचा वापर योग्यरीत्या न केल्याने देशाची आर्थिक स्थिती चांगली होत नव्हती. प्रांतीय सरदारांचे राहणीमान उच्च आणि विलासी होते. त्यांची संपत्ती परदेशी फळे, नोकर, गुलाम, विवाह आणि हुंडा यावर खर्च होत होती. त्यांची घरे किल्ल्यांसारखी होती. दागदागिने, वस्त्र, गुलाम, भेटी इत्यादींवर व्यर्थ खर्च व्हायचा. सरंजामदाराच्या मृत्यूनंतर, मोगल कायद्यानुसार (law of escheat) सर्व संपत्ती राजांच्या तिजोरीत जात असे. त्यामुळे ते स्वत: चे पैसे व उधार घेतलेले सर्व पैसे खर्च करीत असत. धनाचा उपयोग योग्य मार्गाने केला जात नव्हता. तसेच उर्वरित निधीचा फायदा उद्योग आणि व्यवसायांना झाला नाही.

इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कर्मचा-यांनी कारागिरांशी थेट संबंध प्रस्थापित केले. त्यांनी त्यांच्या निर्णयासह एकाधिकाराने वस्तूंच्या किंमती निश्चित केल्या. विणकरांना ईस्ट इंडिया कंपनीबरोबर करार करण्याचे आदेश देण्यात आले. आदेश नाकारल्यास त्यांना शिक्षा, दंड, कैद, चाबकाचे फटके खावे लागत. कंपनीचे उच्च अधिकारी खासगी व्यवसायातून बरेच पैसे कमवत होते. त्यांनी हा पैसा छळ आणि क्रौर्याद्वारे कमावला. कंपनीच्या संचालकांनीही ते मान्य केले. वॅन्सिटार्ट लिहितात की ब्रिटीशांनी भारतीयांना निश्चित दराने खरेदी-विक्री करण्यास भाग पाडले. १७५७ ते १७६६ दरम्यान, भारतीयांनी कंपनी आणि त्याच्या कर्मचा-यांना साठ लक्ष पौंड पैसे भेटीच्या रूपाने दिले.

ही कंपनी राजनैतिक भ्रष्टाचार, व्यापारातील एकाधिकार आणि उच्च जमीन महसूलाच्या दराने वसूल केलेली संपत्ती आपल्या सरकारला मोठ्या प्रमाणात पाठवत असे. सर जॉन शोर यांनी १७९७ मध्ये लिहिले की ही कंपनी राज्य आणि व्यापार दोन्ही करीत असे. व्यापारातून पैसे मिळवण्याबरोबरच त्यांनी कर देखील वसूल केला. या पैशातून ते वस्तू खरेदी करून युरोपला पाठवत असत. वसाहती दूर असल्याने ही व्यवस्था चांगली चालत नव्हती. अधिक गरजेची मागणी भागवावी लागत असल्याने परिश्रम करून देशवासीयांनी अधिक पैसे मिळवले. १७९० मध्ये, कॉर्नवॉलीसनी लिहिले की करांच्या उच्च दरानुसार, बरेच पैसे गोळा करून बाहेर पाठविले गेले. कंपनीचा व्यापार आणि

वैयक्तिक मालमत्तेतून मिळणारा नफा, शेतीतील घट आणि सर्वसाधारणपणे व्यापाऱ्यांचे नुकसान यामुळे देशातील सर्व परिस्थिती बिघडली होती.

आपली प्रगती तपासा:

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या व्यापाराच्या विकासाचे स्पष्टीकरण करा.

_____

_____

_____

_____

_____

४.३ सारांश :

स्वयंपूर्ण व प्रगत शेतीबरोबरच विकसित व्यापार हे आर्थिक जीवनाचे प्रमुख वैशिष्ट्य होते. अठराव्या शतकापर्यंत भारतीयांनी बाहेरच्या जगाबरोबर मोठ्या प्रमाणामध्ये व्यापारी संबंध प्रस्थापित केले होते. शेती, व्यापार, हस्तकला व लहान लहान उद्योग इत्यादींमुळे अठराव्या शतकापर्यंत भारताची अर्थव्यवस्था परिपूर्ण होती.

४.४ प्रश्न :

१. १८ व्या शतकातील भारताच्या कृषी विषयक प्रगतीचे अवलोकन करा.
२. १८ व्या शतकातील भारताच्या व्यापाराची प्रगती स्पष्ट करा.
३. १८ व्या शतकातील भारतीय उद्योगांच्या प्रगतीचा आढावा घ्या.
४. १८ व्या शतकातील भारताच्या आर्थिक जीवनाचे विश्लेषण करा.

४.५ अतिरिक्त वाचन :

१ जावडेकर आचार्य शं. द., आधुनिक भारत , पुणे , १९६८.

२ डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास (१७५७ ते १८५७), श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर , १९९८.

३. डॉ . देव प्रभाकर, आधुनिक भारत , लातूर , १९९८.

४. दीक्षित नी.सी., आधुनिक भारत, नागपूर, २००३.

५. कुलकर्णी अ.रा. आणि खरे ग.ह., मराठ्यांचा इतिहास, खंड ३, पुणे, १९८६.

६. प्रा. जाधव वि. के., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७६५ ते १९६१), विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००४.

७. कदम य. ना., समग्र भारताचा इतिहास, इ.स.पू. २,५०,००० ते इ.स. १९६४, कोल्हापूर, २००३.

८. डॉ. ग्रोवर बी.एल., डॉ.बेल्हेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास : एक नवीन मूल्यांकन (१७०७ पासून आधुनिक कालखंडापर्यंत), एस. चंद. आणि कंपनी, प्रा. लि., नवी दिल्ली, २००३.

९. प्रा. देशमुख मा.म., मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, (१२०६ ते १७६१), विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, १९६८.

१०. डॉ. सरदेसाई बी. एन., डॉ. नलावडे व्ही. एन., आधुनिक भारताचा इतिहास, (१७५०-१९५०), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर , २००७.

११. प्रा. व. झे. अरविंद, मध्ययुगाच्या उत्तरार्धातील भारत, १५२६-१८१८, प्राची प्रकाशन, मुंबई, १९८७.

१२. त्यागी एम. एस., आधुनिक भारत, (१७०७-१८५७).

१३. महाजन विद्याधर, आधुनिक भारत का इतिहास , १७०७ से आज तक (हिंदी),एस. चंद अँड कंपनी लि., २००१.

❖❖❖❖

५

ब्रिटीश राज्य प्रणालीची विचारसरणी

घटक रचना

५.१ प्रस्तावना

५.२ पौर्वात्य देशाबद्दलची संकल्पना: ब्रिटीश साम्राज्याच्या वसाहतवादी विचारसरणीचे मुळ

५.३ सुधारणावादी व मूलगामी प्रोटेस्तंट संस्कृती व सभ्यता प्रसार

५.४ सुख व समाधानाची उपयुक्ततावादी विचारसरणी

५.५ ध्येयवादीविचारधारा

५.६ उदारमतवादी विचार : ब्रिटनच्या धर्तीवर भारताचा विकास

५.७ प्रत्यक्षवाद: वसाहतकाळातील इतिहास आकलनाचे माध्यम

५.८ मानवतावाद आणि वसाहतवादी विश्व

५.९ सारांश

५.१० प्रश्नोत्तरे

५.११ संदर्भ

५.१ प्रस्तावना

ब्रिटिश व्यापाऱ्यांच्या आर्थिक व नंतर राजकीय उद्देशाने भारतात प्रादेशिक संपादनाच्या प्रक्रियेने ईस्ट इंडिया कंपनीला सत्ताधारी बनविले. मोठ्या संख्येने देशी राज्यकर्ते शक्तीहीन झाल्याने वसाहतीकरनाची प्रक्रिया वेगात सुरु झाली. त्याच वेळी, वसाहतकर्त्याच्या समाजातील सांस्कृतिक घटकाचा परिणाम या नवीन वसाहतींवर होणे क्रमप्राप्त होते.वसाहतवाद्यांकडे उत्कृष्ट तंत्रज्ञान आणि सैन्य शक्ती होती, ज्याचा उपयोग कोणत्याही प्रकारच्या विरोध चिरडण्यासाठी केला जाऊ शकत होता. तथापि, वसाहतवादाचे समर्थन करण्यासाठी वसाहती नियमांचे वैचारिक औचित्य देखील प्रदान केले जाणे आवश्यक होते. नवीन विचारसरणी आणि धोरण बनवण्याच्या उद्दशामुळे आणखी गुंतागुंत निर्माण झाली. सुरुवातीच्या काळात ब्रिटिशांनी त्यांच्या राजवटीच्या भव्य अशा आदर्श कल्पनांचा पाठपुरावा करण्यापेक्षा या देशातील प्रमुख घटकांची माहिती गोळा करण्यात त्यांच्या उर्जेचा विनियोग करणे अधिक पसंत केले. या घटकामध्ये, वसाहतवादी विचारसरणीने भारतीय राजकीय क्षेत्र कसे प्रभावित केले याचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

५.२ पौर्वात्य देशाबद्दलची संकल्पना: ब्रिटीश साम्राज्याच्या वसाहतवादी विचारसरणीचे मुळ

'पूर्वेकडील देशांचे' मध्ययुगीन ख्रिश्चन समाजात चमत्काराची भूमी म्हणून वर्णन केले गेले होते. बुद्धिमत्तेच्या तर्कवादी आणि धर्मनिरपेक्ष संकल्पनांनी पूर्वेकडील देशांचे काहीही वर्णन केले असले तरी ही भूमी आणि लोक विकास आणि सभ्यतेच्या धर्मनिरपेक्ष कल्पनांपेक्षा भिन्न असल्याचे समजले गेले. त्यांना युरोपियन समाजांच्या तुलनेत 'निकृष्ट' आणि 'सांस्कृतिकदृष्ट्या' मागासलेले म्हणून पाहिले गेले. ही धारणा वसाहतवादी तसेच त्यांच्या वसाहती विषयक विषयांचे वर्गीकरण करण्याचा आधार बनली. थॉमस आर. मेटकॅफच्या म्हणण्यानुसार, ब्रिटीशांनी स्वत: ला 'ब्रिटिश' म्हणून परिभाषित करून भारतीयांपेक्षा वेगळे ठेवण्यावर भर दिला. त्यानुसार स्वताला अलिप्त ठेवून भारतीयांना वेगळे ठेवून त्यानुसार योजना आखण्यात आल्या.

अशा प्रकारे, ब्रिटीशांनी स्वत: ला प्रामाणिक, कष्टकरी, तर्कसंगत आणि प्रबुद्ध म्हणून परिभाषित केले. एक नैसर्गिक उपहास म्हणून भारतीयांना कपटी, आळशी, तर्कविहीन, अंधश्रद्ध वगैरे चित्रित केले गेले.प्रारंभिक काळात आणिमोठ्या प्रमाणात हीपौर्वात्य प्रतिमा बऱ्याच दिवसांपासून कायम राहिली. अशा वेगळ्या भूमीवर आणि तेथील राज्य करण्यासाठी व तेथील लोकांना वसाहती समाजाचे पुरेसे ज्ञान आवश्यक होते.याचा परिणाम म्हणून वॉरेन हेस्टिंग्जने अशा शिक्षण संस्था तयार करण्याच्या दृष्टीने बरीच शक्ती आणि संसाधने निर्देशित केल्या ज्यामुळे भारताचा भूतकाळ समजून घेण्यात मदत होईल.त्यांचा असा विश्वास होता की असे ज्ञान वसाहतींच्या राज्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरेल.भारतीय भाषांमध्ये सक्षम व भारतीय परंपरांना प्रतिसाद देणारे प्राच्य अभिजात वर्ग निर्माण करणे हा यामागील हेतू होता.

अशा दृष्टीक्षेपाने प्रेरित, विल्यम जोन्स, एच.टी.कोलब्रुक, विल्यम कॅरी, एच.एच. विल्सन आणि जेम्स प्रिन्सप यांनी मानवशास्त्र, पुरातत्व आणि इतिहास या क्षेत्रांत आपले योगदान दिले.त्यांनी भारताचे इतिहासातील एक सुवर्णकाळ निश्चित केलाआणि तुलनेने समकालीन भारतीय समाजाच्या अधोगती आणि स्थिरतेशी तुलना केली, सती, स्त्री-बालहत्या, जाती-धर्मनिष्ठा, मूर्तिपूजा आणि सर्व प्रकारच्या अंधश्रद्धा यांचा मागोवा घेण्यात आला.विल्यम जोन्स यांनी लिहिलेले हे स्पष्ट आहे, "आतापर्यंत हिंदू किती पतित व दुर्बल झाले आहेत मात्र काही वर्षापूर्वी ते कलेत व संस्कृतीमध्ये विधीज्ञ वप्रसिद्ध होते." एतदेषीय भाषा (पर्शियन, अरबी, संस्कृत) शिकणे व आधुनिक ज्ञानासाठी इंग्रजीचा वापर या दोन्ही गोष्टी इतर सर्व क्षेत्रात ज्ञान मिळवण्याची एक पूर्वस्थिती बनली.बर्नार्ड एस. कोह यांच्या मते ही भाषिक क्षमता "आदेश जारी करणे, कर जमा करणे, कायदा व सुव्यवस्था राखणे आणि त्यांनी राज्य करत असलेल्या लोकांबद्दल इतर प्रकारची ज्ञान निर्माण करणे यासाठी आवश्यक होती. थोडक्यात, लोकांच्या इतिहास आणि संस्कृतीचे वसाहती आकलन भारतातील प्रशासन चालवण्यासाठी गरजेचे होते. बंगालमध्ये स्थापन झालेल्या एशियाटिक सोसायटीने (१८८४) भारतीय भाषाकृतींचे भाषांतर करून आणि भारतीय समाज आणि धर्म यावर संशोधन करून या दिशेने मोठी झेप घेतली. विल्यम जोन्स यांचे पर्शियन भाषेचे व्याकरण (१८७१) वनॅथिएनेल हॅलेडचे बंगालीचे व्याकरण (१७८८) यादृष्टीनेप्रसिद्ध केले

गेले. जॉन बी. गिलख्रिस्ट हे वैद्यकीय अधिकारी फोर्ट विल्यम कॉलेजमध्ये हिंदुस्थानी साहित्य आणि भाषा विभागाचे प्राध्यापक झाले. हेस्टिंग्जच्या कारभाराचे तत्त्व असे होते की, भारतीय समाजातील नियमांवर विशेषत: प्रचलित कायद्याच्या संबंधात भारतात राज्यकारभार चालविला जावा. विल्यम जोन्स, एच.टी.कोलब्रूक, हॅलेड आणि इतर कायदेशीर विद्वानांनी सर्व भारतीय विद्वानांच्या ज्ञानाबद्दल शंका व्यक्त केली आणि अधिकृत ग्रंथांचा थेट अर्थ समजून घेण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्यांचा असा विश्वास होता की हे भारतीय कायद्याचे संहिताकरण ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना भारताच्या कारभाराच्या कार्यात सक्षम करण्यास मदत करेल. ब्रिटीश अधिकारायांच्या अधिपत्याखाली भारतीय परंपरेचे ज्ञान प्रभावीपणे प्रशासनासाठी उपयुक्त होईल, असा त्यांचा विश्वास होता, ते भारतीय पंडित किंवा मौलवी यांच्या कामावर लक्ष ठेवतील जेणेकरुन ब्रिटीशांना योग्यरीतीने कामकाज पाहता येईल . तथापि, हिंदू आणि मुस्लिम कायदेशीर सल्लागार १८६० पर्यंत ब्रिटीश भारतीय न्यायालयांशी संलग्न राहिले.भारतीय भाषेच्या ज्ञानामुळे ब्रिटिशांना सामाजिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करणे सुलभ होते.१८८९ मध्ये तेथे बनारस मधील स्त्री-बालहत्या थांबवायला उद्युक्त करणारे जोनाथन डंकन यांच्या कारकीर्दीवरून हे स्पष्ट होते, नंतर त्याच्या भाषिक प्राविण्यामुळे ते मुंबईच्या राज्यपालपदी (१७९५-१८११) पर्यंत होते. लॉर्ड वेलेस्ली याने कलकत्ता येथे फोर्ट विल्यम महाविद्यालयाची स्थापना (१८०६) केली आणि अधिकाऱ्यांना भारतीय भाषांमध्ये कौशल्य प्रदान करून आणि त्यांना भारतीय संस्कृती आणि इतिहासाबद्दल माहिती देवून प्रशिक्षित करण्याचे काम केले.हा उपक्रम नंतर हॅलेबरी महाविद्यालयाने हाती घेतला. पूर्वीच्या देशांतील राज्ये समजून घेण्यासाठी प्राच्यवादी लोकांकडून 'पूर्वेकडील देशातील राजेशाही' किंवा'पूर्वेकडील अनियंत्रित राजसत्ता' या प्रकारची शब्दरचना केली गेली होती.अलेक्झांडर डाऊ (हिंदुस्तानचा इतिहास, १७७०) आणि रॉबर्ट ओरमे (सरकार आणि लोकल लॉंडोस्टन, १७५३) यांनी अशा प्रकारच्या मतांचा उपयोग वसाहतपूर्व भारतीय राज्य-संरचना समजून घेण्यासाठी केला. अशा विश्लेषणात्मक श्रेण्यांच्या वापराद्वारे ब्रिटनला उपखंडात त्यांच्या स्वतःच्या हुकूमशाही राजकारणाचे समर्थन करण्याचे प्रमाण सापडले होते.

इस्लाम मधील अनियंत्रित सत्ता तत्वावर भर देवून ब्रिटिशांनी भारतात त्यांचा प्रभाव वाढविण्यास सुरुवात केली. मुस्लिम राजवटीची ताकद तलवारीतून घेण्यात आली आणि मुळ हिंदूंना प्रभावहीन, अधीनतावादी म्हणून दर्शविले गेले. ब्राह्मण पंडितांच्या मदतीने संस्कृत ग्रंथांमधील अचूक कायदेशीर सूचना समजून घेण्याचा प्रयत्न हाल्हेडने केला आणि १७७६ च्या 'जेंटू लॉज कोड' म्हणून प्रकाशित केले. प्राचीन कलाक्षेत्राला हिंदू किंवा बौद्ध कलेचा संगम आणि सर्व मध्ययुगीन कला इस्लामिक कला म्हणून वर्णन केल्या गेल्या. कायद्याच्या क्षेत्रातही हिंदू आणि मुस्लिम कायद्यांचे स्वतंत्र असे क्षेत्र स्थापित केले गेले.

५.३ सुधारणावादी व मूलगामी प्रोटेस्तंट संस्कृती व सभ्यता प्रसार

अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात, इंग्लंडमधील प्रोटेस्तंट चळवळीच्या रूपात ख्रिश्चन सुधारणावादी इवंगेलीस्ट धर्म चळवळीचा उदय झाला.त्या चळवळीने ब्रिटनमधील समुदायांच्या नैतिक मूल्यांमध्ये सुधारणा करण्यावर भर दिला. हा प्रगतीशील उद्योगवादाचे आणि इंग्लंडमध्ये नवीन मध्यमवर्गाच्या उदयाशी चांगले सूर जुळले.

इव्हँजेलिकलिझम ही नैतिकतावादी चळवळ बनली जिने व्यक्तीवादाला प्रेरणा दिली. त्यांनी पृथ्वीवरील देवाचे राज्यप्रस्थापित करण्यासाठी एक ठोस साधन म्हणून काम, काटकसर आणि चिकाटीवर देखील जोर दिला. धर्म परिवर्तन आणि तारणासाठी पूर्व-आवश्यकता म्हणून इव्हान्जेलिकलिझमने शिक्षणावर भर दिला. धार्मिक प्रसार व प्रचार यामध्ये शिक्षण महत्वाची भूमिका बजावणार होते.

इस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेतील पहिले सदस्य जॉन शोअर आणि चार्ल्स ग्रँट इंग्लंडला परतल्यानंतर क्लेफॅम पंथाची स्थापना केली. विल्बरफोर्स, झाचेरी, मकाऊ, हेन्री थॉर्टन आणि जॉन व्हेन यांनी याबाबत सहकार्य केले. इव्हँजेलिकल मतावर याचा मोठा प्रभाव होता. क्लेफॅम संप्रदायाने गुलाम व्यापार संपुष्टात आणून मिशनरी उद्योगासाठी भारतीय बाजारपेठ खुली करण्याची मागणी केली. डेव्हिड ब्राऊन, क्लॉडियस बुकानन, हेनरी मार्टी आणि थॉमस थॉम्पसन यासारख्या काही इव्हँजेलिकल मिशनरयांना भारतात पाठवण्यात आले.१८१३ च्या सनदी कायद्यात मिशनरी कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य प्रदान केले गेले. इव्हँजेलिकल मिशनरयांनी ख्रिश्चन धर्मांतरित लोकांसाठी आणि सती आणि स्त्री-बालमृत्यूंच्या निर्मूलनासाठी कायदेशीर संरक्षणाची मागणी केली.त्यांनी अशी मागणी केली की भारतातील ब्रिटीश सरकारने हिंदू आणि मुस्लिम धर्मस्थळांना पाठिंबा देऊ नये.

चार्ल्स ग्रँटचा 'ओब्जार्वेषणऑफ द स्टेट ऑफ सोसायटी अमोंग द एशियाटिक सब्जेक्त्स ऑफ ग्रेट ब्रिटेन' हा ग्रंथ म्हणजे भारतीय समाज आणि संस्कृतीचा तीव्र निषेध होता. भारतीय समाजाकडे अंधश्रद्धा, अविकसित आणि द्वेषपूर्ण म्हणून पाहिले जात होते. त्याचा असा विश्वास होता की केवळ कायदे करणे शक्तीहीन ठरेल. ब्राह्मणवादी पुरोहिताच्या अत्याचारापासून भारतीयांना मुक्त करणे हे परम ध्येय होते. हे शिक्षणातून "इव्हँजेलिकलिंग्ज किंवा धर्मत्यागीकरण" प्रक्रियेद्वारे साध्य केले जाऊ शकते. त्यांचा असा विश्वास होता की या अडाणी लोकांना सुसंस्कृत केल्याने त्यांची भौतिक समृद्धी होईल आणि यामुळे व्यापार विस्ताराच्या मूळ ब्रिटिश धोरणांची देखील पूर्तता होईल. इव्हँजेलिकल्स सामान्यत: भारतीय धर्म आणि संस्कृतीशी वैरभाव दर्शवतात. २२ जून १८१३ रोजी ब्रिटिश संसदेत विल्बरफोर्सच्या भाषणावरून हे स्पष्ट होते: "हिंदू धर्म हा वासना, अन्याय, दुष्टपणा आणि क्रौर्य यांचे संपूर्ण मिश्रण होते. थोडक्यात, त्यांची धार्मिक व्यवस्था ही एक भयंकर घृणास्पद आहे. "(एरिक स्टोक्स, इंग्लिश यूटिलिटेरियन्स अँड इंडिया, पृष्ठ ३१ मध्ये उद्धृत) कोफ्फ यांनादेखील (ब्रिटीश ओरिएंटलिझम, पृष्ठ. ५३) देखील भारतीय समाजातील "वर्तमान अध: पतन" संपुष्टात आणण्याची इच्छा होती श्रीरामपूर मिशनरयांना ते शांतपणे व मैत्रीपूर्ण व्यवस्थेने करायचे होते.

भारतीय भाषा, चालीरिती, भावना आणि धर्म यांचे अवमूल्यन करण्यात इव्हँजेलिकल्स एकटे नव्हते. लिबरल्स (उदारमतवादी) आणि युटिलिटेरियन (उपयुक्ततावादी) यांनीही भारतीयांच्या उत्कर्षाची गरज असल्याचे मत व्यक्त केले. मुक्त व्यापार, इतर वैचारिक प्रवाह आणि ख्रिश्चन धर्म यांची एक मजबूत युती, इंग्लंडच्या प्रतिरुपाने भारतीय समाजाच्या अंतिम परिवर्तनासाठी एकत्र आली. वॉरेन हेस्टिंग्ज आणि लॉर्ड कॉर्नवॉलिस यांचा भारतीयांच्या धार्मिक परंपरांमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा हेतू नव्हता.

तथापि, इव्हॅन्जेलिकल्सनी सतीविरूद्ध मोहिमेमध्ये पुढाकार घेतला आणि त्यांनी भारतातील ब्रिटीशांना इव्हेंजेलिकलवादाला पाठिंबा देण्यासाठी भाग पाडले. सतीच्या असंस्कृत आणि 'अमानुष' प्रथेचे दडपण ब्रिटीशांच्या श्रेष्ठतेची आणि त्याद्वारे ख्रिश्चन सभ्यतेची पुष्टी देऊ शकते. सतीचा वैचारिक आधार म्हणजे स्त्रियांनी स्वत: च्या मृतपतीच्या चितेवर जाळून घेणे हा एक अत्यंत अमानुष प्रकार होता. इव्हॅन्जेलिकल्स आणि व्हिक्टोरियन विचारधारेवर विश्वास ठेवणाऱ्यांनी देखील महिलांमध्ये 'स्व-त्याग' या समान गुणांवर जोर दिला. नैतिक शुद्धता आणि आत्म-त्याग हेब्रिटीश विचारसरणीचे दुहेरी गुण होते. परंतु त्यांच्यासाठी, मेटकॅल्फने वर्णन केल्यानुसार आत्म-त्यागाचा योग्य प्रकार म्हणजे जिवंत स्त्रियांना जाळणे हा नव्हता. शिवाय, हे लक्षात घेण्याजोगे आहे की बेंटिंकाने भारतीयांना ख्रिश्चन बनवण्यासाठी उत्तेजन देण्याचे नाकारले आणि ब्राह्मण धर्मग्रंथांमध्ये सती प्रथा बंद करण्यात संदर्भ शोधण्यास सांगितले. ब्रिटीशांनी विविध पंडितांकडे संपर्क साधला आणि त्यांच्याकडून काही निवडक संस्कृत ग्रंथांचे स्पष्टीकरण प्राप्त झाले ज्यायोगे हे स्पष्ट झाले की सतीचा हीअतार्किक प्रथा हिंदू सामाजिक व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग नव्हता. वस्तुतः वसाहतवादी राज्याने सामान्यत: भारतीय विषयांच्या धार्मिक प्रकरणात तटस्थता कायम ठेवण्याची आणि हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण अवलंबले. ख्रिस्ती मिशन जातीकडे त्यांच्या धर्म परिवर्तनाच्या कामात एक प्रमुख अडथळा म्हणून पाहत. म्हणूनच त्यांनी आपल्या जातीव्यवस्थामोडून काढण्यासाठी व त्यासंदर्भात हस्तक्षेप करण्याची मागणी केली तथापि१८५७चा उठाव घटना आणि त्या नंतरच्या काळात ब्रिटिशांनी सामाजिक बाबतीत आपल्या हस्तक्षेप न करण्याच्या भूमिकेची पुन्हा पुष्टी करून जाती-भेद संदर्भात लक्ष न देण्याचे धोरण सुरु ठेवले.१८६० आणि १८७० च्या दशकात मिशनऱ्यांना यश मिळाले जेव्हा तथाकथित 'अस्पृश्य' जातींमध्ये गट-धर्मांतरणांमुळे धर्मांतरित झालेल्यांच्या संख्येत वाढ झाली. दुष्काळातल्या मोहिमेद्वारे धर्मांतरासाठी प्रभावी प्रोत्साहन मिळाले. त्यांनी काही कनिष्ठ जातीतील लोकांना समान भावनेने वागवले आणि त्यांच्यात स्वतःचे भविष्य निवडण्याची क्षमता निर्माण केली. (डंकन बी. फॉरेस्टर, "द डिप्रेस्ड क्लासेस अँड कन्व्हर्शन टू ख्रिश्चन", जी.ए. ऑडी, (एड.), दक्षिण आशिया मधील धर्म, पृष्ठ. ६५-९४)

५.४ सुख व समाधानाची उपयुक्ततावादी विचारसरणी

जेरेमी बेंथम यांनी विकसित केलेली उपयुक्ततावादी विचारसरणी म्हणजे ज्यायोगे समाजाला सुख किंवा आनंद आणि या मानसिक समाधान मिळेल अशी बाब. या आनंदाच्या व्याख्येने वैयक्तिक स्वातंत्र्य, मान्यता प्राप्त अधिकारांची पूर्तता किंवा उल्लंघन आणि आयुष्याची गुणवत्ता यासारख्या घटकांकडे दुर्लक्ष केले. त्यांनी एकूण उपयुक्ततांच्या बेरजेवर भरदिला. युटिलिटेरियन किंवा उपयुक्ततावादी विचारसरणी भारतीय घनिष्ठतेशी संबंधित होती. जेम्स मिल आणि त्याचा मुलगा जॉन स्टुअर्ट मिल ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेपासून भारतातील घटनेशी संबधित होते. इव्हेंजेलिकल्स प्रमाणेच, ते भारतीय समाजावर टीका करीत होते.भारतातील समाजात त्यांना 'आदिम असंकृतपणा', 'निरंकुशता' आणि एक अत्याधुनिक धार्मिक जुलूम दिसत होता. तथापि, उपयुक्ततावादाने बदलत्या समाजात शिक्षण आणि आत्म-प्रकटीकरणाच्या भूमिकेवर आणिकायदे, कायद्याचे

बळयावर होता. जेम्स मिलने कायद्यांचे स्वरूप, सरकारचे स्वरूप आणि कर आकारण्याच्या प्रकारांवर भारतीय लोकांचे सुख व समाधान अवलंबून असण्याचे मत व्यक्त केले. उपयुक्ततावादाने सर्वसामान्य लोकांच्या मताप्रमाणे सुधारणा करण्याचा अधिकार व इतर उदार संकल्पना नाकारल्या. न्यायपालिका व कार्यकारी मंडळाला विधिमंडळासह लोककल्याणकारी संस्था म्हणून सार्वभौम संस्था बनवायचे होते. चांगले सरकार आणि कायदे हेलोकशाही किंवा स्वयंशासित स्थानिक संस्थांपेक्षा चांगला पर्याय होता.त्यांचा असा विश्वास होता की प्रातिनिधिक लोकशाही हा एक चांगला पर्याय आहे पण भारतीय परिस्थितीत तो उपयुक्त नव्हता.

उपयुक्ततावाद्यांनी कॉर्नवालिसची कायमधारा पद्धतीवर टीकास्त्र सोडले. शेतकऱ्यांचा मालकी हक्क परिभाषित न केल्याबद्दल ते कॉर्नवालिसवर नाराज होते. करपद्धती निर्धारण करण्याच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून त्यांनी 'हक्कांच्या नोंदी' च्या स्वरूपात जमीन आणि हक्कांचे तपशीलवार नोंदकरण्यास अनुकूलता दर्शविली. यामुळे त्यांचा असा विश्वास आहे की विद्यमान अलिखित, परंपरागत आणि अस्पष्ट हक्कांच्या जागी मालमत्तेच्या हक्कांना एक निश्चित, लेखी आणि कायदेशीर दर्जा मिळेल. शेतकऱ्याला मालमत्तेचे स्पष्ट शीर्षक मिळेल जे त्याला मुक्तपणे विक्री, तारण किंवा वारसाद्वारे हस्तांतरित करता येईल. जमिनीतील या खासगी मालमत्तेची सुरक्षा कायद्यानुसार लेखी स्वरुपात बनविलेल्या कायद्याने तयार केली गेली होती. तथापि, हे केवळ रयतवारीसारख्या प्रणालीतच घडू शकले जेथे शेतकऱ्यांशी थेट संबंध ठेवला. कारण महाराष्ट्रात उपयुक्ततावादी विचारसरणीचे ब्रिटीश अधिकारी होते. त्यांच्या विचारसरणी प्रमाणे त्यांनी मध्यस्त न ठेवता थेट शेतकरयानसोबत करार संमत केले.

५.५ ध्येयवादी (सौंदर्यवादी दृष्टीकोण) विचारधारा

भारतातील रोमान्टिक्समध्ये (ध्येयवादी) थॉमस मुनरो, जॉन मालकॉम, माउंट्सटार्ट अल्फिन्स्टन आणि चार्ल्स मेटकाफ यासारख्या प्रशासकांचा समावेश होता. ते व्यक्तिविरोधी कायदे आणि मर्यादित सरकारच्या कॉर्नवॉलिस प्रणालीला विरोध करीत होते. त्यांनी वैयक्तिक स्वराज्य पद्धतीवर भर दिला आणि भारताच्या भूतकाळातील दीर्घकाळ टिकणाऱ्या सामाजिक-संस्थांच्या संवर्धनावर विश्वास ठेवला. कॉर्नवॉलिसप्रणीत न्यायाधीशांच्या जागी जिल्ह्याचा कारभार पाहण्यासाठी कलेक्टर पद नेमून त्यानुसार शेतकरी व इतर वर्गाच्या समस्या सोडवणारा भारतीय प्रशासनातील प्रमुख व्यक्तीबनवण्याची त्यांची इच्छा होती. याबाबतची मुख्य संकल्पना म्हणजे राज्य आणि शेतकरी यांच्यात जमीन असलेल्या मध्यस्थांना नकार देणे. जुन्या संस्था टिकवून ठेवण्याच्या गरजेवर भर देताना मुनरो यांनी लिहिले: "ही वेळ आली आहे की देशाचा चेहरा, त्याचा मालमत्ता किंवा आपला समाज यापैकी कोणत्या गोष्टी अचानक आपल्या सुधारण्याद्वारे सुधारल्या जाऊ शकतात, हे आपण शिकून घेतले पाहिजे (उद्धृत – स्टोक्स, पृष्ठ १९)

रयतवारी पद्धतीसाठी अधिक तपशीलवार सर्वेक्षण, अधिक राज्य अधिकारी आणि थेट हस्तक्षेप करणारे सरकार आवश्यक होते. शिवाय ध्येयवादी ब्रिटिश प्रशासकांप्रमाणेच

कायद्याचे राज्य, मालमत्ता आणि सुधारणेच्या कल्पनेचे मूल्य मानण्यासही वचनबद्ध होते. उदाहरणार्थ चार्ल्स मेटाकाफ यांनी आपल्या रोमँटिक कल्पनेतून उत्पन्न झालेल्या आदर्श गाव समुदायाची वैशिष्ट्ये दिल्लीभोवती जपण्याचा प्रयत्न केला. १८३० मध्ये, जमीनदार किंवा शेतकऱ्यांऐवजी खेड्यांतील समुदायांना मिळणारा महसूल गोळा करण्याच्या पुरस्काराचा बचाव करीत त्यांनी असे लिहिले: "ग्रामीण समुदाय थोडे प्रजासत्ताक आहेत, त्यांच्याजवळ स्वतःस पाहिजे असलेल्या सर्व गोष्टी आहेत किंवा कोणत्याही परदेशी संबंधांपेक्षा ते स्वतंत्र आहेत. बाकीचे काहीच टिकत नाही असे दिसते. राजवंश खाली पडल्यानंतर राजवंश पायउतार होतो; क्रांती यशस्वी होत असते,हिंदु, पठाण, मोगल, मराठा, शीख, इंग्रजी हे सर्व बदलत असतात; परंतु गाव समुदाय मात्र आपली सत्ता टिकवून आहे." (मेटाकल्फेमध्ये उद्धृत, पृष्ठ २५). नंतर हेन्री मेनने आपल्या उत्क्रांती योजनेत एक प्रकारचे जिवंत जीवाश्म म्हणून विद्यमान भारतीय 'स्वावलंबी' गावची ही प्रतिमा वापरली. 'अपरिवर्तित' अशी त्यांची खेडी आणि त्यांचे जातीय जमाती आणि 'जातीय जमीन-धारण' अशी गावे उत्क्रांती प्रक्रियेच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात दर्शविली गेली.

५.६ उदारमतवादी विचार: ब्रिटनच्या धर्तीवर भारताचा विकास

स्वतंत्र जिल्हा न्यायाधीश आणि जिल्हाधिकारी यांची नेमणूक कॉर्नवालीस याच्या एकहाती सत्ता केंद्रित न करता सत्ताविभाजन तत्वाची अभिव्यक्ती आहे. तथापि, बहुतेक उदारमतवादींसाठी कायमस्वरूपी सामाजिक सुव्यवस्थेसाठी जमिनीतील खासगी मालमत्ता आवश्यक होती. त्याने खाजगी मालमत्ता सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला, जमीनदारांना जमिनीचे मालक मानण्यात आले. पूर्वीच्या काळात जमीनदार फक्त महसूल गोळा करणारे मध्यस्थ होते. त्यांना उत्पादक गुंतवणूकीत गुंतवणूकी करणारे 'पुरोगामी' जमीनदार बनविणे हा होता. मात्र त्याचा अगदी उलट परिणाम झाला होता. जमीनदार शेतकरी वर्गाकडून अधिक कर आकारू लागले. ॲडम स्मिथ आणि जेर्मी बेंथम या लोकांच्या बौद्धिक प्रभावाखाली उदारमतवादाने इंग्रजी समाज सुधारला होता. तशाच प्रकारचे बदल ते भारता आणू इच्छित होते. व्यक्तींचे 'स्वातंत्र्य' आणि मालमत्ता आणि जीवनावरील त्यांचे मूलभूत नैसर्गिक हक्क सुरक्षित करणे हे त्याचे मुख्य उद्दीष्ट होते. मुख्यतः लोकांना निरंकुश राज्यकर्ते आणि सरंजाम अभिजात लोकांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करायचे होते. हा सामाजिक बदल हळूहळू मुक्त व्यापाराची स्थापना, कायद्याचे शासन, शिक्षण आणि प्रशासनात सुधारणा आणि निवडक तत्त्व आणि संसदीय लोकशाहीची स्थापना करून साध्य करावयाचे होते. त्यांना अशा समाजाचे रूपांतर करायचे होते ज्यांना जन्माच्या आधारावर संरक्षण आणि दर्जा मिळालेला होता.इंग्रजी समाजात १८३२ आणि १८६७च्या सुधारणा कायद्याद्वारे कामगार कायद्यात सुधारणा, महानगरपालिका आणि निवडून आलेल्या काऊन्टी काउन्सिलसारख्या नवीन स्थानिक प्रशासकीय संस्थांची स्थापना, नागरी कायद्याची सुधारणा इत्यादींच्या माध्यमातून उदारमतवादाची अभिव्यक्ती दिसून आली.

जेम्स मिलच्या हिष्ट्री ऑफ ब्रिटीश इंडिया या पुस्तकात (१८१८) भारतीय समाजाच्या उदारमतवादी दृश्याद्वारे त्याची संपूर्ण अभिव्यक्ती दिसून आली. या पुस्तकात त्याने भारताला ठिकठिकाणी व विनाशापासून मुक्त करण्यासाठीच्या कार्यक्रमाची रूपरेषा

आखून ती प्रगतीच्या मार्गावर नेली. हे उद्दिष्ट 'माफक कर आणि चांगले कायदे' या माध्यमातून साध्य करायचे होते. उदारमतवादी कार्यक्रम म्हणजे इंग्रजी समाज आणि संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व असलेल्या अशा संस्थांच्या भारतीय भूमीवर उपयोजन. त्यापैकी मुख्य म्हणजे खाजगी मालमत्ता, कायद्याचा नियम, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, पाश्चात्य वैज्ञानिक ज्ञानाचे शिक्षण आणि त्या मुळात सर्व प्रतिनिधी संस्था आणि संघटनांचे आधुनिक राजकारण होते. मॅकालेच्या कायदा आयोगाने प्रस्तावित केलेल्या नागरी व गुन्हेगारी प्रक्रियेच्या संहितांमध्ये 'कायद्याचे नियम' या भावनेचे अभिव्यक्ती दिसून आले. प्रक्रियात्मक कायद्याच्या नियमावलीमुळे कायद्याच्या क्षेत्रात अंदाज आणि पारदर्शकता आणली. उदारमतवादाची एकात्म आदर्श (कार्यपद्धतींच्या संहितांच्या माध्यमातून) आणि भारतीय वैयक्तिक कायद्यांमध्ये (हिंदू किंवा मुस्लिम समुदायाचा एक भाग होण्याच्या दृष्टीने परिभाषित केलेली) भिन्नता यावर आग्रह धरला गेला.

शिक्षणक्षेत्रात मॅकालेच्या कायदा आयोगाने (१८३५) जे इंग्रजांना प्रशासनात मदत करू शकतील अशा भारतीयांना इंग्रजी संस्कारात रूपांतरित करण्याचा किंवा इंग्रज भाषेत शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केला. शरीराने ते भारतीय असतील मात्र मते, नैतिकता आणि बुद्धी नुसार ते ब्रिटीश संकल्पनाचे पालन करतील. तथापि या प्रकल्पाला काही मर्यादा होत्या. शिक्षणासाठी निधीची कमतरता होती. वसाहती राज्याच्या वित्तीय अडचणींचा अर्थ असा होता की केवळ काही निवडक मूळ नागरिकच या शिक्षणाचा फायदा घेऊ शकतात आणि असा विश्वास आहे की या उच्चवर्गीय गटांमधून शिक्षण खालच्या स्तरावर झिरपत जाईल. नवीन शिक्षण देण्याची प्रक्रियावसाहतीच्या काळात 'निवडक' राहिली. व्हिक्टोरियन इंग्लंडच्या सुरुवातीला शालेय शिक्षण धार्मिक स्वरूपाचे होते. ख्रिश्चन पंथ सामान्यत: शाळा चालवत असत, जरी त्यांना सरकारकडून अनुदान दिले जायचे. ब्रिटीश कालखंडात मात्र राज्याने समाजाततीव्र वैमनस्य निर्माण होण्याच्या भीतीमुळे शाळांमध्ये ख्रिस्ती धर्माची शिकवण कधीच आणली नाही कारण. धर्मनिरपेक्षता आणि तटस्थतेचा पुरस्कार केला. असे असले तरी आपल्या फायद्यानुसार वसाहतवादी राज्यप्रणालीने सांप्रदायिक आणि जातीय मतदारांच्या वापराद्वारे धार्मिक आणि जाती-ओळख पुन्हा निर्माण करण्यात सक्रिय हस्तक्षेप सुरु ठेवला.

अशा प्रकारे इंग्लंडच्या प्रतिमेवर आधारित भारताचे प्रतिरूप बनवण्याचे प्रयत्न करूनही साम्राज्यवादी धोरण देशातील उदारमतवादी लोकांनी नाकारले. भारत आणि इतर वसाहतींसाठी उदारमतवादी विचारसरणीतील विसंगती दिसू लागल्या. स्वातंत्र्य हे अंतिम उद्दिष्ट नसून प्रजा आनंदी व सुखी होणे हे सरकारचे प्रमुख उद्दिष्ट असल्याचे प्रतिपादन करून जेम्स मिलने उपयोगितावादी कारणावरून भारतला प्रतिनिधित्व नाकारले. जेम्स मिलचा मुलगा जॉन स्टुअर्ट मिल याने स्वातंत्र्य मिळवण्याचे मूलभूत मूल्य मान्य करून देखील स्पष्ट केले की प्रतिनिधी सरकार सर्व लोकांसाठी योग्य नाही. शिवाय, वसाहतीत आणि त्यांच्या कारभारामध्ये सुव्यवस्था सुरक्षित करण्यासाठी एक मजबूत आणि निर्णायक कार्यकारी व्यवस्था आवश्यक होती. अनेक बंडखोरांना थोडक्यात गोळ्या घालून ठार मारण्यात आले, तोफांमधून उडवण्यात आले आणि पंजाबमध्ये (१८७२) कुका उठावाला चिरडून टाकण्यासाठी काहीजणांना फाशी देण्यात आली. कुख्यात अमृतसर हत्याकांड (१९१९) हे एक प्रकारची पूर्वसूचना होती. आयरिश पोलिस संघटनेच्या (१९३६)

मॉडेलवर १९४० च्या दशकात सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि एका नाजूक राजकीय अधिकारासाठी सहाय्य करण्यासाठी भारतात पोलिसांचे एक सैन्यदल तैनात होते.सुलभ गतिशीलता, स्पष्ट पदानुक्रम, सैन्याचा थेट संपर्क आणि उच्च केंद्रीकृत आज्ञापालन प्रणाली या मुळे लिस संघटनेला बळ मिळाले.

वर्नाक्युलर प्रेस कायदा(१८७८) हा भारतीय प्रेसचे स्वातंत्र्य नष्ट करण्यासाठीचा दडपशाहीचा कायदा होता. त्यात 'देशद्रोही कागदपत्रां' विरूद्ध कारवाई करण्याची तरतूद होती. उदारमतवादी इंग्लंडमध्ये असे कायदे कधीही संमत केले गेले नव्हते. निवडक सदस्यांसह नगरपालिका व जिल्हा मंडळांमध्ये १८६० आणि १८७० च्या दशकात उदारमतवादी विचारसरणीची संस्था भारतात झाली. या स्थानिक संस्थांमधील काहीजागा भारतीयांनादेण्यात आल्या. या स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी स्थानिक कर वाढवून सरकारच्या महसुलात वाढ केली. इल्बर्त बिलाद्वारे भारतीय वंशाच्या न्यायाधीशाला युरोपिअन नागरिकाला शिक्षा देण्याची तरतूद होती. कायद्याच्या विरोधकांचा असा युक्तिवाद होता की भारताची सामाजिक आणि कायदेशीर संस्था युरोपपेक्षा वेगळी असल्याने अशी कायदेशीर समानता सुनिश्चित करता येणार नाही. या बिलाद्वारे ब्रिटीशांच्या वंशश्रेष्ठत्वच्या अभिमानाचा पुन्हा एकदा प्रत्यय आला.

५.७ प्रत्यक्षवाद: वसाहत काळातील इतिहास आकलनाचे माध्यम

ब्रिटिश सामान्यत: भव्य राजकीय सिद्धांताचे स्पष्टीकरण अनुभववादी दृष्टीकोनातून देतात. जॉन लॉकने प्रायोगिक तंत्राचा आग्रह धरला होता आणि जिंकलेल्या भूमींचा आणि त्यांच्या लोकांचा शोध घेण्यात हे तंत्र वापरणे ब्रिटिशांना सुलभ आणि सोयीचे झाले. अनुभव आणि जीवनाचा अनुभव घेतांना अनुभव इंद्रियांच्या वापराद्वारे ज्ञान प्राप्त करणे म्हणजे अनुभवजन्य ज्ञानप्राप्ती होय. सामाजिक जीवनाचे पैलूंचे असे निरीक्षण आणि मोजमाप अर्थातच कधीही तटस्थ असू शकत नाही कारण आपण आधीच अस्तित्वात असलेल्या कल्पना, संकल्पना आणि कल्पना उपयोजित माहितीवर मानसिक प्रक्रिया झालेली असते.एकोणिसाव्या शतकातील युरोपमध्ये जसा ज्ञानाचा सिद्धांत वाढीस लागले तसे अनुभववादांच्या प्रस्थापित कल्पनेचा विस्तार झाला.

ब्रिटीश अधिकारी बर्नार्ड एस. कोहने भारतातील आधुनिक शोधद्धतीनुसार भारतीय समाजाबद्दलची आवश्यक असलेली माहिती मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. यामध्ये ही माहिती एकत्रित करण्याच्या प्रक्रियेचा क्रम, त्याचे वर्गीकरण आणि त्यानंतर प्रकाशित अहवाल, सांख्यिकीय सारण्या, इतिहास, राजपत्र, कायदेशीर कोड आणि ज्ञानकोश यासारख्या वापरण्यायोग्य स्वरूपात त्याचे रूपांतर कसे होते. नंतर भू-वस्ती अहवाल, जमीन महसूल संबंधित सीमाशुल्क आणि स्थानिक इतिहासाविषयी माहिती देखील होती. दुसऱ्या प्रकारच्या ऐतिहासिक स्वरुपामध्ये भारतीय भूतकाळ आणि सभ्यता यावर ब्रिटिश लेखन, अलेक्झांडर डाऊ, रॉबर्ट ऑर्मी, विल्यम जोन्स, जेम्स टॉड इत्यादी लेखकांचा समावेश होता. तिसऱ्या प्रकारचे लिखाण भारतातील ब्रिटिशांच्या कारवायांविषयी होती. जे निकाल लावले गेले त्यांचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

१) भारतीय प्रतिमा तयार करणे.

२) भारताच्या नैसर्गिक आणि सामाजिक व्यवस्थेचा अभ्यास केला. त्यात भारताचा नकाशा, जमिनीचे मोजमाप, वनस्पति नमुने गोळा करणे इत्यादींचा समावेश होता. कॉलिन मॅकेन्झी, फ्रान्सिस बुकानन हॅमिल्टन आणि विल्यम लॅम्ब्टन यांनी भारतात काही महत्त्वपूर्ण सर्वेक्षण केले.

३) उत्पादनाच्या याद्या, उत्पादनांच्या किंमती, कर्तव्ये, वजन आणि मोजमापांमध्ये असंख्य संख्येने संग्रहित होणारी भारत म्हणून पाहण्याची गणिती पद्धत. १८५७ नंतर नियमित अंतराने जनगणने करण्यात आली आणि लोकसंख्या, त्याचे लोकसंख्याशास्त्र आणि सामाजिक निर्देशांक, सर्व प्रकारच्या आर्थिक आकडेवारी आणि इतर बऱ्याच गोष्टी उघडकीस आणण्यासाठी गणल्या गेलेल्या या प्रकल्पातील महत्त्वाची विभागणी होती. जनगणनेमुळे भारतीय लोकांमधील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक नोंदवण्यात आले.

४) कॉलिन मॅकेन्झी यांनी दक्षिण भारताच्या सर्वेक्षणात मोठ्या प्रमाणात कलाकृती, ग्रंथ आणि हस्तलिखिते गोळा केली. सैन्य अभियंता अलेक्झांडर कनिंघम यांनी लॉर्ड कॅनिंगला विनंती केली की त्यांनी भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण संस्था स्थापन करावी, ज्यात उत्खनन व जतन करून पुरातत्व नमुने गोळा करून भूतकाळाची नोंद केली गेली.

५) सामूहिक-दरोडे आणि खूनांच्या चौकशीसाठी आणि शिक्षा देण्यासाठी १८३५ मध्ये ठगी व डकैत विभाग स्थापन करण्यात आला. नंतर भारतातील भटक्याजमाती, समुदायांना 'गुन्हेगार जमाती' किंवा म्हणून कलंकित केले गेले.

५.८ मानवतावाद आणि वसाहतवादी विश्व

मानवतावादाने माणसाला प्रत्येक गोष्टीच्या केंद्रस्थानी ठेवले. ही बौद्धिक प्रवृत्ती युरोपमधील प्रबुद्धीची उपज होती आणि औद्योगिक भांडवलशाही आणि वैज्ञानिक शोधांच्या उदयातून त्याचा मार्ग निश्चित झाला. लोकप्रिय प्रतिनिधी सरकार,संधीची समानता, मुक्त बाजार आणि ज्ञानाच्या निर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता यामुळे तर्कसंगत विचारसरणी उदयास आली. तत्त्वज्ञान म्हणून मानववाद विकसित झाला, म्हणूनच, उदयोन्मुख भांडवलशाहीच्या संदर्भात, नवीन वर्गाचे संबंध, वास्तवाच्या आकलनासाठी एक नवीन मानवी-केंद्रित चौकट तयार झाली. इमॅन्युएल कान्टच्या शब्दांत मानवतावाद 'तर्कशुद्ध स्वायत्त विषय' होता. उदारमतवादी मानवतावादाने मनुष्य हाअभियंता, इतिहास निर्माण करणारा, साम्राज्यांचा निर्माता, आधुनिक राष्ट्रांचा संस्थापक होता.सुरुवातीलाभारत हा 'अबाधित गाव समुदाय' आणि सरंजामशाहींच्या भूमिके म्हणून गणला जात होता. पाश्चात्य तांत्रिक वर्चस्वाची घोषणा केली गेली. भारताच्या प्रस्थापित भूमिकेवर त्यामुळे ताण आला. पुरुषांना मजबूत, सक्रिय, बौद्धिक स्वायत्तता आणि शिस्त याप्रमाणे चित्रण केले गेले होते, तर स्त्री-पुरुष नाजूक, निष्क्रीय, भावनाप्रधान होते आणि लिंगभेदाच्या ब्रिटिश विचारधारेनुसार भावनांचे प्रेमळपणा दर्शवितात.

ऐतिहासिक उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत स्थान नसल्यामुळे, भारतीय लोकांमध्ये बदलती वंशीय आणि एथनोग्राफिक संग्रहालय म्हणून भारताचे चित्रण करण्यात आले. जनगणना

अहवाल, गॅझेटिअर्स आणि महसूल नोंदींमध्ये अंतर्भूत असलेल्या या श्रेण्या वसाहतींच्या राज्यातील प्रशासकीय समस्यांशी अधिक घट्ट बांधल्या गेल्या. निश्चित आणि अपरिवर्तनीय म्हणून गणल्या जाणाऱ्या जातींचे महत्त्व 'गुन्हेगार जमाती' आणि 'लढवू जमाती'या संकल्पनेने घट्ट केले गेले. काही जमातींवर वंशपरंपरेने गुन्हेगार गणले गेले त्यांच्यवर वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी व नियंत्रित करण्यासाठी आव्हान देतील असे मानले जावून त्यांच्यावर गुन्हेगारी जमाती म्हणून शिक्का मारण्यात आला. त्याचा अंतिम परिणाम फौजदारी जमाती कायदा संमत करण्यात (१८७१)झाला. त्याचप्रमाणे, '१८५७च्या बंडखोरी' (१८५७) नंतर काही वर्षांत १८८० च्या दशका पर्यंतभारतातील सैन्य जात आणि जातीवर आधारित गटांमध्ये संघटित करण्यात आले होते.

५.९ सारांश

आपण पाहिले की ब्रिटिश राजवटीचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी आणि त्याला वैधता देण्यासाठी साम्राज्यवादी विचारसरणीचे अनेक मार्ग कसे एकत्रित झाले. एडवर्ड डब्ल्यू सैद यांनी या सामूहिक वैचारिक रचनेला 'ओरिएंटलिझम' असे नाव दिले आहे. त्यांच्या मते, 'पश्चिमेस' दृश्यमान बनविणारे आणि पश्चिमेकडे अधीनस्थ बनविण्याच्या विविध प्रतिनिधित्वाची विविध सूक्ष्म भिन्नता असूनही काही सामान्य वैशिष्ट्ये होती. ज्या प्रकारे 'पूर्व –देशांची' प्रतिमातयार केली गेली, त्यामध्ये सामर्थ्य, वर्चस्व आणि वेगवेगळ्या प्रमाणात वर्चस्वाचे गुंतागुंत आहे. ब्रिटीशांनी स्वत: ला प्रामाणिक, कष्टकरी, तर्कसंगत आणि प्रबुद्ध म्हणून परिभाषित केले.एक नैसर्गिक उपहास म्हणून भारतीयांना कपटी, आळशी, तर्कविहीन, अंधश्रद्ध वगैरे चित्रित केले गेले. प्रारंभिक काळात आणि मोठ्या प्रमाणात हीपौर्वात्य प्रतिमा बऱ्याच दिवसांपासून कायम राहिली.

५.१० प्रश्नोत्तरे

१) भारतातील विकास धोरणांमधील उपयोगितावादी दृष्टीकोन स्पष्ट करा.

२) भारताला ब्रिटनची प्रतिकृती बनवण्याच्या ब्रिटीश इतिहासकार आणि विचारवंतांच्या प्रयत्नांचा मागोवा घ्या.

३) भारतातील वसाहतीवादी समाज जाणून घेण्याचे एक साधन म्हणून प्रत्यक्षवादी इतिहास लेखन दृष्टिकोनाचे वर्णन करा.

५.११ संदर्भ

१) द न्यू केम्ब्रिज हिष्ट्री ऑफ इंडिया. वोल. ४, आयडीयालोजीज ऑफ राज, थोमास मेटकाफ, केम्ब्रिज युनिवर्सिटी प्रेस, १९९५

२) एरिक स्ट्रोक्स, द इंग्लिश युटीलेटेरियन अंड इंडिया.

३) द हिष्ट्री ऑफ ब्रिटीश इंडिया, जेम्स मिल, लंडन.

❖❖❖❖

६

वसाहतिक राज्यप्रणालीची साधने: सैन्य, पोलीस आणि कायदा

घटक रचना :

६.१ प्रस्तावना

६.२ वसाहतिक राज्याचे स्वरूप

६.३ वसाहती राज्यातील राजकीय अर्थव्यवस्था

६.४ नियंत्रणाची साधने

६.५ कायद्याचे स्रोत

६.६ सारांश

६.७ या घटकावर आधारित संभाव्य प्रश्न

६.८ संदर्भ

६.१ प्रस्तावना

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या व्यापारविषयक धोरणामुळे ब्रिटीशांच्या अधिपत्याखाली भारतात विकसित झालेली राजकीय रचना नागरी स्वरूपाची होती. तथापि, प्रादेशिक साम्राज्य स्थापित करण्याच्या उद्देशाने लवकरच त्यांना स्थानिक सत्तांसोबत युद्ध आणि पाठोपाठ विजय मिळू लागला. त्यामुळे१७७३ ते १८५७ या काळात ब्रिटीशांनी विविध अधिनियमांची सुरूवात केली. १८५८ नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन बरखास्त करण्यात आले आणि ब्रिटीश राजसत्तेला थेट भारतीय प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार देण्यात आले. वसाहतिक राज्याच्या राजकीय अधिकारावर त्यांची शक्ती टिकवून ठेवण्यासाठी आणि त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी अनेक पूर्व-अटी होत्या. वसाहती राज्य आणि धोरणाच्या वाढीसाठी, विकासासाठी आणि सुरक्षेसाठी सीमारेखा व प्रादेशिक सीमा निश्चित करणे आवश्यक होते. ब्रिटनमधील ठराविक घडामोडी भारतात धोरण बनवताना प्रभावशाली दिसून आल्या.

सरकार आणि केंद्रीकरणाच्या संसदीय नियंत्रणाच्या प्रगतीपथासाठी लेझेस फेयर विचारसरणी जबाबदार होती ज्यामुळे भारतात राजकीय एकीकरण झाले. गव्हर्नर जनरल विल्यम बेंटिक यांच्या प्रशासकीय आणि कायदेशीर प्रयत्नातून उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव दिसून आला. ब्रिटीश धोरण या टप्प्यात पारंपारिक भारतीय समाज आणि कायद्याच्या आधारे ब्रिटीश भांडवलशाही व्यवस्था यांच्यात संतुलन साधण्याचा प्रयत्नकरत होते. ब्रिटनमध्ये लेसेझ फेयर या विचारसरणीने अर्थव्यवस्थेतील औद्योगिक भांडवलशाहीला आणि राजकारणामध्ये लोकशाहीला चालना दिली. १८३३ मध्ये इस्ट

इंडिया कंपनीच्या व्यापारावर बंधने आली. इतर कंपन्यांना देखील भारतात व्यापार करण्यास संधी मिळाली. यामुळे ब्रिटिश औद्योगिक उत्पादनासाठी भारतीय बाजार उघडला गेला. अशा प्रकारे वाढत्या प्रमाणात भारतात युरोपियन स्थायिक झालेल्याना बदललेल्या परिस्थितीत प्रशासनात सुधारणा करणे आणि नवीन कायदे जाहीर करणे आवश्यक ठरले. युरोपियन उच्च अधिकाऱ्यांनी एक गट स्थापन केला ज्याने अत्यंत केंद्रीकृत कार्यकारी प्रशासनास नकार दिला. वेगळ्या वैधानिक प्राधिकरणाद्वारे त्यांनी त्यांच्या हितांचा प्रचार करण्याची इच्छा व्यक्त केली ज्यामुळे भारतातील प्रतिनिधी सरकारच्या विकासाचा मार्ग मोकळा झाला. १८६१ च्या भारतीय परिषद अधिनियमाने प्रतिनिधी सरकार आणि कार्यकारी नोकरशाही प्रशासन यांच्यात परस्पर संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

सरकारचा आधार असणारा इंग्रजी शिक्षित उच्चवर्गातील नवीन भारतीय मध्यमवर्ग आणि नवीन जमीनदार अभिजात वर्ग यांनी ब्रिटीशसरकारवर दबाव आणून भारतातील ब्रिटीश कार्यकारिणीची शक्ती कमी करण्यासाठी थेट ब्रिटीश संसदेशी हितसंबंध जोडले. प्रतिनिधी सरकार म्हणजे नोकरशाही आणि जनता यांच्यात दुवा म्हणून काम करणाऱ्या सामाजिकदृष्ट्या वर्चस्व असणारी नियंत्रित जबाबदारीची राजकीय व्यवस्था. विधानपरिषदांमध्ये जमीनदार, मळेवाले बागायतदार शेतकरी आणि वकील यांनी स्वतःचे हित साधले. यामुळे शेतीविषयक अस्वस्थता वाढली. त्यामुळे भारतातील ब्रिटीश कार्यकारी सरकारला रयतेच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी कृषी सुधारणांची तरतूद करणे भाग पडले. ब्रिटीश धोरणाच्या कायद्याच्या संदर्भात मत देण्यासाठी राजकीय संघटनांची स्थापना करण्यात आली आणि शहरी मध्यमवर्गीय वर्गाने या व्यासपीठावरुन प्रतिनिधित्व करणारे सरकार आणण्यासाठी दबाव आणला. १८९२ च्या भारतीय नियामक अधिनियमाने विविध क्षेत्रात शिफारसी देण्याचा अधिकार प्रतिनिधीना दिला गेला. विधानपरिषद विविध कायद्यांवरील लोकप्रिय प्रतिक्रियांबद्दल माहिती मिळवण्यासाठी एक मंच होते.

मोर्ले-मिंटो सुधारणेने (१९०९ चा भारतीय अधिनियम) वर्गाच्या, जाती, समुदाय आणि हितसंबंधांच्या आधारे प्रतिनिधित्वाचे निकष मान्य केले. मात्र नंतर त्याचाहिंदू आणि मुस्लिम यांच्यात मतभेद निर्माण करण्यासाठी स्वतंत्र मतदारांचा वापर केला गेला.१९०६ मध्ये मिंटो यांनी मुस्लिमांसाठी खास स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मान्य केली. प्रतिनिधी संस्थांमध्ये मध्यमवर्गीय व्यावसायिकांचा प्रभाव ओढवण्यासाठी हे केले गेले.निवडणुकीच्या तत्त्वाची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणूक यंत्रणा तयार करावी लागेल. भारतीय जनता त्यांच्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींच्या माध्यमातून वैकल्पिक शासन प्रणाली उभी करण्यास वसंवैधानिक व्यवस्थेच्या वाढीस अप्रत्यक्षपणेकारणीभूत ठरली.

६.२ वसाहतिक राज्याचे स्वरूप

प्लासीची लढाई (१७५७) आधुनिक भारतीय इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घटना आहे. ईस्ट इंडिया कंपनी, जिचा मूळ उद्देश व्यावसायिक फायद्याचा होता, तीने बंगालमधील सत्ता कब्जात घेवून स्वतःला राजकीय प्रादेशिक सत्ता म्हणून रूपांतरित केले. त्यांनी इतर कोणत्याही सार्वभौम सामर्थ्याप्रमाणे युद्ध छेडणे, शांतता प्रस्थापित करणे, कर वाढवणे आणि न्याय यंत्रणा उभारण्यास सुरुवात केली. मात्र या सत्तेच्या सार्वभौमत्वाचा

अंतिम स्रोत ब्रिटीश संसद आणि ब्रिटीश राजघराणे यांच्याकडे होता. १८५८ मध्ये भारतीय राजसत्तेचा थेट कारभार घेण्यापूर्वीही त्यांनी अप्रत्यक्षपणे कारभाराचे नियमन केले. १८५८ मध्येभारतातील प्रशासकीय यंत्रणेत काही बदल घडवून आणले गेले, परंतु मूलभूत राजकीय रचनातशीच राहिली.

ब्रिटीशांनी सत्ता स्वीकारल्यानंतर राज्यकारभारात एतद्देशीय सत्तांचा कोणताही पुर्वप्रभाव स्वीकारण्यास तीव्र नकार दिला.अप्रत्यक्षपणे वसाहतवादाने विद्यमान स्वदेशी राजकीय व्यवस्था, सामाजिक संरचना आणि संबंधांचे गुणात्मक मार्गाने पुनरुत्थान केले. हे सर्व सामाजिक-आर्थिक बदल घडवून आणण्यात वसाहती राज्याने महत्वाची भूमिका वठवली. म्हणून आता आपण वसाहतींच्या राज्यातील काही महत्त्वपूर्ण बाबींच्या विश्लेषणाकडे वळत आहोत.

ब्रिटीश प्रभावांतर्गतचे वसाहतिक राज्य वसाहतपूर्व भारतीय राज्यांपेक्षा गुणात्मकरित्या भिन्न होते. ब्रिटिशांनी भारताकडून संसाधनाचे वहन केले व विविध सामाजिक गटांना खुश करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारे त्यांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटीश राजवट एकपरकीय शक्ती असल्याने, भारतातील वसाहती नियमांच्या देखभालीसाठी मजबूत सैन्य व्यवस्था अपेक्षित होती. वसाहतीतील राज्यकर्त्यांचा विश्वास होता की वसाहतींमध्ये आणि त्यांच्या कारभारामध्ये सुव्यवस्था सुरक्षित करण्यासाठी एक कठोर आणि निर्णायक कार्यकारी कार्यवाही आवश्यक होती. उदाहरणार्थ, पंजाबमध्ये कुका उठाव (१८७२) चिरडण्यासाठी अनेक बंडखोरांना गोळ्या घालून ठार मारण्यात आले, फाशी देण्यात आले. जलिनवाला बाग येथील अमृतसर हत्याकांड आपल्या सर्वांना माहित आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर वसाहत राज्याचे जबरदस्तीचे तंत्र कायम राखण्यासाठी सैन्य हे एक साधन होते. तथापि, अगदी निरंकुश राजवटींनाही काही प्रमाणात कायदेशीरपणा अथवा कायद्याचा आधार आवश्यक असतो. ब्रिटिशांनी आपल्या राजवटीला भारतीय लोकांच्या दृष्टीने न्याय्य करण्यासाठी विविध मार्ग आणि वैचारिक रणनीती वापरली. एका कार्यक्षम नोकरशहाने व भारतीय समाज व त्यासंदर्भातील लोकांबद्दल मोठ्या प्रमाणात माहिती मिळवूनही राज्याकडे एकट्या बळावर इतक्या विस्तीर्ण देशावर राज्य करण्यासाठी आर्थिक संसाधने व पुरेशी लष्करी कमतरता होती. वसाहतिक राज्य ऐतिहासिक परिस्थितीनुसार तयार झाले होते आणि ब्रिटीशांच्या विचारसरणीने त्याला आकार दिला होता. आधुनिकीकरणाचे इंजिन म्हणून ब्रिटीशांनी भारतात स्थापन केलेले राज्य ब्रिटीश विचारधारांनी प्रक्षेपित केले. कायद्याची अंमलबजावणी, आधुनिक शिक्षण पद्धती आणि कायदेशीर व सुव्यवस्था राखण्याच्या कामात अधिक कार्यक्षम व कार्यक्षम अशी नोकरशाही अशा वसाहती करणाच्या मूळ आधारभूत बाबींवर त्यांनी भर दिला.

वसाहतिक राज्याच्या काही उदारमतवादी विचारवंतानी यावर जोर दिला की राज्याने अर्थव्यवस्थेला मुक्तपणे कार्य करण्यास सक्षम केले पाहिजे आणि आवश्यक कायदे आणि कायदेशीर संस्था सादर करून बाजाराचे संरक्षक म्हणून काम केले पाहिजे. वसाहतिक विचारसरणीचा एक दुष्परिणाम असाही होता की अनियमित बाजारपेठांमुळे खेड्यातील समुदाय यासारख्या स्वदेशी संस्थांमध्ये व्यत्यय येईल. लोकांची संमती आणि

भारतातील राज्याचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी वसाहतिक राज्याने विविध मार्गांनी भारतीय लोकांची संमती घेण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याच्या राज्यास कायदेशीरपणा देण्याचा प्रयत्न केला. उदाहरणार्थ, सामाजिक-सुव्यवस्था आणि न्याय टिकवून ठेवण्यासाठी जबाबदार असलेल्या शासकीय संस्थांची प्रतिमा उंचावण्याचा प्रयत्न केला.परंतु, 'कायद्याचे राज्य' आणि 'वैयक्तिक स्वातंत्र्य' अशा प्रकारच्या संकल्पनांनी कायदेशीरतेचे दावे मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला परंतु प्रत्यक्षात वसाहतींनी बळाचा वापर व प्रात्यक्षिक दाखवून आपले वर्चस्व कायम ठेवले.

ब्रिटीश राज्यात कायद्यासमोर समानतेचे सैद्धांतिक तत्व कायम होते. भारतीय नागरिकांच्या वसाहतीपूर्व प्रशासकीय व्यवस्थेत सर्व नागरिक कायदेशीर समानता अनुभवत नव्हते.उदाहरणार्थ, पेशव्यांनी गुन्हेगारीच्या बाबतीत दंड आकारण्याचे नेमके स्वरूप ठरवताना जातीय आणि जन्माच्या अनुसार श्रेणीबद्धता आणि त्यानुसार शिक्षेचे प्रमाण कायम ठेवले. ब्रिटिश राजवटीने भारतीय दंड संहितेच्या अंमल बजावणीसाठी हिंदू आणि मुस्लिमांसाठी स्वतंत्रपणे स्वतंत्र कायदा प्रमाणित केला. उच्च जातीच्या प्रथांची नोंद घेण्यात आली आणि त्यानुसार नवीन तरतुदी सर्व हिंदूंना लागू झाल्या. ज्यात पोलिस आणि कोर्टाने पालन केले जाणारे नियम आणि कार्यपद्धतीची हमी होती असे वसाहतिक कायदेशीर समानतेवर आधारित होते. व्हर्नाक्युलर प्रेस ॲक्टने (१८७८) भारतीय प्रेसला ताब्यात ठेवण्यासाठी अनेककायदे करून दडपशाही केली. न्याय क्षेत्रात इल्बर्ट बिल तरतूद (१८८२-८३) यांनी भारतातील युरोपियन प्रशासकांचे वांशिक पूर्वाग्रह दाखवून दिले. हे विधेयक समानतेच्या उदार तत्त्वावर आधारित होते आणि त्यात ब्रिटीश अधिकाऱ्यांना भारतीय वंशाच्या न्यायाधींकडून शिक्षा देण्याची ततूद होती. मात्र या विधेयकाला जोरदार विरोध झाला.या विधेयकाच्या ब्रिटीश विरोधकांचा असा युक्तिवाद होता की भारताची सामाजिक आणि कायदेशीर संस्था युरोपपेक्षा वेगळी आहेत, म्हणून अशी कायदेशीर समानता दिली जाऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे प्रतिनिधी व उत्तरदायी सरकार स्थापन करण्यासाठी भारतीय लोक सक्षम व बौद्धिकदृष्ट्या परिपक्व नसतात. वसाहती राज्याने निवडलेल्या सदस्यांसह नगरपालिका व जिल्हा मंडळांच्या निर्मितीद्वारे १८६० आणि १८७० च्या दशकात उदारमतवादी विचारसरणीच्या प्रभावाखाली झाली.या स्थानिक संस्थांमधील जागा विशिष्ट धार्मिक समुदायाला निश्चितपणे देण्यात आली. स्थानिक कर वाढवून सरकारचा महसूल वाढविणे आणि काही देशी गटांना कारभारामध्ये समायोजित करणे हा होता. या 'सुधारणांचे' कथित उद्दिष्ट भारतीयांना 'स्वराज्य' प्रशिक्षण देण्याचे होते. या कमतरता असूनही वसाहती राज्याने अप्रत्यकक्षपणे भारतीयांच्या चेतनेला आवाहन केले ज्याचा उपयोग स्वराज्य आणि स्वातंत्र्यासाठी लढा देण्यासाठी भारतीयांनी केला.

ब्रिटीश सिद्धांताना वैधता मिळवण्याच्या समस्येचा संबंध 'भारतीय समाजातील पारंपारिक रचनेत परकी संकल्पना आणि सिद्धांतांना' सामावून घेण्याच्या मुद्दयाशी देखील होता.राजकीय स्थिरता राखण्यासाठी वसाहतीच्या राज्याच्या आवश्यकतेनुसार शक्तिशाली एतद्देशीय सामाजिक गटांना सामावून घेण्याची व्यावहारिक गरज बऱ्याचदा वाढली. वर्चस्ववादी आणि सामर्थ्यशाली सामाजिक गटांना शांत करण्यासाठी वसाहती राज्यातील सामाजिक धोरणे आखली गेली.

६.३ वसाहती राज्यातील राजकीय अर्थव्यवस्था

सुरुवातीच्या ब्रिटीश वसाहती राज्याची मुख्य चिंता म्हणजे जमीन-महसूल (त्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत) त्याचा विनियोग आणि संकलन याची निश्चिती करणे ही होती. हे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी देशाच्या विविध भागात विविध प्रकारच्या वसाहती सुरू केल्या. कॉर्नवॉलिसच्या कायमस्वरुपी तोडग्याने (१७९३)) बंगालच्या जमींदारांना वसाहतींच्या मालकीचा वारसा, हस्तांतरणीय हक्क म्हणून महसूल गोळा करण्याचा अधिकार दिला. महसूल मागणी कायमस्वरूपी निश्चित केली गेली. जमीनदारांनी शेती-लागवड करणाऱ्यांकडून कर वसूल करणे आणि त्यातील काही भाग कंपनीच्या तिजोरीत महसूल म्हणून द्यावा अशी अपेक्षा होती. सुरुवातीच्या काळात महसूल मूल्यांकन खूपच जास्त होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात. म्हणूनच, वसाहती राज्याने जमीनदारांना शेतकऱ्यांना तुरूंगात घालवायचा आणि हद्दपार करण्याचा अधिकार असे अतिरिक्त आर्थिक व राजकीय अधिकार दिले.

उपयोगितावादी विचारसरणीनेही शेतकऱ्यांकडून जास्तीत जास्त निव्वळ उत्पादनावर जोर दिला. मद्रास आणि बॉम्बे (मुंबई) प्रेसीडेंसीमध्ये शेतीतील जवळपास दोन तृतियांश जमीन रयतवारी प्रणालीखाली होती. नंतरच्या वसाहतींमध्ये शासनाने साधारणपणे तीस वर्षांच्या अंतराने महसूल वाढविण्याचा अधिकार कायम ठेवला. भारतीय उत्पादित वस्तू विशेषत: कापूस वस्त्रांच्या खरेदीमध्ये या 'गुंतवणूकी' केल्या गेल्या व त्या युरोपियन बाजारात विकल्या गेल्या. कंपनीच्या प्रादेशिक साम्राज्याच्या विस्तारामुळे, महसूल देखील १७६५ मध्ये सुमारे ३दशलक्ष वरून १८१८ मध्ये २२ दशलक्षांवर पोहोचला. शेतकरी आणि राज्य कायद्याने मालमत्ता मालकांच्या नवीन वर्गास मोठ्या प्रमाणात मजबुती दिली. औद्योगिक संघटना आणि इंग्रजी कारखान्यांमधील मशीनीकृत उत्पादनांच्या निर्मितीमुळे भारतातील कापड उत्पादक जगातील बाजारपेठ गमावली. लँकशायर आणि मँचेस्टरच्या ब्रिटीश उद्योजकांनीही भारतीय व्यापारावरील इस्ट इंडिया कंपनीची मक्तेदारी रद्द करण्याची मागणी केली. सन १८१३ च्या सनदी कायद्यामुळे कंपनीची भारतातील व्यापाराची मक्तेदारी संपली. चीनच्या चहा आणि रेशीम आता भारतीय कापड कंपनीच्या व्यापारातील सर्वात फायदेशीर वस्तू म्हणून बदलला. ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतीय उत्पादकांना नीळ लागवडीस भाग पाडून आणि भारतात अफूच्या लागवडीवर राज्य मक्तेदारी स्थापित करून ब्रिटीश-चीन व्यापाराला चालना दिली. मोठ्या प्रमाणात भारतीय अफूची चीनमध्ये तस्करी होत होती.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरूवातीपासूनच ब्रिटिश औद्योगिक वस्तूंसाठी भारताची बाजारपेठा उघडली गेली असली तरी शतकाच्या उत्तरार्धातच भारत कापूस, चहा, गहू आणि तेलबिया यासारख्या प्राथमिक उत्पादनांची निर्यात करणाऱ्यावसाहतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये पद्धतशीरपणे परिवर्तीत झाला. वसाहतवादी राज्यप्रणालीने गृह शुल्क आकारणी पूर्ण करण्यासाठी भारत व इंग्लंडमध्ये एकतर्फी संसाधने हस्तांतरित केली. निर्यातीच्या वाढत्या शिल्लक रकमेच्या बदल्यात भारताला वस्तू व सेवांचे कोणतेही समान मूल्य मिळाले नाही. गृह शुल्कामध्ये लंडनमध्ये राज्याच्या सचिवाचा पगार, देश-विदेशात युद्धाचा खर्च, लष्करी तरतुदींची खरेदी, ब्रिटीश लष्करी आणि भारतातील नागरी

नोकरशाही इत्यादी पेंशन इत्यादींचा समावेश होता. यातही निश्चित असे ४ ते ४.५ वार्षिक व्याज समाविष्ट होते. लंडनच्या मनी मार्केटमध्ये वसाहती असलेल्या राज्याने सार्वजनिक कर्जावरील व्याज देय देखील या दृश्यमान संसाधन हस्तांतरणाचा एक भाग होता १८७२ मधील चांदीचे रुपया दोन शिलिंगच्या बरोबरीने होते परंतु १८९३मध्ये तो एक रुपया १ शिलिंग व २ पेन्सच्या बरोबरीचा झाला. भारतीय चलनाच्या मूल्यातील घसरणीचा अर्थ असा होता की भारताच्या खर्चाच्या वास्तविक ओझ्यात वाढ झाली आहे. की भारतातून स्त्रोतांचा कोणताही निचरा होता हे ब्रिटिशांनी नाकारले आणि त्यांनी असा दावा केला कि भारतातील गुंतवणूकीवर भांडवल आणि भारताच्या वसाहतीविषयक विषयांना दिल्या जाणाऱ्या विविध सेवांच्या देय पैशावर त्यांना फक्त 'योग्य' परतावा मिळाला. तथापि. वसाहतवादाच्या या दाव्यावर उत्तर देताना हे स्पष्ट करण्यात आले की भारताबाहेर वाहनझालेली संपत्ती जर ते देशातच राहिली असती तर भारताच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला असता.

देशाच्या उत्पादित उत्पादनांसाठी भारतातील बाजारपेठांच्या विस्तारास चालना देणे हे वसाहती राज्याचे मुख्य उद्दीष्ट होते. दरडोई उत्पन्नाच्या अत्यल्प असल्याने भारतातील कृषी लोकसंख्येची कमी खरेदी शक्ती या विस्तारात अडथळा होती. म्हणूनच, व्यावसायिक पिकांचे उत्पादन, ठराविक क्षेत्रात सिंचन कालव्याचे जाळे तयार करणे आणि महसूल मागण्यांच्या नियंत्रण यावर जोर देण्यात आला. अशा परिस्थितीत, कृषी क्षेत्र विनियोजित करण्याचे मुख्य साधन म्हणजे पत यंत्रणा होती. व्यापारी कंपन्या व सावकारांनी निर्यात केलेल्या कंपन्यांनी निर्यात केलेल्या व्यापारी पिकाच्या उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांना पैसा कर्जरूपाने पैसा दिला. यामुळे भारतीय शेतीच्या व्यापारीकरणाच्या विस्ताराने थोडासा वेग वाढला. अमेरिकन गृहयुद्धात १८६० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या कापूस व्यापाराची भरभराट हे देखील भारतीय शेतकऱ्यांसाठी उपकारक ठरले. मात्र रोख उत्पन्नाच्या जास्त लागवडीमुळे धान्याचे उत्पादन घटले व त्याची परिणीती अन्नधान्याच्या टंचाईत झाली व त्याचा परिणाम १८९० च्याविनाशकारी दुष्काळात दिसून आला.वसाहतवादी हितसंबंध मुख्यतः वसाहती राज्यातील आर्थिक आणि राजकीय गरजा निर्धारित करत होते. भारतीय रेल्वे हीवसाहतवादाची आधुनिकतावादी शक्ती म्हणून उदयाला आली.ज्यामुळे सामाजिक गतिशीलता आणि बाजारपेठेचे अंतर्गत एकीकरण होऊ शकले आणि ते ब्रिटीशांच्या आर्थिक आणि लष्करी हितसंबंधांची पूर्तता करण्यासाठी तयार केले गेले. त्यांनी लष्कराची हालचाल करणे, ब्रिटीश औद्योगिक वस्तूंच्या विखुरल्यामुळे शेतीवर आधारित प्राथमिक उत्पादने काढणे व भारतीय बाजारपेठांमधून बंदरांपर्यंत त्यांची वाहतुकीची सोय केली. ब्रिटीश भांडवलासाठी हा गुंतवणूकीचा फायदेशीर स्त्रोत होता.

६.४ नियंत्रणाची साधने

या विभागात आपण वसाहतींच्या राज्यात वापरल्या जाणाऱ्या नियंत्रणाच्या मुख्य साधनांविषयी चर्चा करू. वसाहतिक सैन्य आणि पोलिस हे ब्रिटीश राजसत्ता कायम ठेवण्याचे साधन होते. ज्यायोगे वसाहती राज्याच्या राजकीय अधिकाराचा उपयोग केला जात असताना न्यायव्यवस्था व नोकरशाही वसाहतवादी राज्य धोरणकर्त्यांनी तयार केलेले कायदे अंमलात आणले गेले.

वसाहतिक सैन्य व्यवस्था

वसाहतिक सैन्य ही आपली राज्यव्यवस्था टिकवण्यासाठी वसाहती राज्याने वापरलेली यंत्रणा होती. कलकत्ता प्रेसीडेंसीच्या आदेशानुसार बंगाल सैन्याच्या स्थापनेपासून याचा उदय झाला. इस्ट इंडिया कंपनीला आर्थिक शक्ती व्यापारावरील मक्तेदारीपासून प्राप्त झाली आणि दिवाणी किंवा कर वसूल करण्याच्या अधिकारामुळे ती अधिक पूरक बनली. एतद्देशीय सरदारांमार्फत सैनिक घेण्याऐवजी त्यांना थेट भरती करण्यास व पगार देण्यास कंपनीसक्षम होती. युरोपियन लोकांनी कठोर आज्ञापालन आणि प्रशिक्षण पद्धतीच्या आधारे आयोजित केलेल्या पायदळांच्या शक्तीचा उपयोग केला. परंतु अशा सैन्याच्या निर्मितीसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक होते म्हणजेच सैनिकांना प्रशिक्षणासाठी आणि शिस्तबद्ध होण्यासाठी व्यावसायिकांना शिस्तबद्ध होण्यासाठी दीर्घ काळासाठी नागरी समाजापासून वेगळे करावे लागले होते. सैन्य परेड आणि ऑर्डर ड्रिल केवळ रोजचे औपचारिक प्रशिक्षण नव्हते. ते व्यावसायिक सैनिक तयार करण्यासाठी बांधील होते.या व्यावसायिकतेसाठी नियमित पगार, बक्षिस, सुरक्षा प्रणालीची-पदोन्नती प्रणाली, सेवा आणि कामगिरीच्या लांबीशी आणि दीर्घ-सेवा देणाऱ्या सैनिकांसाठी निवृत्तीवेतनाची प्रणाली देखील आवश्यकता होती. भारतीय समाजातील भाषिक आणि जाती-विभागांचा उपयोग ब्रिटिशांनी केवळ त्यांच्या स्वत:च्या फायद्यानुसार विचार केला.

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यात बंगाल, मुंबई आणि मद्रास प्रेसीडेंसीच्या सैन्यांचा समावेश होता. या प्रत्येकाची अंतर्गत संघटना आणि व्यावसायिकतेची वेगळीपातळी होती. बंगाल सैन्यातील सिपाही सामान्यत: औध व बिहारमधील उच्च-जातीच्या (ब्राह्मण आणि क्षत्रिय) हिंदू कुटुंबातील होते. त्यांनी त्यांच्या 'लष्करी खेड्यांमध्ये' जातीपातीचे संबंध कायमठेवले. मुंबई आणि मद्रास सैन्यात भरती ही पंजाब, औध आणि राजपुताना यामधून होतीआणि ते वेगवेगळ्या जातीचे होते. अँग्लो-मराठा युद्धानंतर मराठा सैनिकांची वर्दळ वाढली होती. या सैन्यात विविध वंशीय गट आणि जाती यांचा समावेश होता आणि ते व्यावसायिक आधारावर आयोजित केले गेले होते, त्यांनी १८५७ च्या बंडखोरी दरम्यान एकनिष्ठ व्यावसायिक सैनिक म्हणून सामान्यत: इंग्रजांना मदत केली. ब्रिटिश सैन्याने नाशवंत नसणाऱ्या वस्तूंच्या नियमित खरेदी व साठवणीद्वारे रसदांना व्यावसायिक केले जेणेकरुन स्त्रोतांच्या अडचणीशिवाय आणि लूट न करता लष्करी हालचाल करता यावी. भारतीय शासकांना मात्र अशा प्रकारच्या व्यावसायिक सैन्याच्या स्थापनेपासून रोखण्यासाठी संसाधनांच्या प्रवेशापासून वंचित राहण्याचीही वसाहतवादी राज्याने विशेष काळजी घेतली.

१८५७ च्या बंडामुळे वसाहतवादी सैन्य दलाच्या संघटनेत काही सुधारणांची आवश्यकता होती. रॉयल पील कमिशनने (१८५९) ब्रिटीश आणि भारतीय सैनिकांच्या संख्येमध्ये जे प्रमाण कायम ठेवले जायचे. हे प्रमाण१ ब्रिटिश:२.५ भारतीय सैनिक याप्रमाणे निश्चित केले गेले होते. मोबाईल तोफखाना पूर्णपणे ब्रिटीशांनी नियंत्रित केला होता आणि इतर घटकांच्या हातात शस्त्रे बाळगण्यास नकार देण्यासाठी शस्त्र –बंदी कायदा पास केला गेला.वसाहतींच्या राज्याने विशिष्ट जाती व वंशांच्या लष्करीकरणाला चालना दिली.मार्शल-रेसची विचारसरणी हा वसाहतीच्या राज्याने शाही हितसंबंधांना चालना देण्यासाठी जातीचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला. शीख,जाट, मुस्लिम, पंजाब, पठाण

आणि नेपाली गुरखा आणि डोग्रा या सैनिकांना घेवून बंगाल सैन्याची पुन्हा बांधणी केली गेली. १९१४ मध्ये ब्रिटीश सैन्य संघटनेत नेपाळी गोरखास सैनिकास महत्त्व प्राप्त झाले.

१८०५ मध्ये कंपनीच्या स्थायी सैन्याची एकूण संख्या १,५५,००० होती आणि हे भारतातील राज्य संस्थांच्या वाढीच्या आणि विकासाच्या इतिहासामध्ये महत्वाचे साधन होते. वसाहतिक राज्याने सार्वजनिक सुव्यवस्थेची देखभाल करणे ही सर्वसाधारणपणे पोलिसांची कर्तव्य असल्याचे म्हटले होते तरी सैन्याला अडचणीच्या वेळेस बोलावले होते. १९४७ पर्यंत सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्याची ही पोलिसी भूमिका वसाहतिक सैन्याने बजावली. भारताची 'अंतर्गत सीमारेषा' सांभाळण्या व्यतिरिक्त वसाहती सैन्याने साम्राज्याच्या जागतिक सामरिक हितसंबंधांचे रक्षण केले. वसाहती सैन्याचा वापर अनेक ठिकाणी श्रीलंका,जावा, लाल समुद्र, इजिप्त, चीन आणि अफगाणिस्तानातल्या ब्रिटीश हितसंबंध रक्षणासाठी केला गेला. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात फारसी-आखाती देशांच्या पुरवठ्यांसाठी अतिशय महत्त्वाची भूमिका असणाऱ्यासुएझ कालवा आणि लाल समुद्रामार्गे समुद्री मार्गाच्या संरक्षणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

पोलीस यंत्रणा

वसाहती राज्याने त्याच्या सुरुवातीच्या काळात गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्वदेशी संस्थांचा वापर केला. उदाहरणार्थ, वॉरेन हेस्टिंग्जने फौजदारांचे पद कायम ठेवले आणि कंपनीच्या सत्तेच्या सुरुवातीच्या काळात जमीनदारांच्या पोलिसी अधिकाराचा उपयोग केला. ही व्यवस्था अपुरी असल्याचे समजून त्यांनी जिल्ह्यांत दंडाधिकारी नेमले आणि प्रत्येक जिल्हा लहान उप-तुकड्यांमध्ये विभागला गेला. प्रत्येक दरोग्याच्या कारभारात २०-३० सशस्त्र पोलिसांच्या गटाचे प्रमुख होते आणि प्रभारी ग्रामपंचाच्या देखरेखीखाली होते. दरोगा हे दंडाधिकारी याच्या नियंत्रणाखाली होते. कॉर्नवॉलिस याने विकसित केलेल्या प्रशासकीय यंत्रणेत जिल्हाधिकारी यांनी महसूल वसुलीची कामे आणि दंडाधिकारी म्हणून पोलिस कर्तव्य एकत्र केले. बर्ड समितीच्या शिफारशीनुसार ही कामे थोडक्यात विभक्त केली गेली (१८०८-१८१२) जेव्हा स्वतंत्र जिल्हा अधीक्षकांची नेमणूक केली गेली, तथापि १८४४ मध्ये जिल्हाधिकारी, दंडाधिकारी व पोलिस यांची कार्ये पुन्हा एकत्रित करण्यात आली.

१८४० च्या दशकात उत्तर-पश्चिम-सीमांत प्रांतात वसाहती राज्याचे एक स्वायत्त अंग म्हणून पोलिस संघटना उदयास आली आणि व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी आणि राजकीय अधिकारांना सहाय्य करण्यासाठी अर्ध-सैन्य साधन म्हणून काम केले. सर चार्ल्स नेपियर यांनी आयरिश पोलिस संघटना (१८३६) च्या धर्तीवर सिंध प्रांतातील पोलिस यंत्रणेचे वर्गीकरणकेले. सुलभ गतिशीलता, स्पष्ट आणि ठाम श्रेणीरचना, आणि सैन्यासह थेट आणि औपचारिक दुवे आणि एका उच्च केंद्रीकृत यंत्रणेने या पोलिस संघटनेला मजबुती दिली. त्याच्या योजनेत, पोलिस अधिकारी आणि जिल्ह्यातील सहाय्यक अशी दोन्ही पदे ब्रिटीश सैन्य अधिकाऱ्यांनी सांभाळली होती. ठाणेदार किंवा पोलिसांचे कमिशनर अधिकारी हे जिल्ह्यातील प्रत्येक विभागाचे प्रभारी होते. १८५९पर्यंत सिंध प्रांतात सुमारे ५३४५ ठाण्यांचे संपूर्ण नेटवर्क होते. नंतर पोलिस कमिशनने इतर ठिकाणी (१८६०) या प्रकारच्या पोलिस संघटनेची शिफारस केली आणि १८६१ च्या पोलिस अधिनियमात नोंद करून हा कायदा मुंबई आणि मद्रास वगळता इतर प्रांतांमध्ये लागू करण्यात आला. तथापि, या दोन्ही

प्रांतांसाठी स्वतंत्र पोलिस कायदे तयार करण्यात आले. अशाप्रकारे पोलिस संघटना काही विशिष्ट लष्करी शिस्तीसह सरकारचा एक वेगळा विभाग म्हणून उदयास आली. काही प्रकरणांमध्ये, जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांनी पोलिस दलाच्या अधिकारांचा बडगा उगारण्याच्या हालचालीचा सुरुवातीला विरोध केला होता. पोलिसांमधील उच्च पदांवर ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचा बोलबाला होता. १८८७ मध्ये, उच्च नेमणुका पूर्णत्वाची प्रणाली सुरू केली गेली. ॲन्ड्रयू फ्रेझर पोलिस आयोगाने (१९०२-०३) शिफारस केली की पोलीसभरती संपूर्णपणे भारतात केली जावी. परक्या नोकरशाहीच्या भारतीयबद्दलच्या दृष्टिकोनाचा मुद्दा त्यानंतरच्या पोलिस आयोगासमोर आला. गोखले आणि न्यायमूर्ती अब्दुर रहीम यांनी पोलिस कमिशनचे सदस्य म्हणून (१९१२) भारतीय पोलिस अधिका-यांना बढती देण्याबाबत विचार व्यक्त केले आणि परदेशी पोलिसांचे भारतीय लोकांसोबतच्या संबद्धबाबत चिंता व्यक्त केली. विसाव्या शतकात, भारतीयकरण हळूहळू वेगाने झाले. १९२४ मध्ये सहाय्यक पोलिस अधीक्षक आणि त्यापेक्षा जास्त दर्जाच्या भारतीय पोलिस अधिकाऱ्यांचे प्रमाण सुमारे १०% होते परंतु १९४६ पर्यंत ते ३०% पर्यंत पोचले.

कायदा आणि न्यायव्यवस्था

वसाहतींच्या राज्याला कालबाह्य कायद्यांद्वारे शासित एक निरंकुश न्यायालयीन व्यवस्था वारसा प्राप्त झाला होता. स्थानिक न्यायालयीन प्रणालीत गुन्हेगारांना त्यांच्या जातीनुसारव समाजातील दर्जानुसार शिक्षा दिली जात असे. जात-श्रेणीरचनाची प्रारंभिक ओळख झाल्यानंतर वसाहतिक राज्याने कायद्यासमोर समानता या तत्वाचाव्यवस्थेत समावेश करण्याचा प्रयत्न केला. तथापि, वसाहती राज्याने रुजू घातलेली कायदेशीर समानता प्रणाली मर्यादित आणि अस्पष्ट होती. ब्रिटीश राज्यकर्ते वांशिक भेदभाव व विशेषाधिकार या तत्त्वाला वसाहती न्यायालयीन व्यवस्थेचा आधार मानत. पूर्वीच्या व्यवस्थेत असणारी कायदेशीर असमानता विविध सामाजिक गटांच्या संदर्भात दूर करण्याचा प्रयत्न केला गेला परंतु वांशिक भेद ब्रिटीश विषयांकरिता विशेषाधिकार म्हणून जपला गेला. तथापि, १८३६ नंतर, नागरी प्रकरणात भारतीयांप्रमाणेच ब्रिटिश विषयांवरही न्यायालयीन खटला चालला जाऊ शकत होता. १८३६ मध्ये ब्रिटीश विषयांना देण्यात आलेली इतर विशेषाधिकार रद्द केले गेले, परंतु भारतीय वंशाचे न्यायाधीश अजूनही त्यांच्यावर फौजदारी खटल्यांमध्ये खटला चालवू शकले नाहीत. इंग्रजी विषयांच्या कायदेशीर खटल्यांचा निर्णय घेताना प्रारंभीच्या कंपनी कोर्टाने गव्हर्नर-इन-कौन्सिलकडे कार्यकारी प्रमुखांद्वारे न्यायाच्या तत्त्वाचे पालन केले. वॉरेन हेस्टिंग्जने जिल्हास्तरीय दिवाण न्यायालय (दिवाणी-न्यायालय) आणि निजामत अदालत (फौजदारी खटल्यांसाठी न्यायालये) येथे दोन प्रकारची न्यायालये स्थापन केली. ब्रिटीश जिल्हाधिकाऱ्यांनी जिल्ह्यातील महसूल व न्यायालयीन दोन्ही अधिकारांचा वापर केला. युरोपीय न्यायाधीशांना मदत करण्यासाठी पंडित आणि मौलवी या न्यायालयांशी संबंधित होते. गव्हर्नर-इन-कौन्सिलने गुन्हेगारी आणि दिवाणी दोन्ही प्रकारच्यादाव्यांसाठी खटल्यांमध्ये न्यायालय सुरु केले.

भारतात ब्रिटीशांना आढळून आले की येथे कायदे सामान्यतः धर्मग्रंथ-स्मृतीत नोंदवलेल्या परंपरा आणि विविध रीतिरिवाजांवर आधारित असतात. पंडित आणि मौलवी यांना परंपरेचे समर्थक व मध्यस्थ म्हणून पाहिले गेले आणि म्हणूनच त्यांचा सल्ला घेण्यात येत असे. ब्रिटिश मात्र त्यांच्या स्वत: च्या वांशिक विचारसरणीमुळे भारतीय लोकांवर

पर्यायाने न्याय व्यवस्थेवर अविश्वास दाखवून होते. भारतातील अधिकृत कायदेशीर ग्रंथांचे संपूर्ण ज्ञान मिळवावे अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांना भारतीय कायद्यांचे संहतीकरण करायचे होते. हे मात्र भारतीय सहाय्यकांच्या मदतीनेच करता येत होते. ब्रिटिश विद्वानांना अशी आशा होती की यामुळे भारतीय कायदेपंडित यांच्यावरील भविष्यातील ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचे अवलंबन दूर होईल. एन.बी. हॅल्हेडचा "ए कोड कोड ऑफ जेंटू लॉ" (१७७६) आणि एच.टी. कोलब्रूकचे "डायजेस्ट ऑफ हिंदू लॉ ऑन कॉन्ट्रॅक्ट-अँड सेक्शियन" (१७८९) यांनी मालमत्तेसंदर्भातील कायद्यांचे संहतीकरण करण्याचा प्रारंभिक प्रयत्न केला. वारसाहक्क, विवाह, जाती आणि उत्तराधिकार इत्यादी कायद्यांचे संहतीकरण करण्याचा प्रयत्न हा वसाहतवादी राज्यकर्त्यांची मूलभूत चिंता होती. उपयोगितावादी विचारसरणीने भारतातील 'निरंकुश' राजवटीची रचना उध्वस्त करण्यासाठी कायदेशीर पद्धतींमधील अस्पष्टता आणि विविधता दूर करण्याची आवश्यकता यावर जोर दिला. हे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी मेकाले यांची (१८३४)प्रथम कायदा आयोगाच्या अध्यक्षपदी नियुक्ती करण्यात आली. भारतीय दंड संहिता (१८६०) ने कायद्याचे संहतीकरण केले आणि सामाजिक विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. गुन्हेगारी प्रक्रियेच्या संहिता (१८७२) ने गुन्ह्यांशी संबंधित तथ्य सिद्ध करण्यासाठी किंवा ते नाकारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पुराव्यांची गुणवत्ता निश्चित केली. भारतीय कायदे (स्वदेशी) अस्थिर आणि अपरिवर्तनीय म्हणून पाहिले गेले. हिंदू कायद्याच्या बाबतीत रीतिरिवाजांचे संहतीकरण केले गेले आणि कायदेशीर समानतेच्या तत्वानुसार सर्व जातींना समानरीत्या लागू केले गेले.

नोकरशाही: ब्रिटीश राजवटीची पोलादी चौकट

सशस्त्र सेना आणि पोलिसांव्यतिरिक्त वसाहती राज्याने देखील आत्तापर्यंत केंद्रीयकृत नोकरशाही तयार केली होती.वसाहती नोकरशाहीने आपले वांशिक श्रेष्ठत्व कायम राखले तरी प्रशासनाच्या खालच्या भागात भारतीयांना नेमले होते. नोकरशाहीची रचना व तर्क इंग्रजांच्या निर्विवाद वर्चस्वाची हमी देत होते. कॉर्नवालिसने कार्यकारी विभागांना मार्गदर्शन करण्यासाठी नियमांची एक संहिता तयार केली. कंपनीच्या नागरी सेवकांना एकूण महसूल वसुलीच्या कमिशनच्या स्वरूपात पैसे देण्यात आले. संचालक मंडळाच्या संरचनेवर आणि उमेदवारीवर आधारित नियुक्तीची व्यवस्था होती.कलकत्ता येथील फोर्ट विल्यम (१८००) कॉलेजची स्थापना कंपनीच्या नागरी नोकरदारांना प्रशिक्षण देण्यासाठी केली गेली होती पण लवकरच बंद झाले. पुढे याच हेतूसाठी १८०५ मध्ये हर्टफोर्ड येथे एक महाविद्यालय स्थापन केले गेले, जे १८०९ मध्ये इंग्लंडच्या हॅलफोर्ड येथे हलविण्यात आले. याने प्राच्य भाषांचे साहित्य आणि इतिहासाचे प्रशिक्षण दिले.

१८५३ च्या सनदी कायद्यानुसार सार्वजनिक परीक्षेच्या माध्यमातून अधिकारी व्यवस्था आणण्यात आली. १८५८ मध्ये नागरी सेवकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी हेलेबरी कॉलेज स्थापन करण्यात आले आणि नागरी सेवेत भरती होणाऱ्यानाविविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालये येथे प्रशिक्षणाची तरतूद केली गेली. १८९२ मध्ये सनदी परीक्षा ही ब्रिटनमध्ये होत होती त्यावर ऑक्सफोर्ड आणि केंब्रिज पदवीधरांचे वर्चस्व होते.तथापि, आयरिश विद्यापीठांमधूनही बऱ्यापैकी भरती करण्यात आल्या. राजशाहीला पाठिंबा देण्यासाठी नोकरशाहीने एक प्रबळ अशी पोलादी चौकटप्रदान केली. सुशिक्षित भारतीयांनी ब्रिटन व भारतात एकाच वेळी परीक्षेची मागणी केली होती परंतु ही मागणी केवळ प्रथम

महायुद्धानंतरच मान्य करण्यात आली. तरीही निवडलेल्या भारतीय उमेदवारांना विशेषत: पदांच्या विशिष्ट श्रेणीतून वगळण्यात आले. भारतीय नोकरभरतीतही त्यांना कमी वेतन आणि भत्ते मिळाले. अशा प्रकारच्या वांशिक भेदभावावर भारतीय राष्ट्रवादी नेत्यांनी नाराजी व्यक्त केली आणि नोकरशाहीचे भारतीयकरण ही त्यांच्या प्रमुख मागण्यांपैकी एक होती. पहिल्या महायुद्धानंतर नोकरशाहीच्या भारतीयतेचा वेग तीव्र झाला. भारत छोडो आंदोलन होईपर्यंत जवळपास निम्मे नागरी सेवक भारतीय होते. वसाहतवादी व्यवस्थेतील उच्च शिक्षण भारतातील उच्च जाती आणि मध्यम वर्गापुरते मर्यादीत असल्याने भारतीयकरणाच्या प्रक्रियेत ब्रिटीश नोकरशाही खऱ्या अर्थाने भारतीय बनू शकली नाही.

६.५ कायद्याचे स्रोत

नामधारी मुघल सम्राटाशी ब्रिटीश आदराने वागत होते. सम्राटाच्या नावावरही नाणी वितरीत गेली. इ.स. १८३५पर्यंत पर्शियन ही अधिकृत भाषा म्हणून कायम राखली गेली. न्यायालयीन संस्था व कार्यपद्धतींमध्ये काही बदल करण्यात आले असले तरी मोगल कायदेशीर व्यवस्था पूर्णपणे नष्ट झाली नाही. काझी, मुफ्ती आणि पंडित हे १८६१ पर्यंत ब्रिटीश न्यायव्यवस्थेशी संबंधित राहिले. स्थानिक स्वरूपाच्या रूढींमध्ये खासकरून सती निर्मूलन (१८२९) प्रकरणात हस्तक्षेप केला गेला, तेव्हासुद्धा धर्मग्रंथाची मान्यता मागितली गेली. हे सर्व प्रयत्न देशी संस्कृतीत प्राधिकरणाचे स्रोत असलेल्या सांस्कृतिक प्रतीक आणि चिन्हकांच्या वैधतेचे प्रतिबिंब स्थापित करण्यासाठी होते. १८५७ च्या "बंडखोरी" नंतर, वसाहतींच्या राज्याने संस्थानांना साम्राज्यासाठी समर्थनीय आधार बनविले. देशाच्या सार्वभौमत्वाच्या औपचारिक पैलूंचे जतन करणे आणि भारतीय संस्थानांना अंतर्गत स्वायत्ततेची यंत्रणा राबवू देणे हे वसाहतिक राज्याचे एक मोठे पाऊल होते. त्याचप्रमाणे वसाहती राज्याचे संभाव्य सहयोगी म्हणून जमीनदार व तालुकादार यांचे पालन पोषण केले गेले. १८८० च्या दशकातल्या महानगरपालिका आणि स्थानिक मंडळांसारख्या संस्थांमध्ये भारतीय मित्रपक्षांचा शोध घेण्याचा हा प्रयत्न स्पष्ट झाला. विविध गटांना सामाजिक संरक्षण देवून महसूल वाढविण्याचा हा प्रयत्न होता. वसाहतिक राज्याने कायद्याचा वापर आपल्या वैधतेचा सर्वात महत्वाचा स्रोत म्हणून केला. महसूल, वन आणि नैसर्गिक संसाधनांचे विनियोग अनियंत्रित अन्यायकारक म्हणून पाहिले जाऊ नये तर तोराज्याचा कायदेशीर हक्क म्हणून दर्शविला गेला. वसाहतींच्या राज्यात विविध सामाजिक गटांमधील सामाजिक संबंधांचे मध्यस्थ म्हणून कायद्याचा वापर देखील केला गेला. वसाहतिकराज्याद्वारे वर्चस्व व शोषणाचे औचित्य साधण्यासाठी वापरण्यात येणारी साधने आता काही सामाजिक गटांनी प्रशासनाच्या रचनेत बदल केल्यावर त्यांच्या विशिष्ट आवडी स्पष्ट करण्यासाठी वापरल्या. भारतीय समाजात काही सुधारणांचा निवड करण्यासाठी नैतिक, बौद्धिक आणि भौतिक सुधारण्याची विचारसरणी वापरली जात होती आणि हे वसाहतवादी राज्याद्वारे भारतातील राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी सामाजिक क्षेत्रात युक्तीवाद करण्याचे एक शक्तिशाली वाहन बनले. पदानुक्रम आणि जातीभेद यांचे तत्व कायम ठेवत असताना, बऱ्याच घटनांमध्ये, वसाहती राज्याने विज्ञान, तर्क आणि आधुनिकतेचे वैचारिक प्रवाह देखील आपल्याबरोबर आणले. वसाहतिक राज्याद्वारे इंग्रजीच्या माध्यमाद्वारे पाश्चात्य शिक्षणाची जाहिरात (तपशीलांसाठी युनिट २ पहा) आणि भारतीय शहरी मध्यम वर्गाची निर्मिती ही त्यांच्या राजवटीला आधार देण्याच्या हेतूने उद्भवली.

तथापि, भारतीय शिक्षित लोक नेहमीच वसाहती राज्याच्या सुधारवादी वपुरोगामी आवेशाचे समर्थन करीत नव्हते. वय व संमती विधेयकाच्या बाबतीत (१८९१) ज्यामध्ये दहा ते बारा वर्षांपर्यंतच्या मुलींसाठी लग्नाचे कायदेशीर वय वाढवण्याचाप्रस्ताव होता तेव्हाभारतातील सुशिक्षित प्रतीगाम्यानी भारतीय सामाजिक प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करण्याच्या वसाहतीच्या राज्याच्या अधिकारावर प्रश्नचिन्ह उभे केले. १८९० च्या उत्तरार्धात प्लेगच्या साथीच्या काळात पाश्चिमात्य वैद्यकीय यंत्रणा लादण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या वसाहतीच्या राज्यात घुसखोरीच्या विरोधातही हिंसक निषेध नोंदविला गेला. परंतु याचा अर्थ वसाहती पासून मिळणाऱ्या पाश्चात्य विज्ञान, औषध किंवा तर्कसंगततेच्या संभाव्य फायद्याला त्यांनी नकार दिला नाही. आर्य वर्चस्व आणि वैदिक चौकटीत कार्य करणारे आर्य समाज यासारख्या हिंदू धर्मातील सुधारवादी संस्थासुद्धा त्याच्या शाळांमध्ये वसाहतीचा आधुनिक असा वसाहतवादी अभ्यासक्रम स्वीकारला गेला होता.

६.६ सारांश

भारतातील ब्रिटीश वसाहतवादी शक्तीचे विविध पैलू आपणास समजून देणे हा या घटकाचा हेतू होता.हे युनिट वाचल्यानंतर आपल्याला वसाहतिक राज्याचे स्वरुप आणि तिची आर्थिक सक्ती तसेच सैन्य, पोलिस, नोकरशाही इत्यादी नियंत्रणाचे स्वरूप समजावे हि अपेक्षा आहे.शेवटी, आपल्याला ब्रिटिशांनी भारतातल्या त्यांच्या राजवटीचे औचित्य सिद्ध करण्यासाठी वापरलेल्या वैचारिक श्रेण्यांविषयीही माहिती असायला हवीजेणेकरून ब्रिटीश राजवटीचे सिद्धांत, त्यांची राज्यपद्धती व तिचा भारतावरील परिणाम यांचे सर्वार्थाने आपण परीक्षण करू शकू.

६.७ या घटकावर आधारित संभाव्य प्रश्न

१) ब्रिटीशांच्या काळात भारतातील वसाहतिक राज्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.

२) वसाहती नियमातील आर्थिक धोरण वर्णन जमीन महसूल योजनांच्या विशेष संदर्भात वर्णन करा.

३) ब्रिटीश वसाहत काळातील प्रशासकीय चौकटीचा मागोवा घ्या.

६.८ संदर्भ

१) एरिक स्ट्रोक्स, द इंग्लिश युटीलेटेरियन अंड इंडिया.

२) द हिष्ट्री ऑफ ब्रिटीश इंडिया, जेम्स मिल, लंडन.

३) सुमित सरकार, मोडर्ण इंडिया १८८५-१९४७, मकमिलन, मद्रास, १९९६

❖❖❖❖

७

शिक्षणव्यवस्था : एत्तदेशीय आणि आधुनिक

घटक रचना :

७.१ प्रस्तावना
७.२ वसाहतपूर्व काळातील शिक्षण व्यवस्था
७.३ सारांश
७.४ प्रश्न
७.५ संदर्भ

७.१ प्रस्तावना

हे प्रकरण वसाहतीच्या काळात भारतातील औपचारिक शिक्षणाच्या विकासाची आणि प्रसाराची रूपरेषा देण्याचा प्रयत्न करणार आहे. हा धडा दोन उपखंडांमध्ये विभागला आहे. वसाहती कालावधीत मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक प्रणालीच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करणे, पूर्वार्धात मध्ये १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्ध ते २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत ब्रिटीश शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास समाविष्ट आहे. उत्तरार्धात मध्ये ब्रिटिश राजवटीत (१९ व्या शतकाच्या मध्यापासून ते २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत) स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या विस्तारावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे.

७.२ वसाहतपूर्व काळातील शिक्षण व्यवस्था

आजसारखे संस्थागत शिक्षण वसाहतपूर्व काळात आणि १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात जवळजवळ नसल्यासारखे होते. उच्च जातीतील हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये स्वदेशी शिक्षणावर काही प्रमाणावर भर होता. वाचन आणि लेखाच्या धड्यांसाठी हिंदू मुले खेडेगावी असलेल्या पाठशाळेत जात असत. संस्कृत व्याकरण, शब्दकोष आणि साहित्य या विषयांत उच्च शिक्षण घेण्याचे मुख्य केंद्र होते. मुस्लिमांसाठी मदरसे होते. गुरु किंवा पंडित आणि मौलवी यांना ज्ञान देण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली होती. गृहशिक्षणाची एक समांतर व्यवस्था होती जिथे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या घरी जात असत किंवा राहत असत. स्त्रीशिक्षण मोठ्या प्रमाणात अनुपलब्ध, क्वचित, जवळजवळ नसल्यासारखे होते. काही उच्चवर्गीय महिलांना शास्त्रीय किंवा स्थानिक भाषेचे साहित्य आणि साध्या लेखाचे धडे मिळत. घरगुती कलाविषयक कला शिकवणे ही स्त्री शिक्षणाचा अविभाज्य भाग होता. १७५७ ते १८५७ दरम्यान भारतातील ब्रिटीश शिक्षणाच्या विकासाच्या तीन वेगळ्या चरणांचे वर्णन केले गेले होते. ब्रिटीशांच्या सत्तेचा एकत्रीकरण

आणि विस्तार आणि ब्रिटिश लोकांचे व्यापारी ते राज्यकर्त्यांकडे रुपांतरणाचा हाच काळ होता. सुरुवातीला ब्रिटिश शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून राजकीय वर्चस्वाकडे लक्ष देत होते.

त्यांच्याकडे भारतीय लोकांसाठी कोणतेही औपचारिक शैक्षणिक धोरण नव्हते. तथापि पारंपारिक भारतीय संस्कृतीचे कौतुक वाटल्याने काही ब्रिटिशांनी प्रथम याबाबतीत पुढाकार घेतला. त्याचसोबत राजकीय-प्रशासकीय हेतू देखील होता. गव्हर्नर जनरल वॉरेन हेस्टिंग्ज इंडो-पर्शियन संस्कृतीचे वाखाणनी करून १७८१ मध्ये कलकत्ता येथे मदरसा निर्माण केला. सर विल्यम जोन्स यांच्या पुढाकाराखाली बंगालमधील एशियाटिक सोसायटीची स्थापना केली (१७८४ मध्ये). याचा उद्देश स्वदेशी इतिहास, विज्ञान आणि कला शिकणे हा होता. हिंदूंचे कायदे, साहित्य आणि धर्मग्रंथ जपण्याच्या व जोपासण्याच्या उद्देशाने जोनाथन डंकन यांनी लॉर्ड कॉर्नवालिस (तत्कालीन गव्हर्नर-जनरल) च्या परवानगीने बनारस येथे एक संस्कृत महाविद्यालय (१७९२ मध्ये) उघडले. नंतर लॉर्ड वेलेस्ली याने ब्रिटिश नागरिकांना भारताचे प्रवीण प्रशासक म्हणून प्रशिक्षित करण्यासाठी फोर्ट विल्यम कॉलेज (१८०० मध्ये) कलकत्ता येथे स्थापन केले. प्राच्यज्ञान शिकवण्यासाठी देशी पंडित किंवा विद्वान नेमले गेले.

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा असाही एक गटही होता जो भारतीय समाजाच्या अध: पतनामुळे दुखी झाला होता. त्यांच्या दृष्टीने सती, बाल-हत्या, जाती विषमता, धार्मिक विकृत विवेचन यामुळे सामाजिक भ्रष्टाचार आणि अधोगती यांना चालना मिळाली होती. देतात. त्यांनी मिशनरी कार्यास प्रोत्साहित केले. चार्ल्स ग्रांट त्यापैकी एक होता. सुरुवातीला त्यांची कल्पना उच्च अधिकाऱ्यांनी झटकून टाकली होती, परंतु विल्बरफोर्सच्या सल्ल्यानुसार इंग्लंडच्या भारतातील प्रजेचे नैतिक आचरण सुधारण्याच्या दृष्टीने करावयाच्या उपाययोजनेचा पहिला मसुदा १७९२ मध्ये लिहिला. राज्यकारभाराची अधिकृत पर्शियन भाषा न वापरता त्याने स्थानिक लोकांमध्ये इंग्रजीचा सहजतेने प्रसार केला. इंग्रजीतील सूचनांमुळे भारतीयांमध्ये युरोपियन ज्ञानाचा प्रवेश सुनिश्चित होईल असा त्याचा विश्वास होता. विल्यम कॅबेल यांनी ग्रांटच्या प्रस्तावाच्या राजकीय फायद्याचे महत्व प्रतिपादन केले. ब्रिटीश आणि भारतीय लोकांमध्ये संवाद साधण्यास एक समान भाषा उपलब्ध होईल आणि त्याच वेळी पाश्चात्य वैज्ञानिक ज्ञान यशस्वीरित्या प्रसारित होईल, असे त्यांनी सांगितले. तथापि ग्रांटच्या कल्पनांचे स्पष्टीकरण मिशनरी पाठवून स्वदेशी लोकांना परिवर्तित करण्याचा प्रयत्न म्हणून ईस्ट इंडिया कंपनीने ते मान्य केले नाही. युरोपमधील फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर राजकीय अशांतता पसरल्याने कंपनीला भारतात कोणताही प्रतिकूल राजकीय घडामोडी नको होत्या. म्हणूनच सन १७९३ च्या सनदी कायद्यानुसार मिशनरयाना भारतात प्रवेश करण्यास मनाई होती. तथापि, १७९० च्या उत्तरार्धात, डॅनिश बॅप्टिस्ट मिशनरी, विल्यम कॅरी यांनी दीनाजपूर येथे एक विनामूल्य बोर्डिंग स्कूल उघडले. संस्कृत, पर्शियन, बंगाली तसेच ख्रिश्चन धर्माची शिकवण तेथे देण्यात आली होती. पुढे १८०० मध्ये जे. मार्शमन आणि डब्ल्यू. वार्ड त्यांना सामील झाले. त्यांनी एकत्र बंगालमधील रहिवाशांमध्ये शिक्षण आणि ख्रिश्चनांच्या तत्त्वांचा प्रसार

करण्यासाठी काम केले. तथापि १७९३ च्या सनदी कायद्यात सुधारित आणि नूतनीकरण १८१३ मध्ये करण्यात आले. विल्हेरफोर्स, झाचेरी, मेकाले, ग्रँट आणि इतर बऱ्याच जणांनी युरोपियन मिशनऱ्यांचे निर्बंधित प्रवेश पुन्हा सुरु करण्यासाठी संसदेत असंख्य याचिका सादर केल्या. त्यांच्या अनुभवाच्या अनुषंगाने सन १८१३च्या सनदी कायद्याने काही विशेषाधिकार मंजूर केले. हा कायदा विशेषत: कलम ४३ हा भारताच्या शिक्षणाच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण आहे. याने गव्हर्नर जनरलला जास्तीच्या महसुलातून दरवर्षी एक लाखापेक्षा कमी रकमेची रक्कम शिक्षणासाठी खर्च करण्याचे अधिकार दिले. पारंपरिक ज्ञान आणि साहित्याचे पुनरुज्जीवन करणे आणि भारतातील शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे हे त्याचे उद्दीष्ट होते. यात भारतीयांना पाश्चात्य विज्ञान शिकण्यास प्रोत्साहित केले. तथापि, त्यात शैक्षणिक क्षेत्रातील जास्तीत जास्त खर्चाची रक्कम नमूद केलेली नाही. याव्यतिरिक्त निधी वितरणासाठी कोणताही विभाग तयार केला नाही. तथापि सन १८१३ चा सनद कायदा ईस्ट इंडिया कंपनीचे पहिले औपचारिक शैक्षणिक धोरण म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. या कायद्याद्वारे कंपनीने भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे काम हाती घेतले.

१८१३ मध्ये हा कायदा मंजूर झाला असला तरी शिक्षणासाठीचा अतिरिक्त महसूल फक्त १८२३ मध्येच मिळाला. निधीच्या प्रसारासाठी दहा सदस्य असलेली सार्वजनिक सूचना समितीची एक सर्वसाधारण समिती अस्तित्वात आली. त्यापैकी बहुतेक लोक पौर्वात्य शिक्षणास समर्थन देत होते आणि संस्कृत आणि अरबी साहित्यास प्रोत्साहन देण्याच्या बाजूने होते. पाश्चात्य शिक्षणाची ओळख पुस्तके आणि प्रशिक्षित शिक्षकांच्या अभावामुळे साकारात नव्हती. परंतु या तुटपुंज्या प्रयत्नांनादेखील काहीब्रिटीश अधिकारी आणि नवशिक्षित भारतीयांनी त्यांचा विरोध केला. जॉन मिल सारख्या उपयुक्ततावादी अधिकाऱ्याने १८१७ मध्ये भारताचा इतिहास प्रकाशित केला. त्याला भारतीय समाज आणि संस्कृतीमध्ये कौतुकास्पद असे काही आढळले नाही. भारतीय संस्कृती आणि साहित्य हे विदारक, अतार्किक आणि स्थिर असल्याची टीका त्याने केली. मिलने पाश्चात्य नैतिक श्रेष्ठतेचे समर्थन केले. त्याच्या मते पाश्चात्य वैज्ञानिक ज्ञान हाच भारतीयांच्या प्रगतीचा मार्ग होता. नवशिक्षित प्रबुद्ध भारतीयांनीही पारंपारिक शिक्षणाला निरर्थक मानले आणि भारतातील पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसाराचे समर्थन केले. राममोहन रॉय त्यापैकी एक होते. डेव्हिड हेअर यांच्या सहकार्याने त्यांनी कलकत्ता येथे इंग्रजी शाळा स्थापन करण्याची योजना आखली. हेअर यांनी २० अभ्यासकांसह १८१७ मध्ये शाळा उघडली. महाविद्यालयाची स्थापना ही भारताच्या शिक्षणाच्या इतिहासातील महत्त्वाचे पर्व आहे.

१८२३ मध्ये रॉय यांनी कलकत्तामध्ये संस्कृत महाविद्यालयाची स्थापना रद्द करण्याचे गव्हर्नर जनरलला आवाहन केले. त्यांनी त्याएवजी पर्यायी अशा गणित, नैसर्गिक तत्वज्ञान, रसायनशास्त्र, शरीरशास्त्र आणि इतर उपयुक्त विज्ञान विषयांवर प्रबुद्ध शिक्षणाची व्यवस्था करण्यास प्रवृत्त केले. १८१३ पासून ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी केलेल्या अथक प्रयत्नातून अनुक्रमे १८१७ आणि १८१९ मध्ये कलकत्ता स्कूल बुक सोसायटी आणि कलकत्ता स्कूल सोसायटीची स्थापना झाली. या संस्थांची स्थापना भारतातील शिक्षणासाठी केली गेली.

भारतीयांना देण्यात येणाऱ्या शिक्षणाचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी एका समितीची स्थापना झाली.जनरल इंस्ट्रक्शन ऑफ पब्लिक कमिटीचे अँग्लिस्टीक / आणि ओरिएंलिस्ट या दोन गटात विभागणी झाल्याने सर्वानुमते निर्णय घेण्यास असमर्थता दर्शवली गेली. ओरिएंटलिस्ट किंवा पौर्वात्यवादी देशी पारंपारिक संस्कृती आणि सभ्यतेमध्ये अंतर्भूत असलेल्या स्थानिक भाषेच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देत होते. इंग्रजी माध्यमाच्या पाश्चात्य शिक्षणासाठी अँग्लिस्ट्स मोहीम राबवित होते. यांनतर लवकरच काही जुने सदस्य निवृत्त झाले किंवा मरण पावले आणि त्यांच्याऐवजी उपयोगितावादी विचारांनी प्रेरित झालेल्या नवीन सदस्य आले. अनेक वादविवाद आणि विचारविनिमयानंतर दोन्ही गटांनी आपला युक्तिवाद गव्हर्नर-जनरल यांच्यासमोर मांडण्याचा निर्णय घेतला. त्यावेळी झाचेरी मेकाले यांचा मुलगा लॉर्ड मेकाले हा सार्वजनिक सूचना समितीच्या सर्वसाधारण समितीचा अध्यक्ष झाला. त्याने ॲग्लिस्ट लोकांचा प्रस्ताव स्वीकारला आणि अंमलात आणला. मॅकॉले यांनी इंग्रजी शिक्षणास मदत करणारे एक संहिता तयार केली आणि गव्हर्नर जनरल बेंटिक यांना पाठवली. आधुनिक भारतातील शिक्षणाची उत्पत्ती व प्रगती १८३५ च्या मॅकालेच्या संहितेत आहे. "युरोपियन वाचनालयातील एकच कपाट भारत आणि अरबच्या संपूर्ण साहित्यापेक्षा उपयुक्त ठरेल" असे उद्गार काढून त्याने ओरिएंलिस्ट (पौर्वात्य) गटावर ताशेरे ओढले. त्याने भारतात पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या बाजूने निकाल दिला कारण याच प्रकारचे शिक्षण ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना आणि सामान्य लोकांमध्ये मध्यस्थी करुन सुशिक्षित अधिकारी पुरवून सुलभ कारभार सुनिश्चित करून मदत करू शकेल असा त्याला विश्वास होता. १८३० मध्ये अलेक्झांडर डफ यांना जनरल असेंब्ली ऑफ द चर्च ऑफ स्कॉटलंड इन्स्टिट्यूशन (नंतर स्कॉटिश चर्च कॉलेज असे नाव देण्यात आले) कलकत्ता येथे स्थापण्याची परवानगी दिली तेव्हा बेंटिंकने भारतातील शिक्षणाकडे कल स्पष्ट केला. फेब्रुवारी १८३५ मध्ये मॅकालेच्या मिनिटापूर्वी बेन्टिंकने दोन महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. त्याने बंगाल, बिहार आणि ओरिसामधील स्थानिक भाषेच्या शिक्षणाबद्दल माहिती देण्यासाठी विल्यम ॲडम यांची नेमणूक केली. तसेच युरोपियन औषध व शस्त्रक्रियेच्या अनुषंगाने त्यांनी कलकत्ता येथे वैद्यकीय महाविद्यालय स्थापण्याचा निर्धार केला. त्यांचा हेतू युरोपियन तसेच स्थानिक भाषेचा प्रसार जनतेत व्हावा. बेंटिंकने नमूद केले आहे की 'ब्रिटीश सरकारचा हेतू भारतीयांमध्ये युरोपियन साहित्य आणि विज्ञानाचा प्रचार करण्याचा आहे. शिक्षणाच्या हेतूसाठी विनियोजित निधी एकट्या इंग्रजी शिक्षणावर उत्तम प्रकारे वापरला जाईल. परंतु तो देशी शिक्षणाविषयी उदासीन नव्हता. मर्यादित उपलब्ध शैक्षणिक फंड आणि सन १८३३च्या सनदी कायद्याने त्याला अँग्लिस्टिस्ट आणि मॅकाले यांच्या बाजूने निर्णय घेण्यास भाग पाडले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या प्रशासकीय खर्चाला आळा घालण्यासाठी सन १८३३ च्या नियामक कायद्यानुसार भारतीयांना जबाबदार अधिकृत पदांवर नोकरी देणे बंधनकारक केले. ब्रिटीशांच्या दृष्टीने इंग्रजी भाषा आणि ब्रिटीश विचारधारा परिचित अधिकारी तयार होणे आवश्यक होते. बेंटिंकच्या महत्त्वाच्या निर्णयाने 'इंग्रजीला सर्वात महत्वाची आणि सामर्थ्यशाली भाषा म्हणून उदयास येण्याचा मार्ग मोकळा झाला'.

इंग्रजी शिक्षणामुळे पश्चिम आणि पूर्वेचे विचार एकत्र आले जेणेकरून सामाजिक आणि राजकीय कल्पनांना मूर्त स्वरूप देण्यात करण्यात त्याचा मोठा परिणाम झाला.

मिशनरी आणि काही समर्पित भारतीयांना शिक्षणाच्या प्रसारात परिश्रम घेतले. इंग्रजी शिक्षण लोकप्रिय झाले आणि शहरांमध्ये मागणी वाढली. इंग्रजी ब्रिटीश प्रशासनात अधिकृत भाषा कायदा १९३७ म्हणून निश्चित झाली. शिक्षण ही ब्रिटीश प्रशासकीय नोकरींचे प्रवेशद्वार होते. इंग्रजी जे वैयक्तिक सामाजिक पाश्चात्य शिक्षणाच्या व्यापक प्रसाराने आर्थिक प्रगतीचे साधन होते. ब्रिटीश सत्तेच्या नैतिक श्रेष्ठतेची आणि भारतीयांच्या निकृष्टतेची मिथके निर्माण झाली. पाश्चात्य विज्ञान, तत्वज्ञान आणि तर्कसंगतता भारतीय पारंपारिकतेच्या विरोधात होती. उच्च शिक्षण आणि विद्यापीठाच्या शिक्षणाची मागणी मोठ्या मध्ये जनरल इंस्टक्शन कमेटीचे सेक्रेटरी एफ प्रमाणात वाढली. जेमऊत यांनी विद्यापीठाच्या शिक्षणाची योजना संचालक कोर्टाकडे सादर केली. काही वर्षातच संपूर्ण भारतभर शिक्षणाचा वेगवान अनुभव घेताका. गव्हर्नर जनरल डलहौसी यांनी ब्रिटीश शैक्षणिक धोरणाला एक सुसंगत आणि पद्धतशीर रूप दिले. मध्ये (त्याचे नाव बदलून प्रेसिडेन्सी कॉलेज) कलकत्ता मदरसा आणि हिंदू कॉलेज सुधारणा केल्या आणि तांत्रिक शिक्षण संस्था स्थापित करण्याची योजना आखली. भारतातील स्त्री शिक्षणाच्या करणासाठी अधिकृत सहाय्य करणारे पहिले गव्हर्नर जनरल म्हणून त्यांची ओळख निर्माण झाली.

डलहौजीच्या कार्यकिर्दीत इस्ट इंडिया कंपनीच्या चार्टरच्या नुतनिकरणासाठी तारीख जवळ येत होती. याचा परिणाम म्हणून भारतीय शिक्षणाच्या रचनेवर पुन्हा एकदा ब्रिटीश संसदेत चर्चा सुरु झाली. या चर्चेमुळे १८५४ मध्ये वूड्स समितीचा पाठपुरावा सुरु झाला. भारतीय समाज आणि ब्रिटीश प्रशानासाचे अनुकूल शैक्षणिक धोरण तयार करण्याची जबाबदारी चार्ल्स वुड यांच्यावर सोपविण्यात आली. त्यात ब्रिटीश संसदेचे वूड्स १ ऑक्टोबर १८५४ मध्ये भारतात पोहोचले. इंग्रजी आणि स्थानिक भाषेद्वारे काला शैक्षणिक धोरण साकारले गेले. तत्वज्ञान, साहित्य आणि विज्ञान या विषयावरील युरोपियन देणे हे ध्येय मानले. यामध्ये तीन गटांमध्ये शैक्षणिक स्गोरण परिच्छेदात वर्गीकृत केले.

१) विभागाच्या व्यवस्थापनासाठी यंत्रणाशिक्षण

२) विद्यापीठ स्थापन करणे.

३) संस्थाना अनुदान सहाय्य करणे.

या समितीच्या सूचनेनुसार विद्यापीठे स्थापन करण्याची योजना तयार करण्यासाठी स्वतंत्र समिती स्थापन केली गेली. १९५७ मध्ये विद्यापीठांची स्थापन झाली. परिणामी, माध्यमिक शिक्षण ह स्वतंत्र बनला व विद्यापीठांच्या शिक्षणाचे एक मध्यम म्हणून उदयाला आला. माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणांवर तांत्रिक आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रम आणि विद्यापीठाचे शिक्षण मिळू लागले. शिक्षक प्रशिक्षण याची तरतूद मात्र तेथे नव्हती. अद्याप मातृभाषेत शिक्षण १८८२ पर्यंत माध्यमिक शिक्षण विशेषरित्या दिले गेले नाही. दुर्लक्षितच राहिले. १८८२ हे भारारातील शिक्षणाच्या इतिहासातील आणखी एक उल्लेखनीय वर्ष आहे. विल्यम हंटर च्या नेतृत्वात (हंटर कमिशन) भारतीय शिक्षण आयोग प्रथमच बैठक झाली. वूड्स च्या खालीत्याच्या प्रभावी १८५४ लॉर्ड रिपन यांनी अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी पूर्वीचे शैक्षणिक धोरण सुधारण्यासाठी आणि प्राथमिक शिक्षण आणि महिला शिक्षणासाठी अधिक तरतुद करण्यासाठी कमिशनची नेमणूक केली. आयोगाने उच्च शिक्षण आणि माध्यमिक शिक्षण संस्थांना थेट मदत

देण्यापासून व व्यवस्थापनापासून राज्य सरकारने हळूहळू माघार घेण्याची शिफारस केली. माध्यमिक शिक्षणाचे सर्वेक्षण करून विविध व्यावसायिक, तांत्रिक आणि शैक्षणिक अभ्यासक्रमांची शिफारस केली गेली. वसाहतवाद्यांच्या हस्ते शिक्षण हे सत्ताधारी विचारसरणी रुजवणारे साधन होते. तत्कालीन सामाजिकरित्या राजकीय चौकटीच्या बंधनात अनुरूप नियंत्रित आणि संक्रमित ज्ञान तयार केले. ब्रिटीश सार्वभौमत्व, युक्तिवाद, श्रेष्ठता आणि उन्नतीची उप्निवेश वसाहतवादी वर्चस्व टिकवून ठेवणे हे त्याचे उद्दिष्ट होते. भारतीय लोकांमध्ये हळूहळू राष्ट्रवादाची भावना विकसित झाली.

राष्ट्रीय शिक्षण ही परदेशी राज्यकर्त्यांच्या अधीन राहण्याच्या संस्कृतीला विरोध करून भारतीय नागरिकांना राजकीय संस्कृती शिकण्याची आणि देण्याची प्रक्रिया आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाने वर्चस्ववादी अधिराज्यवादी, वसाहतवादी व सत्ताधारी यांच्यातील असमान सामाजिक संबंधांना आव्हान दिले. यात जाती आणि लिंग विषमतांनवरही लक्ष केंद्रित केले गेले. असमानता कनिष्ठ आणि या सामाजिक विशेषाधिकारित विभागात शिक्षण आणि शैक्षणिक सुविधांमध्ये प्रवेश प्रतिबंधित अरविंद घोष यांच्या मतानुसार राष्ट्रीय शिक्षणाची सुरुवात करीत होते. भूतकाळातील घटनांपासून होते. आणि त्याचा पुरेपूर वापर करून एक महान राष्ट्र तयार होते. राष्ट्रीय शैक्षणिक चळवळीच्या सर्वसाधारण उपक्रम म्हणजे शिक्षणामधील निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर परिणाम घडविणे, स्थानिक प्रादेशिक भाषेचा प्रसार स्थानिक भाषेच्या शिक्षणाद्वारे करणे आणि अभ्यास कार्यक्रमाद्वारे देशभक्ती मुल्ये वाढवणे, भारतीयांच्या अधिकाराची मागणी करणे. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्याचे उद्दिष्ट म्हणजे वसाहती शिक्षणाचा पर्याय तयार करणे. राष्ट्रीय शिक्षण आणि जागतिक पातळीवर वर्चस्व असलेल्या वसाहतिक शिक्षणप्रणाली सांस्कृतिक पुनरुत-सामाजिक यांच्यात असमान स्पर्धा होती. उत्पादनाचे माध्यम म्हणून शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रवेश करणे कठीण होते. इंग्रजी शिक्षण ही नोकरी व्यवसाय आणि सामाजिक हालचालींची गुरुकिल्ली होती. आणि त्याच वेळी वसाहती शिक्षणावर गुलामी प्रवृत्तीचे आणि प्रतिगामी म्हणून गांधींनी टीका केली. शिक्षणाला वैयक्तिक स्वाभिमान गहाण टाकणारे म्हणून वर्णन करतात. व म्हणून त्याचा निषेध करतात. तथापि राष्ट्रीय शिक्षणावरील मतप्रणाली एकसंध नव्हती. सार्वजनिक सभेने धार्मिक विश्वात हस्तक्षेप न करण्याच्या ब्रिटीश धोरणाचे कौतुक केले आहे. तर बाल गंगाधर टिळक विशिष्ट धार्मिक सूचनांना मान्यता देण्यास अनुकूल होते. लाल लजपतराय यांनी शिक्षण क्षेत्रात संकुचित आणि सांप्रदायिक अशा सूचनांचा निषेध केला. त्याच्या मते, अभ्यासक्रम लोकांचे सामान्य सामाजिक जीवन चित्रित केले पाहिजे. इतर सर्व सरकारी खर्चामध्ये शिक्षणास कमी प्राधान्य देण्याच्या ब्रिटीश धोरणामुळे राष्ट्रीय शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांना त्रास झाला. शैक्षणिक सेवांमध्ये अधिकाऱ्यांची नेमणूक याचा काही अंशी विपरीत परिणाम शिक्षणावर झाला. ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी उच्च पदांचा करण्याच्या वर्णद्वेषाच्या प्रथेचा त्यांनी विरोध केला. उपभोग घेतला आणि भारतीयांना खालच्या दर्जाच्या पदांवर स्थान दिले. स्थानिक लोकांमधून मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेतल्यामुळे लोकसंख्येच्या वेगवेगळ्या काही संघटनांनी देशी शिक्षणासाठी विभागांकडे मोठ्या प्रमाणात लक्ष वेधळे गेले. त्यामध्ये पंजाब्बरील आर्य समाज, आवाज उठविला, श्री गुरुसिंह संघटना, ब्राम्हो समाज, होशियारपुर जिल्ह्यातील भाषा सभा, अलीगड भाषा सुधार संस्था, अलीगड येथील सत्य धर्मलंबिनी सभा, अहमदाबादची गुजरात व्हर्नाक्युलर सोसायटी, मेराठची

मुहम्मदन असोसियेशन यांचा समावेश होता. तथापि त्यांच्यातील काही सरकारी निधी मिळविण्यासाठी दबाव आणला. पण शिक्षणामधील अंतर्गत वर्चस्व त्यांनी पश्चिमेकडील यावर प्रश्न विचारण्यापासून परावृत्त केले. (जाती आणि लिंगभेद) परंतु देशातील कनिष्ठ जातींना मुख्य सांस्कृतिक साम्राज्यवादाला विरोध केला. शिक्षण प्रवाहात आणण्यासाठी तितकेसे प्रयत्न झाले नाहीत. वसाहती शिक्षणामुळे १९११ मध्ये नोकरीची हमी देऊन सामाजिक गतिशीलता वाढली. गोपालकृष्ण गोखले यांनी अनिवार्य प्राथमिक शिक्षण विधेयक मांडले तेव्हा सामुहिक शिक्षणाचा मुद्दा ह राष्ट्रीय अजेंडा बनला. परंतु न्रीतीश विधानपरिषदेने त्यांचा प्रस्ताव फेटाळून लावला. मोठ्या प्रमाणावर शिक्षणाच्या वाढत्या मागणीच्या अनुषंगाने१९१३ मध्ये तीन मुख्य तत्वांचा समावेश करून एक शैक्षणिक ठराव जरी केला.

१) विद्यमान शैक्षणिक संस्थांची संख्या वाढविण्याच्या जागी वाढविणे.

२) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचे अधिक व्यावहारिक हेतूकडे वळविणे/

३) भारतामध्ये उच्च अभ्यास आणि संशोधनाची तरतूद करणे.

हा ठराव आश्वासक होता पण पहिल्या महायुद्धाच्या धामधुमीत याची अंमलबजावणीत ठप्प पडली. शैक्षणिक ठरवातील सामुहिक शिक्षण १९१३ कार्यक्रम आणि निरक्षरता निर्मूलन बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलने १९१८ मध्ये तत्सम विधेयक मंजूर केले. पंजाब संयुक्त प्रांत, बिहार आणि ओरिसामध्ये अशीच विधेयके यशस्वीपणे मंजूर झाली.

भारतीय विद्यापीठांच्या स्थिती आणि प्रगतीचा आढावा घेण्यासाठी आणि विद्यापीठ प्रशासकाचे पुनर्गठन करण्यासाठी विद्यापीठ आयोग १९०२ मध्ये स्थापन करण्यात आला. आणि १९०४ मध्ये भारतीय विद्यापीठ कायदा संमत करण्यात आला. आयोगाच्या अहवालामुळे माध्यमिक शिक्षणावर विद्यापीठांचे नियंत्रण वाढले. अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी, परीक्षा आयोजित करण्यासाठी आणि अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यावर विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शाळा सोडल्याचा दाखला देण्यासाठी काही माध्यमिक शिक्षण मंडळे निश्चित केली गेली. सर मायकेल सॅडलर यांच्या अध्यक्षतेखाली सॅडलर कमिशन १९१७ मध्ये स्थापन झाले. विद्यापीठाचे शिक्षण विकसित करण्यासाठी माध्यमिक शिक्षण सुधारण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये अशी शिफारस केली गेली की –

१) माध्यमिक आणि विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमानंतर्गत योग्य ते समायोजन व्हायला हवे.

२) शिक्षण देण्यासाठी सरकारने स्वतंत्र इंटरमिडीयट शैक्षणिक संस्था विकसित आर्ट्स (कलाशाखा) कराव्यात. जसे, विज्ञान, औषध, अभियांत्रिकी, अध्यापन इ.

३) प्रवेशासाठी निकष म्हणून इंटरमिडीयट परीक्षा उत्तीर्ण असावी.

४) माध्यमिक व मध्यवर्ती शिक्षण एक स्वतंत्र बोर्ड स्थापन केले जावे, जे माध्यमिक शिक्षण घेण्यास व नियंत्रित करावे.

त्यानंतरच्या वर्षांत ग्रामीण आणि शहरी भागात दुय्यम शिक्षणाचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात झाला. परंतु शिक्षक प्रशिक्षण , वेतन आणि तांत्रिक शिक्षणाच्या तरतुदीशी संबंधित

समस्या कायम मंजूर राहिल्या. १९१९ भारत सरकार कायदा तेथे प्रत झाल्यामुळे शिक्षण ही प्रांतिक सरकारची हस्तांतरित जबाबदारी बनली. प्रांतीय सरकारांवर शैक्षणिक प्रकल्पांचे पर्यवेक्षण आणि सरकारला सूचना पुरविणारे शिक्षणमंत्री नेमले गेले. देशातील शिक्षणाच्या विकासाचे आकलन करण्यासाठी हार्टोग समितीने माध्यमिक शालेय अभ्यासक्रमामध्ये अस्तित्वात आली. १९२९ समिती विविधता आणण्याचे ठरविले. विशेषत: मुले व्यावसायिक, औद्योगिक आणि वाणिज्य अभ्यासक्रम निवडण्यास भाग पडतील. याव्यतिरिक्त शिक्षकांच्या सेवेची स्थिती आणि त्यांचे प्रशिक्षण हे देखील ध्यानात घेतले गेले. बेरोजगारीच्या वाढत्या समस्येमध्ये सप्रू समिती १९३४ कारणे जाणून घेण्यासाठी सरकारने नेमली आहे. हे लक्षात आले. प्रचलित सुनिश्चित करण्यात कुचकामी होते की औपचारिक शाळा व्यवसाय शिक्षणास पदवी व प्रमाणपत्र दिले गेले. परंतु ते कार्यक्षेत्रात अकार्यक्षम व अपुरे होते. म्हणून समितीने सुचवले की माध्यमिक स्तरावरील वैविध्यपूर्ण अभ्यासक्रम सुरु करणे, त्यातील एक विद्यापिठाकडे नेणे. रद्द करणे आणि दुय्यम मध्यवर्ती टप्पा स्तराचे आणखी एक वर्ष वाढविणे. खालच्या माध्यमिक स्तराच्या शेवटी व्यावसायिक प्रशिक्षण सुरु करणे आणि विद्यापीठांमध्ये तीन वर्षाचा पदवी अभ्यासक्रम सुरु करणे.

सन १९३५ मध्ये भारत सरकारने शैक्षणिक नियोजनाचा सहाय्य करण्यासाठी केंद्रीय सल्लागार शिक्षण मंडळ मध्ये १९३६-३७ ची स्थापना केली . (सीएबीई) बॉट आणि वुड या दोन तज्ञांना शैक्षणिक पुनरचना आणि व्यावसायिक शिक्षणाच्या समस्येवर सल्ला देण्यासाठी आमंत्रित केले गेले होते. आवश्यक पात्रता असूनही मोठ्या संख्येने विद्यापीठ पदवीधर, व्यवसाय सुरक्षित करण्यात अयशस्वी झाले होते. म्हणूनच तज्ञांनी श्रेणीबद्ध शैक्षणिक संस्था समांतर श्रेणीबद्ध व्यावसायिक संस्था वूडच्या नवीन प्रकारच्या तांत्रिक संस्थेच्या स्थापन करण्याचे सुचविले. अहवालाला उत्तर म्हणून अभियांत्रिकी विद्यालय अस्तित्वात आले आणि सर्व प्रांतात विविध तांत्रिक, व्यावसायिक आणि कृषीशाळा स्थापन झाल्या. १९३७ मध्ये काँग्रेस मंत्रालयाने वर्धा येथे अखिल भारतीय राष्ट्रीय शैक्षणिक परिषद आयोजित केली. परिषदेने सात वर्षाच्या कालावधीसाठी देशव्यापी सक्तीचे आणि विनामुल्य शिक्षण आणि मातृभाषेचा शिक्षणाचे मध्यम म्हणून वापर यासारख्या घोषणा केल्या. संमेलनाचे अध्यक्षस्थान असताना गांधींनी वातावरणात अंतर्भूत असलेल्या अभ्यासक्रमाची आणि मॅन्युअल आणि उत्पादक कामांची एकत्रीकरणातून शिफारस परिषदेने झाकीर हुसेन समिती केली. त्यात सुचवले गेले की योजना तयार करण्यासाठी नेमली.

१) मुलभूत शिल्प शिक्षणासह जे काही उद्योग किंवा व्यवसायातून संपूर्ण शिक्षण देत आहे.

२) शिक्षकांच्या पगाराची माहिती देणारी शैक्षणिक योजना आणि अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यावर विद्यार्थ्यांना सहाय्य करणे.

३) व्यावसायिक शिक्षण जे मुलाला नंतरच्या आयुष्यात उपयोगी पडेल ते देणे.

४) पर्यावरण आणि ग्रामीण हस्तकलांबरोबरच बालशिक्षणाचा जवळचा समन्वय साधने.

७.३ सारांश

अधोगतीबद्दल काही ब्रिटीश अधिकारी भारतीय समाजाच्या शिक्षणाचा अभाव व समाजातील शिक्षणाचा अभाव व समाजातील औदासिन्य याला मनात होते. त्यांना प्राचीन भारताच्या प्रगतीबद्दल आस्था होती. व त्यांनी केलेल्या कामगिरीचे ते प्रशंसक होते. शिक्षण मिळाले तर पुन्हा भारतीयांचे उत्थान होईल, असा त्यांचा विश्वास होता.

७.४ प्रश्न

१) ब्रिटीश वसाहत पूर्व कालातील भारतीय शिक्षणपद्धती स्पष्ट करा
२) भारतात आधुनिक शिक्षण रुजवण्यासाठी ब्रिटिशांच्या प्रयत्नांचा मागोवा घ्या.

७.५ संदर्भ

१) द हिष्ट्री ऑफ ब्रिटीश इंडिया .लंडन ,जेम्स मिल ,
२) सुमित सरकार, मोडर्ण इंडिया १८८५-१९४७, मकमिलन, मद्रास, १९९६
३) बिपीन चंद्र, हिष्ट्री ऑफ मोडर्ण इंडिया, २००९.

❖❖❖❖

८

निरौद्योगिकीकरण आणि शेतीचे व्यापारीकरण

घटक रचना :

८.१ उद्दीष्टे
८.२ प्रस्तावना
८.३ भारतीय उद्योगांचे खच्चीकरण किंवा निरौद्योगीकीकरण
८.४ एतद्देशिय उद्योगांच्या पीछेहाटीची कारणे
८.५ निरौद्योगीकरणाचे परिणाम
८.६ शेतीचे व्यापारीकरण/ कृषी व्यवसायीकरण
८.७ शेतीच्या व्यापारीकरणा मागील कारणे
८.८ शेतीचे व्यापारीकरणाचे परिणाम
८.९ व्यापारी पिके
८.१० सारांश
८.११ प्रश्न
८.१२संदर्भ

८.१ उद्दीष्टे

या घटकाचा अभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी .....

१. निरौद्योगीकीकरण संकल्पना स्पष्टपणे समजतील
२. निरौद्योगीकीकरणचे विविध परिणाम समजून घेतील
३. शेतीच्या व्यापारीकरणाचे धोरण समजतील
४. व्यापारीकरणाचा शेतीवर होणारा परिणाम समजून घेतील

८.२ प्रस्तावना

ब्रिटिश राजवटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर यापूर्वी कधीही झाला नाही असा तीव्रपरिणाम झाला. शेतीचे व्यापारीकरण, जास्तीत जास्त जमीन महसूल मागणी, जमीनदार वर्गाची उदय,वाढता कर्जबाजारीपणा आणि शेतकऱ्यांच्या गरिबीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था डबघाईला आली. ब्रिटिश राजवटीचा भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक रचनेवर बराच परिणाम झाला. त्यांनी घेतलेली विविध आर्थिक धोरणे गरिबीमुळे

आणि सर्वसामान्यांचे हाल झाले. ब्रिटिशांनी भारतातील स्वावलंबी ग्रामीण अर्थव्यवस्था नामशेष करण्याच्या धोरणाचे अनुसरण केले. ब्रिटीशपूर्व कालीन नेतृत्व असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्यांच्या निराकरणासाठी उत्सुक होते. ब्रिटीश नेतृत्व मात्र ब्रिटीश साम्राज्यवादामुळे शेती करणारे आणि कामगारांचे साम्राज्य वादी धोरणांतर्गत आर्थिक शोषक करण्यास बांधील होते.

८.३ भारतीय उद्योगांचे खच्चीकरण किंवा निरौद्योगीकीकरण

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या दशकात भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या उत्पादनात व निर्यातीत मोठी घट झाली. एच. एच. विल्सन यांचे म्हणणे आहे की ब्रिटिशांनी राजकीय अन्याय करण्याचे काम केले आणि राजकीय वर्चस्वाच्या प्रभावाखाली भारताला प्रतिकूल व इंग्लंडला अनुकूल असे आर्थिक धोरण राबण्याचे काम केले त्यामुळे एत्तदेशीय लोक त्यांना समर्थपणे तोंड देऊ शकले नाहीत.बी.डी. बसु यांनी त्यांच्या फायद्यासाठी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी केलेल्या उपाययोजनांची यादी नमूद करते- १) इंग्लंडमध्ये भारतीय उत्पादनात भारी शुल्क लादणे २) भारतातून स्वस्त दराने कच्च्या मालाची निर्यात ३) ब्रिटिशांना भारतात विशेष सुविधा देणे ४) भारतीय कारागीरांना त्यांचे व्यापार गुपित उघड करण्यास भाग पाडणे.

डॉ.डी.आर. गाडगीळ यांनी १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात तीन मुख्य कारणांचा उल्लेख केला ज्याने हस्तकला उद्योगाच्या घटत्याच्या विशेष संदर्भासह भारतात वेगाने निरौद्योगीकीकरण धोरण राबवले- मूळ सत्ताधारी शक्ती नामशेष होणे, परक्या राज्याची स्थापना आणि ब्रिटीशांची विकसित यंत्रसामग्री.

शासनाने अवलंबलेली धोरणे स्वदेशी उद्योगांसाठी अत्यंत हानिकारक होती. उदाहरणार्थ,कोणतीही कर न देता अथवा कोणताही अडथळा न घालता ब्रिटिश वस्तूंना भारतात येण्याची परवानगी होती. दुसरीकडे मात्र भारतीय उत्पादित वस्तूंच्या निर्यातीवर भारी शुल्क भरावे लागत होते. ब्रिटिश धोरणाची अशी अनेक उदाहरणे उद्धृत करता येतील. या धोरणाचा फटका भारतीय उद्योगांना बसला. शेवटी त्यातील बरेच एत्तदेशीय व्यापार बंद झाले. इंग्लंड आणि इतर पाश्चात्य देशांमध्ये औद्योगिक क्रांती भरभराटीला आली. तथापि त्याच वेळी भारतातील उद्योगांचे प्रमाण कमी होऊ लागले. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर भारताच्या निरौद्योगीकीकरणची प्रक्रिया सुरू झाली. औद्योगिक कामगार बेरोजगार होते. यामुळे जमिनीवरील दबाव वाढला. जमीन विभागली गेली आणि छोट्या छोट्या विभांगांमध्ये मध्ये जमीन विभागली गेली. कृषी उत्पादकता कमी झाली आणि शेती हा मागासलेला उद्योग झाला. ब्रिटीश राजवटीपूर्वी भारतात सुव्यवस्थित उद्योग होता. ब्रिटीशांच्या आगमनाने भारतीय उद्योग घसरण्यास सुरुवात झाली. १८व्या शतकाच्या अखेरीस अधोगतीची प्रक्रिया सुरू झाली. १९व्या शतकाच्या मध्यभागी ती कळसास पोहोचली.

८.४ एतद्देशिय उद्योगांच्या पीछेहाटीची कारणे

१) शहरातील हस्तकला उद्योग ब्रिटिशांच्या घातक धोरणामुळे कोसळला. मशीनवर तयार झालेला व इंग्लंड मधून आलेला स्वस्त आयात माल आणि ब्रिटिश साम्राज्यवादी धोरणामुळे हे घडले. भारतीय कारागीर हे मूळात भारतीय राज्यकर्ते यांच्यावर अवलंबून होते. भारतातील संघटित उद्योगाची अशी उत्पादने मुख्यतः कुलीन व्यक्तींव राजघराण्यातील व्यक्ती विकत घेत असत. भारतात ब्रिटीश शासन स्थापन झाल्यावर मूळ शासक व कारागिरांचे आधारस्तंभ नाहीसे होऊ लागले. भारतात ब्रिटीश सत्तेच्या विस्ताराच्या प्रक्रियेत ही मूळ राज्ये ब्रिटीश साम्राज्याशी जोडली गेली. म्हणूनच कारागीरांना मिळालेले पूर्वीचे आश्रयस्थान गमवावे लागले. त्यांचे दरबारातील आसरा घेणारे आणि कारागीर बेरोजगार झाले. देशातील राजसत्ता नाहीशी होणे म्हणजे या उद्योगांच्या उत्पादनांच्या मागणीचे मुख्य स्त्रोत बंद होणे. शिल्प उद्योग, दागदागिने,भांडी आणि इतर बऱ्याच वस्तूंसाठी भारतीय राजे आणि सरदार साधाल हस्ते व उदारपणे नादात करत असत.त्यांच्या उत्पादनाच्या मागणीअभावी कारागीर बेरोजगार झाले वते शेतीकडे वळले.

२) ब्रिटिश व्यावसायिक धोरणामुळे कारागीर उद्धवस्त झाले. ब्रिटिशांनी भारतातील शेतकऱ्यांना त्यांच्या उद्योगासाठीलागणारी नगदी पिके घेण्यास दबाव आणला. म्हणूनच मूळ कारागिरांना त्यांच्या उद्योगासाठी कच्चा माल मिळू शकला नाही. मूळ उद्योग नष्ट करण्यासाठी ब्रिटीशांनी बऱ्याच तंत्राचा वापर केला. ते अनेक कारागीरांवर त्यांचे काम थांबवण्यासाठी दबाव आणतात. भारताचा लघु उद्योग हा परदेशी व्यापारामुळे देशाच्या भरभराटीचा आधारस्तंभ होता. बंगालमध्ये कंपनीने आपली राजकीय वर्चस्व स्थापित करताच सुती आणि रेशीम कपड्यांच्या कारागिरांचे शोषण करण्यास सुरवात केली. परिणामी,कपड्यांचा व्यापार कारागिरांच्या फायद्याचा स्रोत राहिला नाही आणि बंगालचा कापड उद्योग विखुरला. या प्रकारच्या शोषणात्मक उपायांनी स्वत: च्या फायद्यासाठी मूळ उद्योगांवरदबाव आणण्यात आला

३) अठराव्या शतकात आधुनिक तंत्रज्ञानासह उद्योगांची वाढ इंग्लंडमध्ये झाली. या औद्योगिक क्रांतीला उत्पादनासाठी कच्चा माल आवश्यक होता. इंग्लंडने भारतातील कच्च्या मालाचा वापर उद्योगांसाठी केला आणि भारतात तय्यार अशा उत्पादित वस्तूंची विक्री केली. इंग्लंडने भारतातून निर्यात होणाऱ्या वस्तूंवर जबर शुल्क लादले. याने ब्रिटीश उद्योगाचे संरक्षण केले. दुसरीकडे,भारत सरकारने आयात केलेल्या वस्तूंवर कमीतकमी शुल्क लादले जेणेकरून त्यांना भारतीय बाजारात सहज विक्री करता येईल. ब्रिटिशांनी त्यावर कमी कर लावला म्हणून औद्योगिक उत्पादन दर्जेदार व स्वस्त होते. यामुळे भारतीय उत्पादन महाग झाले आहे म्हणूनच त्यांनी बाजारातील हिस्सा जलद गमावायला सुरुवात केली. अशा प्रकारे याचा दोन्ही बाजूंनी भारतीय व्यापार आणि उद्योगावर परिणाम झाला आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारतातील व्यापार व उद्योग नष्ट झाला.

४) ब्रिटिश राजवटीचा हस्तकला वइतर बाबींवरही परिणाम झाला. पर्यवेक्षक उत्पादक संघउत्पादनांच्या गुणवत्तेवर देखरेख ठेवत असे. त्यांनी व्यापाराचे नियमन देखील केले.

ब्रिटीश व्यापाऱ्याच्या प्रवेशामुळे या संघटनांनी त्यांची शक्ती गमावली. पर्यवेक्षक संस्था नाहीशाहोताचअनेक दुष्परिणाम दिसू लागले. परिणामी ब्रिटीश उद्योगांच फावले.

५) युरोपियन उत्पादकांकडून होणारी स्पर्धा स्थानिक उद्योगाच्या विनाशास कारणीभूत ठरली. रस्ते आणि रेल्वेमार्गाच्या बांधकामामुळे देशाच्या कानाकोपऱ्यातबाहेरीलवस्तूंचे वितरण करणे शक्य झाले. सुएझ कालवा सुरु झाल्यामुळे इंग्लंड आणि भारत यांच्यातील अंतर कमी झाले. इंग्रजी वस्तू मोठ्या प्रमाणात विक्रीसाठी भारतात पाठविण्यात आल्या. या वस्तूंमध्ये कापड ही सर्वात महत्वाची वस्तू होती. भारतीय कपड्यांच्या तुलनेत या कपड्यांची गुणवत्ता चांगली नव्हती. तथापि, ते स्वस्त होते. ते अगदी गरीब माणसाच्या आवाक्यातच होते. त्यामुळे हे आयात केलेले कपडे आणि इतर मशीन बनवलेल्या वस्तूंची मोठ्या प्रमाणात मागणी होऊ लागली. स्थानिक हस्तकलेचीमागणी कमी होवू लागली.

८.५ निरौद्योगीकीकरणाचे परिणाम

इंग्लंडमध्ये भारतातून आलेल्या संसाधनांमुळे आणि भांडवलामुळे नैसर्गिकरित्या इंग्लंडच्या लोकांना अधिक चांगले जीवन जगण्याची सुविधा मिळाली. १७५० नंतर इंग्रजी शेती व उद्योगात वाढती गुंतवणूक देखील शक्य झाली. अठराव्या शतकात इंग्लंडमधील कृषीक्रांतीला आणि १७५० नंतर सुरू झालेल्या औद्योगिक क्रांतीलाही ही गुंतवणूक अंशतः जबाबदार होती. कार्ल मार्क्स यांनी निरौद्योगीकीकरण प्रक्रियेच्या परिणामाचा उल्लेख केला आहे. त्यांच्या मते ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनीच भारतीय हातमाग आणि वस्त्रोद्योग हस्तगत केले. इंग्लंडने भारतातील कापूस उद्योग नष्ट केला आणि नंतर इंग्लंडमध्ये उत्पादित कापसाची निर्यात भारताला केली. हस्तकलांचे रक्षण करणारे मूळ शासक नाहीसे झाले. उपरे शासक आणि मशीन उद्योगातील उच्च विकसित तंत्रज्ञानाची स्पर्धा यामुळे हे घडले.

१) जुन्या शहरांमधून लोकांचे नवीन व्यापार केंद्रात स्थलांतर होणे हा भारतातील ब्रिटीश राजवटीचा सर्वात महत्वाचा परिणाम होता. ही व्यापार केंद्रे शहरांमध्ये वसलेली होती. अशा प्रकारे बरीच नवीन शहरे विकसित झाली. तथापि त्याच वेळी बरीच महत्वाची जुनी शहरे नष्ट होण्यास सुरवात झाली. या महत्त्वाच्या शहरांपैकी मिर्जापूर देखील होते. दिल्ली, मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, बेंगळुरू, नागपूर आणि कराची, लाहोर, चटगांव रंगून, मुर्शिदाबाद, मालदा, शांतीपूर, तंजोर, अमृतसर, ढाका इत्यादी विकसित झालेल्या महत्वाच्या शहरांमध्ये उदयाला आली होती. या शहरांना महत्त्व प्राप्त झाले.

२) एत्तदेशीय शासक नाहीसे झाल्याने व ग्रामीण हस्तकलेचा नाश होण्यामुळे जुन्या भारतीय शहरातील कारागिरांची लोकसंख्या कमी झाली. कारागीरांचा व्यवसाय नष्ट झाल्याने ते शेतीकडे वळले.

३) ब्रिटिशांनी रेल्वेमार्ग सुरु करून वाहतुकीला नवी दिशा दिली. काही जुनी शहरे संपन्नता कायम ठेवून होती कारण ती काही महत्त्वपूर्ण व्यापार मार्गावर होती. उदाहरणार्थ, मिरजापूर

हे एक महत्त्वपूर्ण व्यापार केंद्र होते कारण ते गंगा नदीवर होते. रेल्वे सुरू झाल्यामुळे जुने मार्ग आणि वाहतुकीच्या जुन्या साधनांचे महत्त्व कमी झाले. अशा प्रकारे बरीच जुनी शहरांनी त्यांचे महत्त्व गमावले. तथापि, एकाच वेळी वाणिज्य आणि व्यापारामुळे नवीन शहरांच्या वाढीस चालना मिळाली.

४) भारतीय कला आणि हस्तकला उद्योगाच्या नष्ट होण्याचा भारतातील कारागीर आणि कारागीरांवर मोठा परिणाम झाला. बेरोजगार कारागीर शेतीत काम करण्याशिवाय पर्याय उरले नाहीत. त्याविषयीच्या ब्रिटिश व्यावसायिक धोरणामुळे कृषी क्षेत्र आधीच संपुष्टात आले आहे. कारागिरांना त्यात सामावून घेणे इतके सक्षम नव्हते. यामुळे छुपी बेरोजगारी वाढली.

५) बरीच जुनी शहरे अस्वच्छ झाली होती. हे रोगांचे माहेरघर बनले. साथीच्या आजारात प्लेग आणि कॉलराचा वारंवार उद्रेक होणे ही एक सामान्य बाब झाली होती. अशा साथीच्या आजारांमुळे शहरी लोकांचा मोठा त्रास झाला. आधीच नवीन शहरी भागातील लोकसंख्या वाढली होती.

६) आधुनिक भारतात मोठ्या प्रमाणात उद्योगांची वाढ झाली आहे

१८५०च्या दशकात सुती कापड,जूट आणि कोळसा खाण उद्योग सुरू झाल्यावर भारतातील यंत्रयुगाची सुरुवात झाली. बरेच आधुनिक उद्योग ब्रिटिश भांडवलशाही वर्गाच्या मालकीचे किंवा नियंत्रित होते. जास्त नफा पाहून परदेशी गुंतवणूकदार भारतीय उद्योगाकडे आकर्षित झाले. कामगार स्वस्त होते,कच्चा माल सहज उपलब्ध होता, भारत आणि शेजारी देश त्यांच्यासाठी तयार बाजारपेठ होती. वसाहती सरकार गुंतवणूकदारांना मदत करण्यास तयार होते. वस्त्रोद्योगाने देशाच्या औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला. जवाहरलाल नेहरू यांच्या मते, 'कापूस आणि वस्त्रोद्योगाचा इतिहास हा केवळ भारतातील आधुनिक उद्योगाच्या वाढीचा इतिहास नाही तर एका अर्थाने तो भारताचा इतिहास मानला जाऊ शकतो.' मुंबई (त्यावेळी बॉम्बे म्हणून ओळखली जाणारी) वस्त्रोद्योगाचे केंद्र बनली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मुंबईत वस्त्रोद्योगाचा उदय झाला. एकोणिसाव्या शतकात नीळ,चहा आणि कॉफी अशा वृक्षारोपण उद्योगांच्या वाढीचे प्रमाण होते. हे उद्योग युरोपियन लोकांच्या मालकीचे होते. कापड उत्पादनात डाई म्हणून निळेचा वापर केला जात असे. नीळ लावणी करणाऱ्यांनी शेतकऱ्यांवर अत्याचार केले. कृत्रिम रंगाचा शोध लागल्यावर उद्योगाला मोठा धक्का बसला. चहा उद्योग १८५० नंतर आसाम, बंगाल आणि दक्षिण भारतात विकसित झाला. हा परदेशी मालकीचा होता. ब्रिटीश सरकारने त्यास आवश्यक अशी मदत व प्रेरणा दिली. मात्रया उद्योगांमधील नफा इंग्लंडला गेला. १९२० च्या सुमारास वाढत्या राष्ट्रवादी चळवळीचा दबाव व भारतीयातील जागरूकता यामुळे भारतीय उद्योगांना अनुकूल प्रोत्साहन मिळाले. तथापि, सिमेंट, लोह आणि स्टील यासारख्या भारतीय मालकीच्या उद्योगांना वाव नाकारला गेला किंवा त्यांना अपुरे संरक्षण दिले गेले. दुसरीकडे परदेशी उद्योगांना इच्छित प्रोत्साहन आणि संरक्षण देण्यात आले.

८.६ शेतीचे व्यापारीकरण/ कृषी व्यवसायीकरण

नवीन जमीन महसूल धोरणाची अंमलबजावणी आणि शेतीचे व्यापारीकरण ही भारतातील कृषी क्षेत्राविषयीच्या ब्रिटिश धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये राहिली. शेतीचे व्यापारीकरण हे ब्रिटीश उद्योग व व्यापाराच्या गरजेनुसार होते. भारतीय शेतकऱ्यांशी याचा काहीच संबंध नव्हता. ब्रिटिशांनी अनुसरण केलेल्या विविध आर्थिक धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वसाहती अर्थव्यवस्थेचे वेगवान रूपांतर झाले. ज्याचे स्वरूप आणि रचना ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार निश्चित केली गेली. ब्रिटीशच्या आर्थिक धोरणाची एक महत्त्वाची बाब म्हणजे शेतीचे व्यापारीकरण. शेतीच्या व्यापारीकरणाचा अर्थ असा आहे की पिके व वस्तू उत्पादक शेतकऱ्यांनी स्वत: च्या वापरासाठी नव्हे तर बाजारात विक्रीसाठी तयार करावीत. ब्रिटिशांच्या कारकीर्दीत भारतातील शेतीचे व्यापारीकरण सुरू झाले. ब्रिटन, फ्रान्स आणि अठराव्या शतकातील इतर अनेक युरोपीय देशांच्या तुलनेत भारतीय औद्योगिक विकासाच्या बाबतीत भारत खूपच मागे राहिल्यामुळे भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण झाले नाही.

शेतीच्या व्यापारीकरणाचे भारतावर अनेक परिणाम झाले. कच्चा माल स्वस्त दरात मिळवून मोठ्या प्रमाणात नफा कमावण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या ब्रिटीश गुंतवणूकदार, व्यापारी आणि उत्पादकांना त्याचा फायदा झाला. भारतीय शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे काही प्रमाणात भारतीय व्यापाऱ्यांना आणि सावकारांनाही फायदा झाला ज्यांनी ब्रिटिशांसाठी मध्यस्त म्हणून काम करून प्रचंड पैसाव समाजात प्राबल्य मिळवले.

८.७ शेतीच्या व्यापारीकरणामागील कारणे

१) ब्रिटीशांनी सुरू केलेल्या करप्रणालीत अन्न धान्याएवजी रोख रकमेची मागणी करण्यात आली. धान्य सारख्या पारंपारिक पिकांच्या उत्पादनातून शेतकऱ्यांना पुरेसे पैसे मिळू शकले नाहीत. कर भरणे, रोख पिकाची लागवड करणे आणि जास्त कर भरण्यासाठी पैसे मिळविणे त्यासाठी नगदी पिके घेणे आवश्यक झाले.

२) भारतातील ब्रिटिश औद्योगिक धोरणामुळे शेतीचे व्यापारीकरण अपरिहार्य होते. भारतीय शेती उत्पादनांचा उपयोग रोजीरोटीसाठी करीत होते. अन्नधान्य हे कृषी उत्पादनाचे मुख्य भाग होते. भारतीय लघु उद्योगांनी कृषी कच्च्या मालाचा उपयोग केला परंतु त्यांचा वापर मर्यादित होता. शेती उत्पादनावर खाद्य उत्पादनाचे वर्चस्व होते. ब्रिटिशांना भारतीय कृषी उत्पादनांचा त्यांच्या उद्योगांसाठी उपयोग करायचा होता. म्हणूनच,ते शेतीच्या व्यापारीकरणासाठी महत्त्वाचा घटक बनले. कापूस, तंबाखू, नील, चहा या नवीन पिकांची लागवड केली कारण ही पिके त्यांच्या उद्योगांना आवश्यक होती.

3) रेल्वे,जहाज बांधणी,रस्ते यासारख्या पायाभूत विकासामुळे व्यवसायांना अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. रोजगाराच्या बऱ्याच संधी उपलब्ध झाल्या. ब्रिटिशांच्या नवीन जमीन महसूल धोरणामुळे बऱ्याच लोकांनी लागवडीचे पारंपारिक काम गमावले. मागणी अधिक असल्याने बाजारपेठेत विक्रीसाठी व्यापारी पिके घेण्याचा प्रयत्न केला.

४) ब्रिटिशांनी भारतात एक श्रीमंत वर्ग निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जे त्यांना अडचणीच्या काळात मदत करू शकतील किंवा कठीण काळात निष्ठावान राहू शकतील. त्यांनी बंगालमध्ये जमीनदार वर्ग आणि पश्चिम भारतातील सावकार तयार केले. हे श्रीमंत सावकार शेतकऱ्यांना नगदी पिकासाठी कर्ज देऊ लागले. पारंपारिक पिकाला मोठ्या प्रमाणात अशा कर्जाची गरज नव्हती परंतु नगदी पिकाला गुंतवणूकीची गरज होती.

५) भारतातील शेतीच्या व्यापारीकरणासाठी आणखी एक चालना देणारा घटक म्हणजे इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा वेग वाढणे. ही क्रांती व्यापारीकरणास कारणीभूत ठरली कारण ब्रिटीश उद्योगांद्वारे कच्च्या मालाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी अधिकाधिक कृषी मालाची निर्मिती केली गेली. आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढविणे आणि विस्तार करणे आणि ब्रिटिश वित्त भांडवलाच्या प्रवेशामुळेही शेतीच्या व्यापारीकरणाशी संबंधित आहे.

६) सुएझ कालवा सुरु होणे आणि अमेरिकन गृहयुद्ध यासारख्या जागतिक घटनांमुळेही शेतीच्या व्यापारीकरणाला वेग आला. अमेरिकेच्या गृहयुद्धांमुळे भारतात कापसाची मागणी सुमारे १८५० च्या आसपास वाढली. शेतकऱ्यांनी देखील ही संधी साधण्याचा प्रयत्न केला. गृहयुद्धातून अमेरिकेतून कापसाचा पुरवठा खंडित झाला आणि त्यामुळे भारतीय कापसाला मागणी वाढली म्हणून बऱ्याच शेतकऱ्यांनी अन्नधान्याऐवजी कापसाची लागवड केली. पुढे एकतर्फी मुक्त व्यापाराच्या ब्रिटिश धोरणामुळे कापड, जूट इत्यादींमध्ये तयार केलेल्या वस्तू भारतीय बाजारात मुक्त प्रवेश मिळवू शकल्या.

८.८ शेतीचे व्यापारीकरणाचे परिणाम

१) वाढत्या व्यापारीकरणामुळे सावकारांना शेतीचे शोषण करण्यात मदत झाली. हंगामानंतर लगेचच शेतकऱ्यांनाआपले धान्य विकण्यास भाग पाडले जावे लागले व त्याला ज्या किंमतीला मिळेल त्या किंमतीला सरकार,जमीनदार व सावकाराच्या मागण्या पूर्ण कराव्या लागल्या.

२) उच्च महसूल मागण्यांमुळे भारतीय शेती उद्ध्वस्त झाली आणि यामुळे १९ व्या शतकात दारिद्र्य वाढले आणि शेती ढासळली. यामुळे शेतकऱ्याला सावकाराच्या तावडीत जाण्यास भाग पडले. याचा परिणाम असा झाला की सावकारांनी त्यांना पैसे दिले व त्यांना मोठा नफा मिळाला. जमीन जप्त केली गेलेली कर्जे परत करण्यास गरीब शेतकरी अपयशी ठरले. व्यापारीकरण केवळ ब्रिटिश उद्योगपती, व्यापार आणि सावकारांना फायदेशीर ठरले. यात भारतीय जनतेचे निर्दयपणे शोषण केले गेले. लागवडीचे क्षेत्र कमी झाल्यामुळे अन्नधान्याचे दर वाढले आणि ते दुष्काळाचे मुख्य कारण बनले.

३) शेतीचे व्यापारीकरण हे भारतातील दुष्काळाचे एक कारण होते. उत्तर प्रदेशात १८६०-६१ मध्ये दुष्काळ पडला आणि त्यात २ लाखाहून अधिक लोकांचा जीव गेला. १८६५-६६मध्ये ओरिसा, बंगाल आणि बिहारमध्ये अनेक लोकांचा मृत्यू झाला. सर्वात भयंकर दुष्काळ १८७६-७७मध्ये मद्रास, म्हैसूर, हैदराबाद आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशात झाला आणि त्यात बरेच लोक मरण पावले. बिपिनचंद्र यांच्या म्हणण्यानुसार हे दुष्काळ नैसर्गिक नव्हते. ते मानवनिर्मित होते. भारताच्या नैसर्गिक स्त्रोतांचे निर्दयपणे शोषण केले. वाढत्या

लोकसंख्येला शेतीच्या व्यापारीकरणाचा परिणाम म्हणून टिकण्यासाठी पुरेसे अन्न मिळू शकले नाही.

४) भारतीय सावकारांनी रोख पैसे देवून शेतकऱ्यांना व्यावसायिक पिके घेण्यास प्रवृत्त केले आणि जर शेतकऱ्यांनी त्याला वेळीच पैसे दिले नाहीत तर शेतकऱ्यांची जमीन सावकारांच्या मालकीची होत असे. दरवर्षी भारताची लोकसंख्या वाढत चालली होती,हे संकट आणखी वाढवले, जमिनीचे तुकडे पडणे अर्थात तिची विभागणी होणेसुरु होते कारण जमिनीवर दबाव वाढत होता. शेती उत्पादनाची आधुनिक तंत्रे भारतात आणली जात नव्हती. सरकार, जमीनदार, सावकार आणि त्याच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या मागण्या वेळेत पूर्ण व्हाव्या म्हणून गरीब शेतकऱ्याला कापणीनंतर धान्य विकण्यास भाग पाडले जात होते. अशाप्रकारे, कृषी उत्पादनांच्या वाढत्या व्यापाराच्या फायद्याचा मोठा वाटा व्यापाऱ्याने गावातील सावकाराने घेतला.

५) भारतातील गरीब जनतेवर याचा वाईट परिणाम झाला. त्यांना पुरेसे अन्न मिळणे कठीण झाले. भारतीय शेतीच्या व्यापारीकरणाचा निव्वळ परिणाम असा झाला की बहुतेक भारतीय शेतकरी त्यांना दिवसाचे दोन जेवण उपलब्ध करुन देण्याइतके अन्न धान्य पिकविण्यासही अपयशी ठरले. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे भारतीय शेतकरी यांचे जीवन अत्यंत चढउतार असलेल्या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेशी जोडलेले होते. यापुढे तो कृषी पद्धतींचा निर्णय घेणारा घटक नव्हता. पुढे शेतजमीन एक व्यापारयोग्य वस्तू बनवून शेतकऱ्याने आपल्या सुरक्षिततेची भावना गमावली. जास्त जमीन महसूल मागणीमुळे त्याला सावकारांकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घेण्यास भाग पाडले. कर्ज वेळेवर न भरणे म्हणजे सावकाराला जास्त व्याज दराने जमीन गमावणे. यामुळे जमीन विलग झाली आणि शेतमजुरांची संख्या वाढली.

६) भारतीय शेतीच्या व्यापारीकरणाच्या ब्रिटिश धोरणामुळे धान्य पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्र कमी झाले. या बदलाचा निव्वळ परिणाम म्हणजे भारतीयांना इतके अन्नधान्य पिकविण्यात यश आले नाही की जे लोकसंख्येला दोन वेळेचे जेवण देऊ शकेल. ब्रिटीशांनी सुरू केलेल्या भारतीय कृषी नितीमध्ये शेतीचे व्यापारीकरण ही एक नवी घटना होती. व्यापारीकरणाचा सर्वात वाईट परिणाम म्हणजे युरोपियन लोकांकडून भारतीय शेतकऱ्यांवर होणारा अत्याचार. १८५९ मध्ये नील प्रसिद्ध विद्रोहात हीच भावना दिसून आली. शिवाय,भारतीय शेतीच्या व्यापारीकरणाने दुष्काळ पडू लागला ज्याने बहुसंख्य लोकांचा जीव घेतला.

८.९ व्यापारी पिके

ब्रिटिशांनी त्यांच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष धोरणे व कार्यांद्वारे कृषी व्यवसायाचे व्यावसायीकरण भारतात सुरू केले. ब्रिटनमधील औद्योगिक क्रांतीनंतर वेगाने वाढणाऱ्या ब्रिटनमधील कापूस-कापड उद्योगांना कच्चा आणि चांगल्या प्रतीचा कापूस मिळावा यासाठी भारतातील कापसाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले गेले. म्हणूनच, भारतात कापूस उत्पादक क्षेत्रात वाढ होते आणि हळूहळू वेळोवेळी त्याचे उत्पादन अनेक पटींनी वाढते. नील आणि त्याहीपेक्षा जास्त म्हणजे चहा आणि कॉफीच्या लागवडीस भारतात

प्रोत्साहन देण्यात आले कारण यामुळे परदेशात व्यापारी बाजारपेठ मिळू शकेल. व्यावसायिक पिकांसाठी बहुतेक वृक्षारोपण इंग्रजांच्या नियंत्रणाखाली होते.

जूट किंवा ताग हे आणखी एक उत्पादन होते ज्यात इंग्रजी कंपनीचे लक्ष वेधले गेले कारण अमेरिका आणि युरोपमध्ये बनवलेल्या जूट उत्पादनांना तयार बाजारपेठ मिळाली. शिवाय, कापूस, ऊस, भुईमूग, तंबाखू इत्यादी पिकांची बाजारात जास्त मागणी होती. चहा, कॉफी, रबर, नीळ इत्यादी लागवडीच्या पिकांच्या सुरूवातीस भारतातील कृषी पद्धतींमध्ये एक नवीन युग आहे. हे मूलत: बाजारपेठेसाठी होते आणि म्हणूनच ब्रिटीश राजवटीच्या विस्ताराने शेतीचे व्यापारीकरण नव्या उंचीवर गेले.

८.१० सारांश

भारतातील निरोद्योगीकीकरण प्रक्रिया ब्रिटीशांच्या वसाहतवादी धोरणामधून आली होती. इंग्लंड आणि इतर पाश्चात्य देशांमध्ये औद्योगिक क्रांती भरभराटीला आली . तथापि त्याच वेळी भारतातील उद्योगांचे प्रमाण कमी होऊ लागले. शहरातील हस्तकला उद्योग ब्रिटिशांच्या घातक धोरणामुळे कोसळला. ब्रिटिश व्यावसायिक धोरणामुळे कारागीर उद्धवस्त झाले. ब्रिटिशांनी भारतातील शेतकऱ्यांना त्यांच्या उद्योगासाठी लागणारी नगदी पिके घेण्यास दबाव आणला. नवीन जमीन महसूल धोरणाची अंमलबजावणी आणि शेतीचे व्यापारीकरण ही भारतातील कृषी क्षेत्राविषयीच्या ब्रिटिश धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये राहिली. शेतीचे व्यापारीकरण हे ब्रिटीश उद्योग व व्यापाराच्या गरजेनुसार होते. ब्रिटिशांना भारतीय कृषी उत्पादनांचा त्यांच्या उद्योगांसाठी उपयोग करायचा होता. म्हणूनच, ते शेतीच्या व्यापारीकरणासाठी महत्त्वाचा घटक बनले. कापूस, तंबाखू, नीळ, चहा या नवीन पिकांची लागवड केली कारण ही पिके त्यांच्या उद्योगांना आवश्यक होती.

८.११ प्रश्न

१) ब्रिटिश राजवटीत भारतातील निरौद्योगीकीकरणासाठी कोणते घटक जबाबदार होते?
२) ब्रिटीशांच्या राजवटीत भारतीयांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उद्योगांच्या वाढीचा शोध घ्या.
३) ब्रिटीशांच्या अधिपत्याखालील हस्तकला उद्योग कमी होण्यास कोणते घटक कारणीभूत आहेत.
४) भारतातील कृषी व्यापारीकरणाचे कारणे व त्याचे परीक्षणे तपासा.

८.१२ संदर्भ

१) बिपिन चंद्र, भारतातील आर्थिक राष्ट्रवादाची उदय आणि वाढ नवी दिल्ली, १९८४
२) दादाभाई नौरोजी, पोवर्ती अंड अन ब्रीटीश रूलइन इंडिया, १९०१.
३) ग्रोवर अंड बेल्हेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस. चांद प्रकाशन.
४) बिपीनचंद्र, हिष्ट्री ऑफ मोडर्ण इंडिया. २००९.

❖❖❖❖

९

दळणवळण, वाहतूक, उद्योगधंदे , शहरीकरण आणि कृषीक्षेत्रातील बदल

घटक रचना :

९.१ उद्दीष्टे

९.२ प्रस्तावना

९.३ दळणवळण : जहाजवाहतूक

९.४ आधुनिक भारतातील उद्योगधंदे

९.५ नागरिकरण

९.६ कृषीव्यवस्थेतील बदल

९.७ सारांश

९.८ प्रश्नोत्तरे

९.९ संदर्भ

९.१ उद्दीष्टे

हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी .....

१. आधुनिक भारतातील वाहतुकीच्या विकासाचा आढावा घेऊ शकतील
२. उद्योग आणि शहरीकरणाच्या वाढीवर आकलन करतील
३. महत्त्वाचे कृषीक्षेत्रातील बदल समजून घेतील
४. औद्योगिक विकास आणि शहरीकरणाच्या प्रक्रिया जाणून घेतील

९.२ प्रस्तावना

जेव्हा ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतात वाहतूक आणि दळणवळणाची नवीन तंत्रं आणि अत्याधुनिक साधने आणण्यास सुरूवात केली तेव्हा पायाभूत विकासाचे वारे वाहू लागले. १८ व्या शतकाच्या मध्यात इंग्लंडमध्ये जेव्हा औद्योगिक क्रांती सुरू झाली तेव्हा इंग्लंडने दळणवळण, वाहतूक, उद्योगधंदे यांची नवीन तंत्रे विकसित करण्यास सुरुवात केली. युरोपमधील नेपोलियनसोबतच्या युद्धांमधून इंग्लंड विजयी झाला होता आणि त्यांचे सागरी व्यापारावर निर्विवाद वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. इंग्लंडने जागतिक व्यापारात व वसाहतींवर आपले स्थान स्थिर करण्यास सुरुवात केली. वाफेचे इंजिन, रेल्वे आणि टपाल सेवांनी औद्योगिक उत्पादनांच्या विस्ताराबरोबरच स्वताच्या देशात चांगली प्रगती केली.

परिणामी, नवीन सत्ताधीशांनी त्यांच्या शोध, शोध आणि नवीन तंत्रांचे काही फायदे आपल्या फायद्यांबरोबरच भारतात रुजवले. त्याचा उद्देश वसाहतीवर मजबूत पकड बसवणे हा होता. तरीदेखील भारतात पायाभूत विकासास काही प्रमाणात चालना मिळाली.

९.३ दळणवळण : जहाज वाहतूक

इंग्रजी आणि अमेरिकन संशोधक आणि अभियंता यांनी जहाज आणि वाहने चालविण्यासाठी वाफेची शक्ती यशस्वीरित्या वापरली होती. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या तिमाहीच्या शेवटी युरोप आणि अमेरिकेत वाफेचे इंजिन एक वास्तविकता बनली होती. भारतात जहाज बांधणी उद्योग दळणवळण क्षेत्रात महत्वाची भूमिका बजावत होता. तथापि त्याचा प्रवासी वाहतुकीसाठीचा वापर अद्याप प्राथमिक टप्प्यात होता. तथापि, १७१७ मध्ये वाडिया बंधूंनी बांधलेले "त्रिमली' जहाज मुंबईत (त्यावेळी मुंबई ही बॉम्बे म्हणून ओळखली जात होती) जुन्या तंत्रानेही भारतीय काय साध्य करू शकते हे स्पष्टपणे दाखवून दिले होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या कलाकुसर म्हणून पोर्ट्समाउथ (इंग्लंड) येथील नौदल डॉक यार्डमध्ये ब्रिटिश सरकारने जतन केलेले हे एकमेव जहाज आहे. लंडनहून मुंबईकडे जाण्यासाठी जहाज किंवा जहाजांसाठी वेळ असायचा. १८२८ मध्ये पहिले वाफेवर चालणारे -जहाज मुंबई बंदरात दाखल झाले. १८३१ मध्ये वाफेवर चालणाऱ्या-जहाजाने मुंबईचे राज्यपाल क्लेअर यांचे आगमन झाले. वाफेवर चालणाऱ्या-जहाजामुळे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना इडन व इतर पूर्व-बंदरांशी जलद संपर्क स्थापित करणे सोयीचे झाले. वाफेचे जहाज सुरु झाल्यावर मुंबई फक्त पश्चिम किनारपट्टीच नव्हे तर व्यापाराचा एक उत्तम केंद्रबिंदू बनली.

रस्तेवाहतूक

सैन्य, लष्करी वस्तू आणि चाकांच्या गाड्यांच्या हालचालींसाठी रस्ते वाहतूक आणि रस्त्यांची दुरुस्ती चांगल्या प्रकारे दुरुस्तीसाठी करणे आवश्यक होते. कोकण आणि महाराष्ट्राच्या मुख्य भूमीदरम्यान सह्याद्री पर्वताचे मुख्यालय असलेले मुख्य शहर मुंबई आणि मुंबईशी जोडण्यासाठी दक्खन पठाराच्या भौगोलिक रचनेमुळे बऱ्याच अडचणी निर्माण केल्या होत्या.

१८२४ मध्ये मुंबईच्या गवर्नरने अहमदनगरच्या जिल्हाधिकाऱ्यांना रस्ता वाहतुकीसाठी थळ किंवा पिंपरी घाट सुरु करण्यासंदर्भात विचारणा करण्यास सांगितले. कल्याण ते थळ घाट या नवीन रस्त्यांच्या बांधकामात आणि धुळ्याच्या आसपासच्या रस्त्यांच्या बांधकामातही पुण्याच्या कमिशनरलादेखील रस होता. सह्याद्रीतील वीसपेक्षा जास्त घाट कोकणांना उर्वरित महाराष्ट्राशी रोडवेच्या माध्यमातून जोडण्यासाठी वापरता येतील. पार, माळसेज, दिवा, रामघाट, नाना, थळ, बोर आणि बालाघाट हे महत्वाचे रस्ते मुख्य रस्त्यांना जोडत होते. त्यावेळेस अस्तित्त्वात असलेल्या रस्त्यांची दुरुस्ती व देखभालही महत्त्वाची होती. पावसाळ्यात रस्त्यावर मोठमोठे खड्डे असणारे रस्ते फारसे उपयोगात नव्हते. युरोपमध्ये प्रचलित असलेल्या डांबरच्या वापरासह रस्ते सुधारणे ही

काळाची गरज होती. परिस्थिती सुधारण्यासाठी काम करू लागले. सैन्याने आपल्या वापरासाठी वस्तूंचा त्वरित पुरवठा करण्यावर अशा प्रकारच्या रस्ते सुधारणेवर जोर दिला.

रेल्वेवाहतूक

१८३० मध्ये ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या पाण्याच्या वाफेवर चालणाऱ्या 'रॉकेट इंजिन'ने यशस्वी धाव घेतली. पुढील दहा वर्षांत इंग्लंडमध्ये ८०० मैलांच्या लांबीचे रेल्वे-रस्ते बांधले गेले. इंग्लंडमध्ये रेल्वे सेवा जास्तीत जास्त प्रमाणात वापरली जाऊ लागली. बऱ्याच युरोपियन देशांनी इंग्लंडच्या उदाहरणाचे अनुसरण केले. अशा क्रांतिकारक वाहतुकीसाठी मुंबईमधील उद्योजक वर्ग उत्साही होता. तथापि, ब्रिटीश सरकार त्याबद्दल एवढे उत्साही नव्हते. नफा-तोटा या बाबतीत सरकारने विचार करत होते. त्यांनी या साहसी कामात मोठी गुंतवणूक करण्यास सुरुवातीस टाळाटाळ केली. १८४० मध्ये जगन्नाथ शंकर शेठ आणि इतर व्यापाऱ्यांनी ही बाब गंभीरतेने घेतली व जनमत तयार केले आणि काही ब्रिटीश उद्योजकांशी चर्चा सुरू केली. त्यांनी काही योजना आखल्या आणि रेल्वे गाड्यांद्वारे प्रवाशांची वेगवान हालचाल म्हणून रेल्वे कंपनी सुरू करण्यासाठी मुंबई सरकारवर दबाव आणला आणि रेल्वेगाड्यांमधून प्रवाश्यांना आणि ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारला मोठ्या प्रमाणात मदत होईल. असे ध्यानात आणून दिले.

१८४३ मध्ये "ग्रेट ईस्टर्न रेल्वे कंपनीची स्थापना मुंबई येथे झाली. यामध्ये गुंतवणूक करणाऱ्यांमध्ये उद्योजकांमध्ये नाना शंकरशेठ आणि जमशेतजी जीजीभोय हे होते. १३ जुलै १८४४ रोजी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सरकारला निवेदन देणाऱ्यांचे कंपनीच्या सर्वोच्च न्यायालयातील मुख्य न्यायाधीश एर्स्किन पेरी यांनी नेतृत्व स्वीकारले तेव्हा भारतातील रेल्वेच्या मागणीने ठोस आकार घेतला. यामुळे ब्रिटीश गुंतवणूकदार आणि राज्यकर्त्यांचे लक्ष वेधून घेतले गेले. गुंतवणूकदारांना त्यांच्याजवळ निष्क्रिय पडून असलेल्या रकमेचा प्रमाणात वापर करायचा होता आणि ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतातील विस्तारित साम्राज्य बळकट करण्यासाठी रेल्वे-रस्ते वापरायचे होते. इंग्लिश भांडवलदारांनी 'ग्रेट इंडियन पेनिन्सुलर रेल्वे' या संस्थेची स्थापना केली. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या संचालकांनी ब्रिटीश राज्यकर्त्यांवर दबाव आणला आणि असा उपक्रम सुरू करण्यास मान्यता मिळवली. जुलै १८४८ मध्ये सरकारने मुंबई ते कल्याण पर्यंत ५७ किमी रेलवे रस्ता तयार करण्यास परवानगी दिली. प्रत्यक्ष बांधकाम १ ऑक्टोबर १८५० रोजी सुरू झाले.

कोणताही भारतीय कंत्राटदार इतके मोठे काम हाती घेऊ शकले नाही म्हणून इंग्लंडच्या प्रसिद्ध फाबिल अण्ड फाऊलर कंपनीने हे काम हाती घेतले. १ ऑगस्ट १८५३ रोजी प्रसिद्ध अभियंता जेम्स बर्कले यांच्या देखरेखीखाली मुंबई ते ठाणे दरम्यानचा रेल्वेमार्ग पूर्ण झाला. ठाणे ते कल्याण यांच्यातील विभाग १ मे १८५४ रोजी पूर्ण झाला. जी.डी. मडगावकर यांनी या घटनेचे वर्णन आपल्या पुस्तकात केले आहे. मुंबईचे राज्यपाल लॉर्ड एल्फिन्स्टन (माऊंट्सटार्ट एल्फिन्स्टन यांचे पुतणे) यांनी अनेक अधिकारी, उद्योजक आणि प्रमुख नागरिकांसह हा ऐतिहासिक प्रवास केला.

पुढे पुण्याला रेल्वेमार्गाने जोडण्याचे काम हाती घेण्यात आले. 'कोकण' हे 'देशासह रस्त्यांद्वारे जोडणे' हे एक मोठे काम होते. बरेच डोंगर रांगा तोडून व बोगदे काढून रेल्वेमार्ग बांधणे ही एक जबरदस्त कामगिरी होती. बोर घाटाचे आव्हान इंग्रजी अभियंते, तंत्रज्ञानज्ञ यांनी भारतीय कामगारांकडून पूर्ण सहकार्याने घेतले. मुंबईहून पहिली रेल्वेगाडी २३ मार्च १९६४ रोजी पुण्यात आली. परिवहन व दळणवळणाच्या नव्या युगाला सुरुवात झाली. बॉम्बे ते पुणे दरम्यान व्यापार आणि वाणिज्य परिमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले. रेल्वेच्या बांधकामापूर्वी वस्तू पुरवठा व दळणवळण यांची हालचाल मंद होती. त्यावेळी अहमदनगर व सातारा येथून माल लोड करणे आणि उतार घेण्यासाठी पुण्याला एक महत्वाचे ठिकाण मानले जात असे. मुंबई ते पुणे दरम्यानच्या रेल्वे जोडण्याने संपूर्ण परिस्थिती बदलली. अशा व्यापारी दुव्यामुळे त्यांचे हितसंबंध उधळले जातील अशी शंका पुण्यातील व्यापारी समुदायाने सुरुवातीच्या काळात व्यक्त केली होती. ते चुकीचे असल्याचे काही काळातच सिद्ध झाले. काही वर्षांत, पुणे आणि आसपासची शहरे आणि शहरे मालाच्या द्रुत हालचालीमुळे एक मोठ्या प्रमाणावर व्यापारी केंद्र म्हणून प्रसिद्ध पावले.

९.४ आधुनिक भारतातील उद्योगधंदे

ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भारतावर आपला ताबा कायम ठेवण्यासाठी रस्ते, रेल्वे, पोस्ट कार्यालये, सिंचन कामे, बँकिंग, इत्यादी क्षेत्रात गुंतवणूक केली. तरीही त्याचाच अप्रत्यक्ष परिणाम म्हणून आधुनिक भारतातील औद्योगिकीकरणाचा मार्ग मोकळा झाला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील महत्त्वपूर्ण विकास म्हणजे भारतातील मोठ्या प्रमाणात यंत्र उद्योगांची स्थापना. १८५० च्या सुमारास सुती कापड, जूट आणि कोळसा खाण उद्योग सुरू झाल्यावर भारतातील यंत्रयुगाची सुरुवात झाली. बरेच आधुनिक उद्योग ब्रिटिश भांडवलशाही वर्गाच्या मालकीचे किंवा नियंत्रित होते. जास्त नफा पाहून परदेशी गुंतवणूकदार भारतीय उद्योगाकडे आकर्षित झाले. मजूर स्वस्त होते,कच्चा माल सहज उपलब्ध होता, भारत आणि शेजारी देश त्यांच्यासाठी सज्ज बाजार होते. वसाहती सरकार गुंतवणूकदारांना आवश्यक मदत करण्यास तयार होते.

कापडउद्योग

वस्त्रोद्योगाने देशाच्या औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला. जवाहरलाल नेहरू यांच्या म्हणण्यानुसार, "कापूस आणि वस्त्रोद्योगाचा इतिहास हा केवळ भारतातील आधुनिक उद्योगाच्या वाढीचा इतिहास नाही तर एका अर्थाने तो भारताचा इतिहास मानला जाऊ शकतो." मुंबई, अहमदाबाद, कलकत्ता ही शहरे वस्त्रोद्योगाचे केंद्र बनले. वस्त्रोद्योगाने मुंबईतील जीवनाची प्रत्येक बाबी, तेथील स्थलांतर, सामाजिक संबंध, गृहनिर्माण, महानगरपालिका प्रशासन आणि सर्व महत्त्वाची अर्थव्यवस्था मुंबईला देशाची व्यावसायिक राजधानी बनवून दिली. आर. चंदावरकर यांच्या मते, १८४१ मध्ये शहरात असलेल्या खासगी औद्योगिक गुंतवणूकीच्या एकूण मूल्यांपैकी मुंबईला भारतीय भांडवलाच्या गुंतवणूकीच्या ८७ टक्क्यांहून अधिक मूल्य प्राप्त झाले. मुंबई हे केवळ भारतीय राजधानीचे महत्वाचे केंद्र बनले नव्हते तर कापड गिरण्या व संबंधित उद्योगांमध्ये लाखो लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला. एकट्या कापड उद्योगात १,५३,००० कामगार होते. एका

अंदाजानुसार १९३१ पर्यंत निम्मी लोकसंख्या एकटे या उद्योगावर अवलंबून होती. स्वातंत्र्यानंतरही मुंबईत कापड गिरण्या फुलल्या. कापड गिरण्यांमुळे १९४७ ते १९६० या काळात मुंबईत कापूस गिरण्यांच्या उत्पादनात वाढ झाली.

सूतगिरण्यांची वाढ

१८५४ मध्ये शहरातील अग्रगण्य उद्योजकांच्या मदतीने "बॉम्बे स्पिनिंग अँड वीव्हिंग कंपनी" ही पहिली गिरणी स्थापन झाली होती. १८६२ पर्यंत चार गिरण्या काढल्या गेल्या आणि वेळोवेळी ही संख्या वाढत गेली. १८५५ मध्ये एम.एन. पेटिट, बेरमजी जिजीभाई, वारजीवनदास माधवदास, ई. ससून आणि दोन युरोपियन यांच्या नेतृत्वात सुरू झालेल्या "ओरिएंटल स्पिनिंग अँड वीव्हिंग कंपनी" या कंपनीने मध्ये काम सुरू केले. वर नमूद केलेल्या आश्चर्यकारक व्यावसायिक कारकिर्दीतील मुंबईमधील उद्योगातील इतर अग्रणी, दिनशा पेटीट, नुसर-वानजी पेटिट, बोमयी वाडिया, धरमसे पंजाबी, डेव्हिड ससून, मेरवानजी पांडे, खटाऊ मकंजी, तापीदास वारजदास, जेम्स ग्रीव्हस, जॉर्ज कॉटन, मोरारजी गोकुळदास, मंचरजी बनजी, मुळजी जेठा, ठाकरसे मूलजी, जमशेतजी टाटा आणि इतर बरेच. १८७० मध्ये मोरारजी गोकुळदास यांनी गिरणी स्थापन केली. थॉकर्से मूलजी यांनी १८७३ मध्ये 'हिंदुस्तान स्पिनिंग अँड वीव्हिंग कंपनी' सुरू केली. त्यानंतर १८७४ मध्ये डेव्हिड ससून आणि १८७५ मध्ये खटाऊ मकंजीची गिरणी चालू होती. मुंबई गिरण्यांमध्ये ५२ हून अधिक गिरण्यांमध्ये जवळपास २,५०,००० कामगार कार्यरत होते. १८७५ ते १८८५ या काळात उद्योगाची प्रगती विशेषत: वेगवान होती. ग्रीव्ह्स कॉटन अँड कंपनी आणि डी. एम. पेटिट आणि ठाकरसे कुटुंबाच्या कंपन्यांनी अनेक नवीन गिरण्या स्थापन करून कापड उद्योगात वाढ केली. १८९५ मध्ये शहरातील गिरण्यांची संख्या ७० वर पोचली. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस मुंबई ऐंशीपेक्षा जास्त कापड गिरण्या असणारे भारतातील सर्वात मोठे वस्त्रोद्योग केंद्र बनले.

पहिल्या महायुद्धाने आफ्रिका आणि पश्चिम आशियाई बाजार मुंबईसाठी सुरू झाल्यामुळे मुंबईत संपन्नता आली. कच्च्या कापसाच्या निर्यातीत आणखी आठ कोटी रुपये मुंबईला मिळाले. मध्ये आयात व निर्यातीच्या व्यापाराच्या भरमसाठ वाढीमुळे झालेल्या मोठ्या नफ्या व्यतिरिक्त एकट्या कापड उद्योगाचा एकोणीस कोटी रुपयांचा नफा झाला. पहिल्या महायुद्धाच्या वेळी ब्रिटीश साम्राज्याला मुंबईकडून अधिक पाठिंबा मिळाला. आतापर्यंत भारताची वस्त्रोद्योग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मुंबईच्या औद्योगिक शहरात बदल होऊ लागले. १९१९ मध्ये ब्रिटीश सरकारने भारतीय कंपन्या सुरू करण्यावरील बंदी हटविताच जवळपास २०८ जुन्या भागीदारी कंपन्या मर्यादित कंपन्यांमध्ये रुपांतर झाल्या आणि दोन वर्षांतच २७२ नवीन कंपन्यांची नोंदणी झाली.

प्रांतीय स्वायत्ततेच्या तरतुदीनुसार कॉंग्रेसने मुंबईत पहिले मंत्रालय स्थापन केले त्या वर्षी १९३७ मध्ये कापड उद्योगाने १९२७ च्या उत्पादनाची पातळी पुन्हा गाठली. आयात व निर्यातीचा व्यापार वाढला आणि १९३७ मध्ये मुंबई पोर्ट ट्रस्टने २४ लाख रुपयांची उलाढाल दर्शविली. दुसऱ्या महायुद्धात बॉम्बेच्या टेक्सटाईल गिरण्यांमध्ये अभूतपूर्व वाढ झाली आणि त्यामुळे बेट शहराची वाढ झाली. त्यातून विशेषतः कोकणातील

हजारो ग्रामीण लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या. वस्त्रोद्योगाशी संबंधित इतर उद्योगांचीही स्थापना केली गेली. दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर मुंबई ४७७ धातू उद्योग, २१० मुद्रण प्रेस, ७५ रसायने आणि अन्य ९४ उद्योगांसह भारतातील औद्योगिक केंद्र म्हणून खऱ्या अर्थाने उदयास आले होते. अजूनही मुंबईत त्याकाळातील काही कापड गिरण्या चालू आहेत.

कृषीउद्योग

एकोणिसाव्या शतकात नीळ, चहा आणि कॉफी यासारख्या कृषि उद्योगाच्या वाढीचे प्रमाण जास्त होते. हे उद्योग युरोपियन लोकांच्या मालकीचे होते. वस्त्र उत्पादनात नीळ उत्पादन रंग कामासाठी म्हणून वापरली जात असे. नीळ उत्पादन करणाऱ्यांनी शेतकऱ्यांवर अत्याचार केले. चहा उद्योग १८५० नंतर आसाम, बंगाल आणि दक्षिण भारतात विकसित झाला. हा परदेशी मालकीचा होता. ब्रिटीश सरकारने त्यास आवश्यक सर्व प्रेरणा दिली. कृषी उद्योगाने भारतीय लोकांच्या विकासाचा हेतू पूर्ण केला नाही. या उद्योगांमधील नफा इंग्लंडला गेला. बहुतेक तांत्रिक कर्मचारी परदेशी होते. केवळ अकुशल नोकऱ्या भारतीयांना देण्यात आल्या.

लोह आणि कोळसा उद्योग

१८६८ मध्ये जमशेदजी टाटा यांनी एक ट्रेडिंग कंपनी स्थापन केली. १८६९ मध्ये त्यांनी चिंचपोकळी येथे तेल गिरणी विकत घेतली आणि कापूस गिरणीत रुपांतर केले,ज्याचे नामकरण अलेक्झांड्रा मिल असे केले. नफ्यासाठी दोन वर्षांनी गिरणी विकली. १९०७ मध्ये त्यांनी साकची येथे टाटा लोह आणि स्टील कंपनीची स्थापना केली.

१९२० च्या सुमारास वाढत्या राष्ट्रवादी चळवळीचा दबाव आणि भारतीय भांडवलशाही वर्गाने भारत सरकारने भारतीय उद्योगांना अनुकूल प्रोत्साहन दिले. तथापि, सिमेंट, लोह आणि स्टील यासारख्या भारतीय मालकीच्या उद्योगांना संरक्षण नाकारले गेले किंवा त्यांना अपुरी संरक्षण दिले गेले. दुसरीकडे, परदेशी उद्योगांना इच्छित प्रोत्साहन आणि संरक्षण देण्यात आले

९.५ नागरिकरण

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत या औद्योगीकरणाची ठिकाणे बरीच मोठी शहरे बनली होती जिथून नवीन ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी देशावर नियंत्रण ठेवले. आर्थिक बाबींवर नियंत्रित ठेवण्यासाठी आणि नवीन राज्यकर्त्यांचा अधिकार दर्शविण्यासाठी संस्था स्थापन केल्या गेल्या. या शहरांमध्ये भारतीयांना नवीन प्रकारे राजकीय वर्चस्व प्राप्त झाले. जुन्या भारतीय शहरांपेक्षा मद्रास, मुंबई आणि कलकत्त्याची रचना बरीच वेगळी होती आणि या शहरांमध्ये ज्या इमारती बांधल्या गेल्या त्यादेखील आधुनिक होत्या. औद्योगिक उत्पादनवाढीबरोबरच वाहतूक व दळणवळण यांच्यातही प्रगती होणे आवश्यक झाले आणि वाढत्या दळणवळणाचा परिणाम पुन्हा उत्पादनाचे प्रमाण वाढण्यात झाला . एकोणिसाव्या शतकात वाहतुकीची साधने फारशी नसल्यामुळे लोकवस्ती कारखान्यांभोवती केंद्रित होत

असे .पुढे वाहनांचा वापर होऊ लागला, तसतशी कारखान्यांपासून दूर अंतरावर वस्ती करणे शक्य झाल्याने शहरांचा विस्तार होत गेला. कालवे व रेल्वे यांची वाढ झाल्यावर शहरांचीही मोठ्या प्रमाणावर वाढ होऊन शहरे देशभर पसरली.

लोकांचे व्यवसाय गावातील अर्थव्यवस्थेत त्यांच्या गरजा भागवावयास पुरे पडेनात म्हणून असे लोक नगरात येऊन राहिले. जमीनमालक असलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये असा प्रसंग इतरांच्या मानाने कमी येतो. लहान शेतकरी असला, तरी अर्थोत्पादनाचे टिकाऊ साधन त्याच्या हातात असल्यामुळे कुटुंबातला एखादा तरी शेतीव्यवसायात कायम राहतो .त्यामुळे व्यावसायिक गतिशिलता ही शेतमालकांमध्ये व शेतकऱ्यांमध्ये कमी दिसते .त्याचप्रमाणे इतर व्यावसायिकांमध्ये अर्थोत्पादनाची परंपरागत कामे करणारे व सेवाकार्ये करणारे हेही शहरात आले

व्यापाराची पोस्ट स्थापन केली अशा गावांची ब्रिटिशांनी पहिल्यांदा मद्रास, बॉम्बे आणि कलकत्ता या ठिकाणी व्यापार करण्यास सुरुवात केली. थोड्याच दिवसात ही शहरे व्यापारउदीम वउद्योग यांचे महत्वाची केंद्रे बनली. अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून सूरत,मसुलीपट्टनम आणि ढाका यासारखी व्यावसायिक केंद्रे व्यापार इतर ठिकाणी सुरु झाला त्यामुळे या पारंपारिक शहरांचे महत्व कमी झाले. १७५७ मध्ये प्लासीच्या युद्धानंतर ब्रिटीशांनी हळूहळू राजकीय ताबा मिळविला आणि इंग्रजी ईस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापार वाढत गेला, तेव्हा मद्रास, कलकत्ता आणि मुंबईसारख्या वसाहती बंदरातील शहरे वेगाने नवीन आर्थिक राजधानी बनली. ते वसाहती प्रशासन आणि राजकीय सत्तेची केंद्रे देखील बनली. नवीन इमारती आणि संस्था विकसित झाल्या आणि शहरी भागांमध्ये नवीन व्यवसाय विकसित झाले आणि लोक या शहरांमध्ये राहू लागले. सुमारे १८००पर्यंत लोकसंख्येच्या बाबतीत ही भारतातील सर्वात मोठी शहरे होती.

९.६ कृषीव्यवस्थेतील बदल

नवीन जमीन महसूल धोरण आणणे आणि शेतीचे व्यापारीकरण करणे ही भारतातील कृषी क्षेत्राविषयीच्या ब्रिटिश धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. व्यापारीकरणाचे धोरण ब्रिटीश उद्योग व व्यापाराच्या गरजेनुसार होते. भारतीय शेतकऱ्यांशी याचा काहीच संबंध नव्हता. ब्रिटिशांनी आणलेल्या विविध आर्थिक धोरणांमुळे भारताची अर्थव्यवस्था धोरण ब्रिटीशांच्या गरजेनुसार आखली गेले. ज्याचे स्वरूप आणि रचना ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार निश्चित केल्या गेल्या. ब्रिटिश आर्थिक धोरणाची एक महत्त्वाची बाब म्हणजे शेतीचे व्यापारीकरण. शेतीच्या व्यापारीकरणाचा अर्थ असा आहे की शेती पिके आणि वस्तू शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या वापरासाठी नव्हे तर बाजारात विक्रीसाठी उत्पादित केल्या पाहिजेत. ब्रिटिशांच्या कारकीर्दीत भारतातील शेतीचे व्यापारीकरण सुरू झाले. ब्रिटन, फ्रान्स आणि अठराव्या शतकातील इतर अनेक युरोपीय देशांच्या तुलनेत भारतीय औद्योगिक विकासाच्या बाबतीत भारत खूपच मागे राहिल्यामुळे भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण सुरुवातीस झाले नाही.

शेतीच्या व्यापारीकरणाचे अनेक शेतीवर व शेतकऱ्यांवर अनेक प्रकारे परिणाम झाले. कच्च्या मालाचे उत्पादन स्वस्त दराने मिळवून मोठ्या नफा मिळविण्याची संधी उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या ब्रिटीश व्यापारी व उत्पादक यांना त्याचा फायदा झाला. भारतीय शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे काही प्रमाणात भारतीय व्यापाऱ्यांना आणि सावकारांनाही फायदा झाला ज्यांनी ब्रिटिशांसाठी मध्यस्थ म्हणून काम करून प्रचंड फायदे मिळवले.

वेगाने होणारे शेतीचे व्यापारीकरणामुळे ब्रिटीश महसुली पद्धतीमध्ये मुलभूत बदल होऊ लागले. जमीनदारी व रयतवारी या पद्धती ब्रिटीश शासकांनी महसूल गोळा करण्यासाठी सुरु केल्या. राजकीय वर्चस्व अबाधित ठेवणे, राजकीय हितसंबंध सांभाळणारे मित्र तयार करणे व आपल्या व्यापारासाठी आवश्यक कच्चा माल मिळवणे अशा विविध हेतूने त्यांची कृषिविषयक नीती प्रेरित होती. भारतीय समाजरचनेचा पूर्ण अभ्यास न करता कायमधारा पद्धती भारतात राबवून त्यांनी चुकीचे पायंडे पाडले. जे लोक शेतीचे कधीही मालक नव्हते त्यांना गावाच्या जमिनीची सामुहिक मालकी देऊन जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांना भुदास बनवले गेले. यामध्ये बंगालमधील जमीनदार इंग्लंडमधील जमिनादारांप्रमाणे शेतीची प्रगती करतील अशा भाबडा आशावाद बाळगून ब्रिटिशांनी कायमधारा पद्धती लागू करून शेतकऱ्यांच्या पिळवणूकिला अपरिहार्यपणे उत्तेजन दिले.

महसूल कायमस्वरूपी निश्चित राहिला असताना त्यांना पाहिजे तितका महसूल घेण्यास जमीनदार अक्षरशः मोकळे राहिले. भांडवलशाही धोरणाप्रमाणे शेतीत गुंतवणूकीसाठी त्यांनी स्वाभाविकच सरंजामशाहीवृत्तीने स्वार्थीपणाने शेतकऱ्यांच्या शोषणाला प्राधान्य दिले. बंगाली जमीनदारांनादेखील वाढती किंमत, सरकारी सेवा किंवा व्यवसायातील रोजगाराच्या संधी कमी असणे आणि भाडेवाढीवर काही निर्बंध यामुळे मोठा फटका बसला होता. ब्रिटीश शासकांनी १८५० नंतर काही वेळेस रयतेच्या अडचणीचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भारतातील परिस्थिती संपूर्णपणे वेगळी होती. भारतात रयत शेतसारा अन्नधान्याच्या रुपात देत असे याउलट ब्रिटीश शासक या प्रकारचा कर रोख रकमेच्या रुपात गोळा करत होते. श्रीमंत जमीनदार त्यांच्या अतिरिक्त उत्पन्नामुळे तग धरून होते, उलटपक्षी सरकारच्या सहायाने व गरीब शेतकऱ्यांची लूट करत होते. गरीब शेतकऱ्यांच्या अडचणींना मात्र पारावर राहिला नाही. त्यांना शेतसारा भरणे अवघड जाऊ लागले. त्यांना सावकार, श्रीमंत जमीनदार व सरकार अशा तिहेरी पिळवणुकीला सामोरे जाऊ लागले त्यातूनच त्यांचे आर्थिक शोषण होऊ लागले. आपल्याच जमिनीत दास बनून काहीजण अल्पभूदारक तर काहीजण वेठबिगार बनले.

भारतातील शेतकरी चळवळ व आंदोलनांना स्वातंत्र्यपूर्व काळात जहागीरदार व जमीनदार यांच्या विरोधाची, तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात दूध व शेतमालाला योग्य भाव आणि कर्जासारख्या सरकारसंचालित विषयांची पार्श्वभूमी आहे. ब्रिटिश जवटीत देशावर प्रथमच एकछत्री अंमल निर्माण झाला .त्यापूर्वी देशात सरंजामशाही व राजे-रजवाडे आणि संस्थानिकांची सत्ता होती .यांपैकी काही राजे व संस्थानिक यांनी शेतकऱ्यांच्या हिताचे निर्णय घेतले आणि शेतीला उपयुक्त सुधारणा केल्या तथापि धरणे बांधणे, कालवे तयार करणे, चोर व नैसर्गिक आपत्ती पासून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांचे रक्षण करणे, या सगळ्या

कामांमध्ये शेतकऱ्यांना सरकारच्या मर्जीवर, कृपाकटाक्षावर अवलंबून रहावे लागत होते . आपल्या व्यथा, मागण्या सरकारच्या कानावर जरी त्यांना घालता येत असल्या, तरी त्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी आंदोलन वगैरे त्या काळी शक्य नव्हते.

९.७ सारांश

जलद चळवळीसाठी सैन्य, लष्करी वस्तू आणि चाके वाहून नेण्यासाठी रस्ते वाहतूक आणि रस्त्यांची दुरुस्ती चांगल्या प्रकारे दुरुस्तीसाठी करणे आवश्यक होते. वस्त्रोद्योगाने देशाच्या औद्योगिकीकरणाचा पाया घातला. रस्ते आणि वाहतुकीचे जाळे भारतातील शहरीकरणास वाढू देईल. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत या वसाहती बरीच मोठी शहरे झाली होती तेथून ब्रिटिशांनी देशावर नियंत्रण ठेवले. व्यापारीकरणाचे ब्रिटिश धोरण ब्रिटिश उद्योग व व्यापारांच्या गरजेनुसार पाळले गेले.

९.८ प्रश्नोत्तरे

१) आधुनिक भारतातील वाहतूक व्यवस्थेच्या विकासाचे स्पष्टीकरण.
२) उद्योग आणि शहरीकरणाच्या वाढीचे वर्णन करा
३) कृषिविषयक महत्त्वपूर्ण बदल समजावून सांगा

९.९ संदर्भ

१) ग्रोव्हर बी.एल. आणि ग्रोव्हर एस., अ न्यू लुक अट मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री, एस. चंद, दिल्ली,२००१

२) सुमित सरकार, मॉडर्न इंडिया १८८५-१९४७ पलग्राव मॅकमिलन,१९८९

३) बिपिन चंद्र, भारताचा स्वातंत्र्य संग्राम पेंग्विन बुक.

❖❖❖❖

१०

आर्थिक नि:स्सरण

घटक रचना :

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ आर्थिक नि:स्सरण सिद्धांतावर दादाभाई यांच्या आधीच्या विचारवंतांचे कार्य

१०.३ आर्थिक वहन (नि:स्सरण) सिद्धांत

१०.४ आर्थिक वहनाचे परिणाम

१०.५ सारांश

१०.६ प्रश्नोत्तरे

१०.७ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

हे युनिट पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबी समजण्यात सक्षम होऊ शकेल

१. आर्थिक वहन सिद्धांत.

२. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या अंतर्गत आणि बाह्य वहनाचे आकलन

३. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वहनाचे महत्त्वपूर्ण परिणाम

१०.१ प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आर्थिक दादाभाई नौरोजी, महादेव गोविंद रानडे आणि रोमेश चंद्र दत्त या भारतीय नेत्यांनी ब्रिटिश राजवटीने भारताचे आर्थिक शोषण केले आहे आणि हे ठासून सांगण्यास सुरुवात केली भारताला आर्थिकदृष्ट्या गरीब राखण्यास ब्रिटीश मोठ्या प्रमाणात जबाबदार होते. त्यातूनच लोकहितवादी, गोपाळ हरी देशमुख, भास्कर तर्खडकर, रामकृष्ण विश्वनाथ, भाऊ महाजन, जी.व्ही. जोशी सारख्या भारतीय नेत्यांच्या संपूर्ण पिढीने व पुढे गोपाळ कृष्ण गोखले, बाळ गंगाधर टिळक, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि इतर बऱ्याच जणांनी ब्रिटीश राजवटीवर त्यांच्या पद्धतशीर आणि व्यापक आर्थिक वहन करण्याच्या नितीबद्दल टीका केली.

आर्थिक राष्ट्रवादी विचारसरणीची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

ब्रिटीश वसाहतवादी दृष्टीकोनातून विविध प्रकारे भारताचे आर्थिक शोषण करीत आहेत यावर राष्ट्रवादी नेत्यांनी भर दिला. सुरुवातीला हे शोषण शेतकरी वर्ग व भारताशी होणारा असमान व्यापारापुरतेच मर्यादित होते. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने (ज्याला कंपनीला ब्रिटीश संसदेने भारताशी मक्तेदारी व्यापार दिला होता) भारतीय वस्तू फारच स्वस्त विकत घेतल्या व इंग्लंडमधील निर्मित वस्तू फारच महागड्या दराने विकल्या. भारताची संपत्ती इंग्लंडला गेली. यामुळे भारतातील पारंपारिक हस्तकलेचे उद्योगही नष्ट झाले. तथापि, १९ व्या शतकात, आर्थिक शोषणाचा हा प्रकार चालू असतानाच, शोषणाचे नवीन आणि अधिक गुंतागुंतीचे प्रकार अस्तित्वात आले. आता वसाहती राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या उद्योगांकरिता कच्च्या मालाचा पुरवठा करणारे आणि ब्रिटीश उद्योगांमध्ये वस्तूंची विक्री करता येणारी बाजारपेठ म्हणून भारताचे शोषण केले. ब्रिटिश उद्योगांना आवश्यक असणाऱ्या अशा कच्च्या मालाची (कापूस किंवा ताग सारखी) शेती करण्यासाठी उद्युक्त केले गेले. याचा परिणाम असा झाला की भारताची संपत्ती, जी भारताच्या औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक विकासासाठी वापरली जाऊ शकत होती, ती ब्रिटनच्या आर्थिक विकासासाठी वापरली गेली. भारतीय राष्ट्रवादी नेत्यांनी या महत्त्वाच्या गोष्टी जाणून घेतल्या आणि त्याच वेळी त्यांचा प्रसार केला.

वसाहतवादी शासन हे केवळ मध्ययुगीन इतिहासातील खिलजी आणि तुघलकांसारखे राजकीय आणि लष्करी वर्चस्व नव्हते. सैनिकी विजयानंतर दुसऱ्या देशावर लादलेली एखादी प्रथा किंवा शासन प्रणाली असे त्याचे वर्णन केले जाऊ शकते. राज्यकर्ते आपल्या मातृ देशाचे हित जपण्यासाठी भारतातील रहिवाशांचे आणि देशातील नैसर्गिक स्त्रोतांचे शोषण करत होते. यावरुन स्पष्ट होईल की भारतात इंग्रजांचे शासन वसाहत साम्राज्याचे होते. भारतातील एक व्यापारी कंपनी राजकीय आणि लष्करी सत्तेद्वारा स्वतःला व आपल्या मातृभूमीला समृद्ध करण्यासाठी बांधील होती. 'मुक्त व्यापार' या लोकप्रिय तत्त्वज्ञानाने ईस्ट इंडिया कंपनीला भारतातील आपले स्थान मजबूत करण्यास मदत केली होती.

भारताच्या स्थिर आर्थिक शोषणाविषयी दादाभाई नौरोजी या राष्ट्रवादी नेत्यांनी' आर्थिक वहनाचा सिद्धांत मांडला. नोरोजी यांनी आपल्या प्रसिद्ध पुस्तक 'पोव्हर्टी अँड द ब्रिटीश रुल इन इंडिया' मध्ये असा युक्तिवाद केला आहे की, भारतातील संपत्तीचे वहन सरकारी कमाईच्या दीडपट आणि भारताच्या एकूण बचतीच्या एक तृतीयांश पेक्षा जास्त रकमेचे होते. अशा प्रकारे ब्रिटनची समृद्धी आणि भारताची दारिद्र्य एकाच वेळी होत होती. सुरुवातीच्या राष्ट्रवादी नेत्यांनी असा युक्तिवाद केला की ब्रिटीश वसाहतवादी नियमांनी विविध प्रकारे भारतीय अर्थव्यवस्था ग्रेट ब्रिटनच्या अर्थव्यवस्थेला पूर्णपणे अधीन केली. त्यांच्या मते, ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेच्या गरजेनुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेची दिशा तयार केली जात होती. त्यांनी इंग्लंडकडे भारतीय संपत्तीचा प्रवाह थांबविण्याची मागणी केली आणि केवळ भारतीय भांडवलाच्या मदतीने भारताचे औद्योगिकीकरण व्हावे जेणेकरून त्याचा भारत आणि भारतीय जनतेला फायदा व्हावा. हे साध्य करण्यासाठी राष्ट्रवादी नेत्यांनी आपल्या देशासाठी स्वराज्य किंवा स्वराज्य संस्था किंवा स्वराज यांची मागणी केली.

चुकीची कृषी धोरणे आणि उच्च जमीन महसूल, किसान-विमुक्तकरण, भारतीय हस्तकला उद्योगाची परवड यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था डबघाईला आली. देशातील अन्न पुरवठा निर्यात केला गेला, ज्यामुळे दुष्काळात उपासमारीने मृत्यू ओढवला. आर्थिक वहन हा ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांचा परिणाम होता. या दुष्कर्मांमुळे राष्ट्रवादी नेत्यांना खात्री पटली की ब्रिटीश शासन हे भारतासाठी आर्थिकदृष्ट्या हानिकारक आहे आणि हे कदाचित ब्रिटनचे जाणीवपूर्वक आखलेले धोरण आहे. म्हणूनच, ब्रिटिशविरोधी भावना वाढविण्यात आर्थिक वहन सिद्धांताचा महत्त्वपूर्ण सहभाग होता.

१०.२ आर्थिक वहन सिद्धांतावर दादाभाई यांच्या आधीच्या विचारवंतांचे कार्य : भास्कर पांडुरंग तर्खडकर (१८१६-१८४७)

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारत सरकारच्या पहिल्या टीकाकारांमध्ये स्वतः ब्रिटीश पत्रकार देखील होते. १८२३ ते १८३५ या काळात वृत्तपत्रांवर निर्बंध घालण्यात आले. कंपनीचे गव्हर्नर जनरल म्हणून काम पाहणारे सर चार्ल्स मेटकॅफ यांनी सर्व बंधने हटवली. प्रेसचे हे स्वातंत्र्य पुढचे चाळीस वर्षे पुढे चालू राहिले. त्या संधीचा फायदा मुंबई शहरातील सुशिक्षित लोकांनी घेतला. १८१६ मध्ये मुंबई शहरात युरोपियन आणि स्थानिक ख्रिस्ती लोकांची संख्या बरीच होती. त्यावेळी मुंबई शहराच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे १० टक्के युरोपियन लोकांची संख्या. बॉम्बे गॅझीटर हा इंग्रजांनी काढलेले साप्ताहिक होता. त्यानंतर त्याचे रूपांतर पुढे दररोज प्रकाशित होणाऱ्या वर्तमानपत्रात करण्यात आले. मुंबई गझिटियरच्या स्तंभातून भारतीयांनी त्यांच्या तक्रारी ऐकवल्या पाहिजेत, असे उदारमतवादी संपादक आणि प्रकाशकांना वाटत होते. त्या संधीचा स्वतःहून लाभ घेणाऱ्या आणि 'एक हिंदु' या नावाने लिखाण करणाऱ्यांपैकी भास्कर तर्खडकर हे होते.

भास्कर पांडुरंग तर्खडकर हे दादोबा पांडुरंग यांचे धाकटे बंधू होते. त्यांचे भाऊ दादोबा आणि डॉ आत्माराम यांच्याप्रमाणे एल्फिन्स्टन संस्थेत त्यांचे शिक्षण झाले. त्यांनी कंपनी शासकीय सेवेत प्रवेश केला नाही पण जमशेतजी जीजीभाईंच्या कंपनीत नोकरी मिळविली. त्याला इंग्रजीवर चांगले प्रभुत्व होती आणि इंग्रजीमध्ये सहजतेने आपले विचार जोरदारपणे व्यक्त केले. त्यांच्या लेखनातून विषयाचा सखोल अभ्यास प्रकट झाला. जुलै ते ऑक्टोबर १८४१ या काळात त्यांनी मुंबई गॅझेटियरमध्ये आठ लेख लिहिले आणि मुंबईमध्ये खळबळ उडाली.

भास्कर यांनी 'एक हिंदु' या टोपण नावाने लिहिले. त्यांनी इस्ट इंडिया कंपनीची राजकीय आणि आर्थिक धोरणे आणि व्यापार पद्धतींची वैशिष्ट्ये उघड केली. भारताची गरीबी, कंपनीचे व्यापार धोरण आणि कार्यप्रणाली यासंबंधित त्यांच्या लेखांमधून एक प्रकारचे आर्थिक राष्ट्रवादी धोरण दिसून आले. ब्रिटीशांच्या व्यापार धोरणाचे सर्वात वाईट वैशिष्ट्य म्हणजे भारतीय वस्तू आणि भारतीय व्यापाराविषयी भेदभाव. राज्यकर्ते त्यांच्या सोयीनुसार 'मुक्त व्यापार' विषयी बोलतात. इंग्लंडहून भारतात आयात होणाऱ्या आयातीवर कमी कर लावला जातो पण भारतीय वस्तू, विशेषत: सुती उत्पादनांना इंग्लंडमध्ये सहजासहजी येऊ दिले जात नाही, त्यावर मोठे शुल्क आकारले गेले. औद्योगिकरित्या

इंग्लंडने भारतातील उत्पादन साधनांच्या यांत्रिकीकरणाला प्रोत्साहन दिले नाही. कंपनीच्या सरकारने खेड्यात हस्तकलेची नासाडी केली आणि यंत्राद्वारे बनविलेले सामान भारतात विकले. अनेक शेतकऱ्यांनी जमिनी गमावल्या आणि कारागिर नोकऱ्याबाहेर फेकले गेले. देश दररोज गरीब होत चालला होता. भारताच्या आर्थिक राष्ट्रवादाचा हा प्रवक्ता खूप लहान वयात मरण पावला. महाराष्ट्रात कंपनीच्या कारकीर्दीच्या सुरुवातीच्या दशकात लोकांना भरपूर त्रास सहन करावा लागला. भास्कर तर्खडकर, रामकृष्ण विश्वनाथ, भाऊ महाजन आणि लोकहितवादी यांनी आपल्या लेखनाद्वारे आर्थिक राष्ट्रवादाची बीजे रोवली.

रामकृष्ण विश्वनाथ

रामकृष्ण विश्वनाथ हे भास्कर तर्खडकरांचे समकालीन आणि महाराष्ट्राचे प्रख्यात विचारवंत होते. त्यांचे "भारताची प्राचीन आणि आधुनिक स्थिती आणि भविष्यातील घडामोडींवरील विचार" या विषयावरील एक पुस्तक हे त्यांच्या मतांच्या माहितीचे स्रोत आहे. रामकृष्ण विश्वनाथ यांचा लेख भाऊ महाजन यांच्या प्रभाकर नियतकालिकात मध्ये १८४३ मध्ये प्रकाशित झाला होता. रामकृष्ण विश्वनाथ यांच्याकडे वसाहतवादी राजवटीतील वैशिष्ट्यांचे उत्कृष्ट आकलन करणारी क्षमता होती. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील सरकारच्या आर्थिक धोरणाच्या मूल्यांकनामध्ये रामकृष्ण विश्वनाथ अगदी स्पष्ट होते. ते ब्रिटीश राज्यकर्त्यांच्या वसाहतवादी मानसिकतेचा निषेध करतात. त्यांनी स्वस्त दरात कापूस खरेदी करणे आणि अत्यल्प दरात भारतात कापूस कपड्यांची विक्री करण्याचे उदाहरण त्यांनी या मानसिकतेचा एक भाग म्हणून दिले.

अ) इंग्लंडची समृद्धी आणि भारताचे दारिद्र्य:

आपल्या लेखात ते नमूद करतात की इंग्लंडची भरभराट इंग्लंडमध्ये उत्पादित वस्तूंच्या विक्रीवर अवलंबून होती. इंग्लंडला इतर युरोपीय देशांपेक्षा 'औद्योगिक क्रांती' ने फायदा दिला होता. इंग्लंडच्या वसाहती त्याच्या उत्पादनासाठी बंदिस्त बाजारपेठ आहेत. भारतातील ब्रिटीश सरकार जाणीवपूर्वक देशी उद्योगांना परावृत्त करते. कंपनीच्या सरकारने भारतीय वस्तूंच्या निर्यातीवर अनेक निर्बंध घातले आहेत. कंपनीच्या राजवटीपूर्वी जागतिक बाजारपेठ असलेल्या भारतीय कापडांवर सरकार भारी शुल्क लादते. त्याच कंपनीने इंग्लंडमधून कोणत्याही शुल्काशिवाय आयात करण्याची परवानगी दिली. भारतातील ब्रिटीश वस्तूंच्या बाजारपेठेमुळे भारतीय कापड उद्योग आणि हस्तकलेचा नाश झाला आहे.

ब) भेदभाव आणि शोषण

ते म्हणतात, सरकारने इंग्लंडहून मशीन बनवलेल्या वस्तूंची आयात करून केवळ मूळ हस्तकलेचाच नाश केला नाही तर सन १८३३ च्या सनदी कायद्यातील तरतुदींचे उल्लंघन केले आहे. कंपनीने अफूचा अवैध व्यापार सुरु केला आहे. सरकारी सेवेत भरती आणि न्याय प्रशासन या संदर्भात भेदभावाबद्दल त्यांनी सरकारवर टीका केली. भारतीय वंशाच्या लोकांचे पदोन्नतीसाठीचे मार्ग अडवले असल्याची त्यांनी तक्रार केली. ते म्हणतात, पूर्वी सरकारी सेवेत एक एतदेशीय कारकुनाला रु.५० दरमहा पगार होता, त्याला आता १२ रुपये मिळत आहेत. उलटपक्षी, गौरवर्णीय अधिकारी व कर्मचारीयांचा पगार क्रमिकपणे वाढत आहेत.

क) आर्थिक दुर्दशा व त्यावरील उपाय

रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी भारतभर प्रवास केला होता. त्यांनी आपल्या लोकांना त्यांची मानसिकता बदलण्याची व पूर्वजांनी केलेल्या पूर्वग्रहांमुळे टाळलेल्या व्यवसाय करण्याचा आग्रह धरला. महाराष्ट्रातील जनतेने मोठ्या प्रमाणात कापूस पिकवावा अशी त्यांची इच्छा होती. त्यांनी परदेशी स्पर्धा रोखण्यासाठी उद्योगात यांत्रिकीकरणाची वकिली केली. कापड उत्पादनात प्राधान्य मिळवण्यासाठी आपल्या लोकांनी आधी संघटना निर्माण करुन शेअर्स भांडवल वाढवायला हवे असे सुचवले. जर संपूर्ण हिस्सा खरेदी करणे शक्य नसेल तर सभासदाला अर्धा हिस्सा किंवा हिस्सा भांडवलाची एक चतुर्थांश भाग खरेदी करण्याची परवानगी दिली जावी.

भाऊ महाजन (१८१५-१८९०)

गोविंद विठ्ठल महाजन हे भाऊ महाजन या नावाने लोकप्रिय होते. त्यांचे अरबी, पर्शियन व संस्कृतवर प्रभुत्व होते. त्यांनी उदार दृष्टीकोन बाळगून पाश्चात्य शिक्षण व त्यांचा परिणाम यांचा डोळसपणे अब्यास केला होतान. त्यांनी वसाहतवादी राजवटीतील वास्तविकता जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याला युरोप आणि विशेषत: इंग्लंडमधील प्रचलित सिद्धांत आणि यंत्रणेचे परीक्षण करण्याची इच्छा होती. त्यांच्या दूरदृष्टीची आणि उदारमतवादी वृत्तीमुळेच ते एक उत्कृष्ट समाजसुधारक आणि राष्ट्रवादी पत्रकार म्हणून प्रसिद्ध होते.

वसाहतवादी धोरणांना बौद्धिक प्रतिरोध

१८४१ ते १८६३ या काळात त्यांनी बावीस वर्षे भारतातील ब्रिटीश वसाहतीच्या राज्याविरुद्ध बौद्धिक प्रतिकार केला. आजूबाजूच्या गोष्टी वेगाने बदलत असताना त्यांनी राष्ट्रीय चेतना निर्माण करण्याचे कर्तव्य बजावले. १८५३ मध्ये मुंबई ते ठाणे दरम्यान रेल्वेचे बांधकाम व वाहतूकीमध्ये सुधारणा झाली. इंग्लंड ते अलेक्झांड्रिया आणि मुंबई ते सुएझ दरम्यानचा समुद्रमार्ग खुला होता. तारांचे जाळे टाकले जात होते. या क्रांतिकारक बदलांसमवेत, जेरेमी बेंथम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी अनुक्रमे उपयोगितावादी तत्वज्ञान आणि सुधारणावादी राजकीय विचारसरणी नवशिक्षित लोकांमधे लोकप्रिय होती. ब्रिटीश वसाहत साम्राज्य एकत्रीकरण केले जात होते आणि भारत दिवसेंदिवस गरीब होत होता. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांती आणि वाहतूक आणि दळणवळणातील सुधारणांचा स्वदेशी उद्योग आणि व्यापारावर परिणाम झाला. औद्योगिक क्रांतीच्या परिणामी इंग्लंडची भरभराट होत असताना भारत का गरीब होत आहे हे त्यांनी आपल्या नियतकालिकांच्या स्तंभातून विचारले. भाऊ महाजन आणि भास्कर तर्खडकर आणि रामकृष्ण विश्वनाथ हे खरेतर, आर्थिक वहन सिद्धतांचे मूळ शिलेदार होते. पुढे १८७० च्या दशकात दादाभाई नौरोजी यांनी आर्थिक वहन सिद्धांत विकसित केला.

गोपाळ हरी देशमुख (१८२३-१८९२)

ब्रिटिश धोरणे व त्यांचे भारतातील आर्थिक शोषण यावर टीका करणारे लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख हे महाराष्ट्रातील आणखी एक विद्वान आणि विचारवंत होते. हिंदू समाजाच्या सामाजिक परिस्थितीचे जसे त्यांनी परीक्षण केले त्याचप्रमाणे मूळ

आणि इंग्रजी अधिकाऱ्यांनी लादलेले कर आणि आकारणीच्या बाबतीत घडलेल्या अन्यायकडेही लक्ष वेधले. दारूवरील अबकारी शुल्कातून तिजोरीला भरीव रक्कम मिळाली. सरकारला अधिकाधिक पैसे उपलब्ध व्हावेत म्हणून मद्यपान करण्यास प्रोत्साहित केले जात होते. सरकारची तिजोरी भरण्यासाठी लोकांचे आरोग्य बिघडवण्याच्या सरकारच्या वृत्तीचा त्यांनी निषेध केला. जनता ही सरकारची जननी असल्याचे त्यांनी जाहीर केले. १८९४ मध्ये त्यांनी 'गुजरातचा इतिहास' लिहिला. त्यामध्ये त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की ब्रिटीश राजवटीत आधीच्या सरकारच्या तुलनेत कर, सीमाशुल्क, उत्पादन शुल्क आणि इतर शुल्क जास्त होते. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या महसूल धोरणामुळे रयत असमाधानी होती. हे सरकार मराठ्यांप्रमाणेच कल्याणकारी उपाययोजनांचा अवलंब करेल तर बरे होईल. देशी आणि युरोपियन व्यक्तींशी वागताना अनुकूलता आणि भेदभाव यांचे धोरणही त्यांनी धिक्कारले. आपल्या अधिकृत कर्तव्याच्या वेळी, त्याने महाराष्ट्रातील लोकांकडे पक्षपाती भावना आणि आर्थिक अन्याय केल्याच्या अनेक घटना घडल्या.

लोकहितवादी हे नंतरच्या वर्षांच्या स्वदेशी आणि बहिष्कार चळवळींचे प्रणेते म्हणून मानले जातात. महाराष्ट्रातील दारिद्र्य आणि बेरोजगारीचे विश्लेषण करताना त्यांनी इंग्रजांनी आमच्या बाजारपेठेत देशी व्यापाऱ्यांचे नुकसान केले हे प्रतिपादन केले. आमचे लोक स्वस्त असल्याने त्यांचा माल खरेदी करतात आणि त्याद्वारे आमच्या व्यापाऱ्यांना कायदेशीर नफा मिळविण्याच्या संधीपासून वंचित ठेवले जाते. आपल्या देशाने निकृष्ट दर्जाची असली तरीही इतर देशांकडून वस्तू खरेदी न करण्याचा आणि केवळ देशी वस्तू खरेदी करण्याचा संकल्प केला पाहिजे. कापूस खरेदीदारांनी परदेशी लोकांना कच्चा कापूस विकू नये आणि त्यांना फक्त कापड वस्तू विकण्याचा निर्णय घ्यावा. इंग्रजी वस्तू खरेदी करणे थांबवा असा सल्ला त्यांनी दिला. आपण परदेशी वस्तू टाकाव्यात आणि देशी वस्तू खडबडीत वस्त्र असले तरी त्यांचे संरक्षण केले पाहिजे. इंग्रज सरकारच्या सेवेत असूनही अत्यंत असुरक्षित मुद्द्यांवरून लोकहितवादी यांनी राज्यकर्त्यांना दुखविण्याची धाडस दाखवणे उल्लेखनीय आहे.

महादेव गोविंद रानडे (१८४२-१९०१)

अर्थशास्त्रज्ञ महादेव गोविंद रानडे यांनी जी.व्ही. जोशी यांच्या साथीने १८७८ मध्ये पूना सर्वजनिक सभेचे त्रैमासिक सुरू केले आणि त्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक पैलूचा अभ्यास करण्यावर भर देण्यात आला. स्वावलंबी होण्यासाठी भारताला जड औद्योगिकीकरणाची आवश्यकता आहे हे जाहीर करणारे ते पहिले अर्थशास्त्रज्ञ होते १८९० मध्ये पुणे येथील डी. सी. वाच्छा, गणेश वासुदेव जोशी यांच्या सहकार्याने त्यांनी पुणे येथे औद्योगिक परिषदेची स्थापना केली. उद्घाटनाच्या भाषणात त्यांनी उद्दीष्टांचा उल्लेख केला. बहुतेक लोक शेती या एकाच व्यवसायात गुंतले असून उद्योग सुरू झाल्याने जनतेची दारिद्र्य मिटू शकते असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी परिषदेच्या कामकाजासाठी मार्गदर्शक सूचनादेखील मांडल्या. रानडे यांनी औद्योगिकीकरणासाठी पाश्चात्य तंत्रज्ञानाची बाजू घेतली. पुण्यातील पावसाळ्यामध्ये दरवर्षी ही परिषद घेण्यात आली. भारतात नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी शासकीय मदतीची विनंती केली. त्याच्या हस्तक्षेपामुळे सूती रेशीम सूत आणि विणणारी कंपनी कोसळण्यापासून वाचली.

ब्रिटिश सरकारने भारतीय हस्तकौशल्यांचा नाश करण्यासाठी भारतावर त्यांचा राजकीय प्रभाव वापरला आणि इंग्लंडच्या उद्योगांना पोसण्यासाठी कच्चा माल तयार करणा शेतीप्रधान देशात रूपांतरित करून भारताला परावलंबित्व आणले. रानडे यांनी कोणत्याही औद्योगिक धोरणाच्या कमतरतेची दखल घेत असे म्हटले आहे की सरकारने भारतातील उद्योगांच्या विकासास सक्रियपणे प्रोत्साहित केले पाहिजे. रानडे व इतर राष्ट्रवादी नेत्यांनी आदम स्मिथ याच्या शास्त्रीय अर्थशास्त्राच्या मुलभूत सिद्धांताला आव्हान दिले. राज्याने आपली कामे 'शांतता व सुव्यवस्था' राखण्यासाठी ठेवली पाहिजेत ही कल्पना त्यांनी नाकारली आणि अशी विनंती केली की, राज्याने आपले कार्य क्षितीज वाढविले पाहिजे आणि सर्व बाबींमध्ये राष्ट्रीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी काम केले पाहिजे. रानडे यांनी 'भारतीय राजकीय अर्थव्यवस्था' या विषयावरील निबंधात १८९२ मध्ये राजकीय प्रश्नांवर आर्थिक प्रश्नांच्या वर्चस्वावर जोर दिला होता. कदाचित एम.जी. रानडे यांना आर्थिक परिस्थितीची चांगली जाणीव होती. रानडे भारत-ब्रिटिश आर्थिक संबंधात भारताला आर्थिक न्यायासाठी उभे राहिले. रानडे यांनी खरं तर भारताला आर्थिक राष्ट्रवादाचा पहिला पूर्ण तर्क दिला.

रानडे स्वतंत्र विचारवंत होते. त्याने लोकांची ढासळलेली परिस्थिती जवळून पाहिली होती. त्यांनी पुणे सर्वजण सभेच्या नियतकालिकात भारतीय शेतीच्या समस्येवर अनेक मालिका लिहिल्या. भास्कर तर्खडकर, भाऊ महाजन आणि इतरांनी सुशिक्षित उच्चभ्रूंचे लक्ष भारताच्या 'संपत्तीच्या वहनावर' वर केंद्रित केले होते. अक्कलकोट या छोट्या राज्यांत 'कारभारी' (प्रशासक) म्हणून त्यांनी केलेले काम आणि विष्णुशास्त्री पंडित आणि गणेश वासुदेव जोशी (सार्वजनिक काका) यांच्या सहकार्यामुळे त्यांना सुधारणेच्या आर्थिक पैलूची त्यांना माहिती मिळाली. त्याचे लिखाण आणि भाषणे राज्यकर्त्यांकडून संशयाच्या नजरेने पाहिली जात होती. यामुळे त्यांना २३ वर्षे न्यायाधीशांचे पूर्ण पद मिळू शकले नाही आणि निम्न पदावर ते कार्यरत राहिले.

गणेश व्यंकटेश जोशी (१८५१-१९११)

गणेश व्यंकटेश जोशी हे प्रख्यात अर्थशास्त्रज्ञ, उदारमतवादी विचारवंत आणि मूलगामी राष्ट्रवादी होते. त्यांचा जन्म १८५१ मध्ये मिरज येथे एका लहान संस्थानात झाला. त्याचे वडील त्या राज्यामध्ये कोषाध्यक्ष (पोतनिस) म्हणून काम करीत होते. त्यांचे आजोबा पेशवे बाजीराव द्वितीयच्या दरबारात होते आणि त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्याविरूद्ध पेशव्याच्या शेवटच्या युद्धामध्ये भाग घेतला होता. तथापि, इंग्रजी शिक्षण घेण्यास त्याच्या वडिलांनी अजिबात संकोच केला नाही. बी.ए. मधे तर्कशास्त्र विषयामध्ये ते प्रथम आले. पदवीनंतर त्यांनी १८७३ मध्ये शिक्षण विभागात सरकारी सेवा स्वीकारली.

आपल्या बहुतेक समकालीनांप्रमाणेच, त्यांनी शासकीय सेवेत असताना सामाजिक उपक्रम सुरू केले. त्यांनी नाशिक, रत्नागिरी, मुंबई, पूणे, सोलापूर आणि सातारा येथे सेवा बजावली. ते एक सक्षम शिक्षक होते आणि त्यांची कीर्ती संपूर्ण मुंबई विभागात पसरली. ते 'टाईम्स ऑफ इंडिया' मध्ये विविध विषयांवर लेखांचे योगदान देत असत आणि त्यांचे लेख सुशिक्षित उच्चभ्रूंनी आणि सरकारी अधिका-यांनी मोठ्या आवडीने वाचले. त्यांनी 'जे' या

नावाने लिहिले. अल्पावधीतच त्यान आकडेवारीतील एक तज्ञ म्हणून म्हणून मान्यता मिळाली. आर्थिक वहन बद्दलचा त्यांचा पद्धतशीर अभ्यास आणि आकडेवारीच्या पुराव्याद्वारे जोरदारपणे समर्थपणे त्यांचे विचार व्यक्त करण्याची त्यांची क्षमता यामुळे भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या नेत्यांचे लक्ष त्यांनी वेधून घेते. न्यायमूर्ती रानडे यांच्यासोबतच सुरेंद्र नाथ बॅनर्जी आणि आर.सी. दत्त राजकीय व आर्थिक विषयांवर त्यांचाशी सल्लामसलत करत असत.

१०.३ आर्थिक वहन (नि:स्सरण) सिद्धांत, दादाभाई नौरोजी (१८२५-१९१७)

आर्थिक राष्ट्रवादीची भावना जागृत करण्यामध्ये महाराष्ट्रातील आघाडीच्या राष्ट्रवादी नेत्यांपैकी दादाभाई नौरोजी हे होते. १८६७ मध्ये पहिल्यांदाच दादाभाई नौरोजी यांनी 'इंग्लंडचे भारतावरील कर्ज' या लेखात ब्रिटनने आपल्या राजवटीची किंमत म्हणून भारतातून संपत्तीचे वाहन केले ही बाब मांडली. एक चतुर्थांश संसाधने देशाच्या बाहेर गेली आणि परिणामी भारत गरीब झाला हे त्यांनी आकडेवारीने दाखवून दिले. दादाभाई नौरोजी यांनी आपले जीवन आर्थिक वहन सिद्धांताच्या प्रसारासाठी आणि त्याच्या विरोधात मोहीम राबविण्यास समर्पित केले. त्या काळात राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या गणनेची सांख्यिकीय पद्धती आणि प्रमाणित तंत्रे फारशी विकसित झाली नव्हती त्यामुळे इंग्लंडला भारतातून हस्तांतरित केलेल्या संपत्तीच्या प्रमाणावर आणि व्याप्तीवर त्यांनी हे शोषण उघडकीस आणले. ब्रिटीश सरकारच्या काही अधिकाऱ्यांनी या सिद्धांताचा संपूर्ण स्वीकार केला नाही आणि यामधील त्रुटी दाखवून टीका केली. परंतु सत्य जास्त काळ दडपू शकले नाही. १८७६ च्या सुरुवातीच्या काळात, 'भारतीय दारिद्र्य' या विषयावरील निबंधात त्यांनी हे स्पष्ट केले की ब्रिटन भारताच्या निर्यातीवरील राजकीय प्रभावामुळे आपली आर्थिक प्रगती करू शकला.

दादाभाई नौरोजीना ब्रिटीश व्यवस्थेचे व न्यायप्रियतेचे कौतुक होते. शिक्षण, केंद्रीकृत प्रशासन, शिस्त, देशाचे राजकीय एकीकरण, रेल्वे, तार, रुग्णालये, सुरक्षा इत्यादी संदर्भात त्यांनी ब्रिटिशांच्या योगदानाचे मनापासून मान्य केले परंतु ब्रिटिश राजवटीच्या विघातक परिणाम देखील त्यांनी दाखवून दिले. ब्रिटिशांचे शोषण व दडपशाही धोरणात बदल होण्याचे चिन्ह नव्हते. हे लक्षात घेतल्यावर दादाभाई नौरोजी यांनी भारतात ब्रिटीशांच्या राजवट व त्यांची नाराजी व्यक्त करण्यास सुरवात केली. ब्रिटीश आधी भारतावर आक्रमण करून लुट करणाऱ्या मार्गाचा अवलंब न करता पद्धतशीरपणे विविध आर्थिक योजना व नियम याद्वारे शोषण करत होते. त्याची वर्गवारी त्यांनी पुढील प्रमाणे केली.

भारतातील वार्षिक शुल्क

दादाभाई नौरोजी यांनी बाह्य वहनासाठी कारणीभूत पुढील बाबी ध्यानात घेतल्या.

१. कुटुंबांच्या आधारासाठी आणि मुलांच्या शिक्षणासाठी युरोपियन कर्मचाऱ्यांकडून इंग्लंडला पैसे पाठविणे.

२. बहुतेक कर्मचाऱ्यांनी घरी गुंतवणूक करण्यास प्राधान्य दिल्याने कंपनीतील कर्मचाऱ्यांकडून बचतीची रक्कम इंग्लंडला रवाना करणे.

३. ब्रिटीश कर्मचाऱ्यांच्या वापरासाठी ब्रिटीश वस्तूंच्या खरेदीसाठी तसेच त्यांच्यामार्फत भारतात ब्रिटीश वस्तूंच्या खरेदीसाठी पाठविलेली रक्कम.

इंग्लंडमधील वार्षिक शुल्क

१. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भागधारकांना लाभांश

२. सार्वजनिक कर्जावरील व्याज वाढले: ईस्ट इंडियन कंपनीने भारताकडून सार्वजनिक कामे करण्यासाठी १९०० पर्यंत सार्वजनिक कर्ज २२४ दशलक्ष पौंड कर्ज काढले होते. कर्जाचा थोडाच भाग उत्पादक कामांसाठी उदा. रेल्वे, सिंचन सुविधा आणि सार्वजनिक कामांसाठी वापरला जात होता.

२. नागरी आणि सैन्य शुल्कः यामध्ये भारतातील नागरी व सैन्य विभागात ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या निवृत्तीवेतनासाठी दिले जाणारे वेतन, लंडनमधील इंडिया ऑफिस आस्थापनावरील खर्च, ब्रिटीश युद्ध कार्यालयाला देय देणे इत्यादींचा समावेश होता. हे सर्व शुल्क केवळ भारताच्या तिजोरीमधून होत होते.

३. राज्य सचिव आणि भारत सरकार यांनी लंडन मध्ये मोठमोठे गोदाम व कार्यालये उघडणे तसेच लष्करी, नागरी आणि सागरी विभागांसाठी आवश्यक खरेदी केली. १८६१ ते १९२० दरम्यान स्टोअरवरील वार्षिक सरासरी खर्च १० % ते १२ % पर्यंत गृह शुल्क होते.

४. चीनबरोबर अफूच्या व्यापारात बाह्य आर्थिक वहनात ब्रिटीशांची रसपूर्ण भूमिका होती. ईस्ट इंडिया कंपनीने आपले महसूल अधिशेष आणि भ्रष्ट अधिकारी यांना त्यांची बचत आणि गुप्त नफा चीनमार्गे हस्तांतरित केला. अफूचा सर्व नफा इंग्लंडला जात होता.

अंतर्गत वहन

दादाभाई नौरोजी यांच्या म्हणण्यानुसार बाह्य वहन हे अंतर्गत आर्थिक वाहनाचा एक भाग होता. बाह्य हस्तांतरणाइतकेच आंतरिक संपत्ती नि:स्सरण भारतासाठी धोकादायक होते हे त्यांनी दाखवून दिले.

१. कर आकारणीतून काही ब्रिटीश उत्पादनांना जाणीवपूर्वक वगळण्यात आलेले होते.

२. एकतर्फी निर्यातीमुळे अंतर्गत आर्थिक वहन असंतुलित होते, ज्यामुळे आयातीच्या स्वरूपात कोणतेही परतावे मिळू शकले नाहीत.

३. भारतीय सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेमधून साम्राज्यवादी हेतू पूर्ण केल्यामुळे रेल्वे आणि रस्ते वाहतुकीमुळे भारताला अपेक्षित समृध्दी मिळू शकली नाही याकडे दादाभाईनी लक्ष वेधले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यभागी दादाभाई नौरोजी यांचे मत ज्यांना भारतीय आर्थिक परिस्थितीच्या वास्तविकतेबद्दल सहानुभूतीपूर्वक समज होती अशा उदारमतवादी विचारसरणीच्या इंग्रजांनी मान्य केले होते.

१०.४ आर्थिक वहनाचे परिणाम

भारतातून इंग्लंड येथे झालेलें आर्थिक वहन हे संपूर्ण जमीन महसूल संकलनापेक्षा आणि भारताच्या एकूण बचतीच्या एक तृतीयांश पैशांपेक्षा दीडपट जास्त होते. उपलब्ध माहितीसह, अशी गणना केली गेली की भारतातून मिळवलेल्या सर्व उत्पन्नापैकी एक चतुर्थांश महसूल दरवर्षी इंग्लंडला घरगुती खर्च म्हणून पाठविला जायचा. १८१४ ते १८६५ दरम्यान दादाभाई नौरोजीच्या म्हणण्यानुसार सुमारे ३५० दशलक्ष पौंड इंग्लंडला गेले. इंग्लंडमध्ये भारतातून आलेल्या संसाधनांचा आणि भांडवलामुळे नैसर्गिकरित्या इंग्लंडच्या लोकांना अधिक चांगले जीवन जगण्याची सुविधा मिळाली. इ.स. १७५० नंतर इग्रजांना उद्योगात वाढती गुंतवणूक देखील शक्य झाली. अठराव्या शतकात इंग्लंडमधील कृषीक्रांतीला आणि १७५० नंतरच्या औद्योगिक क्रांतीलाही ही गुंतवणूक अंशतः जबाबदार होती.

सेवानिवृत्त ब्रिटीश अधिकाऱ्यांकडे नवीन शोध, रस्ते, कालवे आणि रेल्वेचे बांधकाम आणि अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रात वेगाने बदल घडवून आणण्यासाठी संपत्ती होती. आर्थिक वहनामुळे इंग्रजी आर्थिक भरभराटीचा पाया रचला गेला. दुसरीकडे, वहनाचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आणि तिथल्या लोकांवर त्रासदायक होता. ही संसाधने आणि सोने जे भारतात गुंतवणूकीसाठी उपलब्ध होऊ शकले असते ते इंग्लंडमध्येच गेले. दादाभाई नौरोजी यांचे मत होते की आर्थिक वहन हे भारताच्या दारिद्र्याचे मुख्य कारण आहे. त्यांनी असे लिहिले की कोणताही विधिनिषेध न बाळगता भारताचे शोषण केले गेले आहे. त्यांनी हे निदर्शनास आणून दिले की आर्थिक वहनात केवळ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विशिष्ट भागाचा परदेशात होणारा खर्चच नव्हे तर रोजगार आणि उत्पन्नाचे पुढील कायदेदेखील दर्शविलेले आहेत. जर अंतर्गत खर्च केला असता तर देशात अधिक साधनसंपत्ती उत्पन्न झाली असती.

आर्थिक वहनाचा परिणाम औद्योगिक मंदीमधे झाला कारण त्यातून भांडवलाची कमतरता निर्माण झाली. राष्ट्रवादी नेत्यांनी अशा प्रकारे याचा उत्पन्न आणि संपत्तीवर, भांडवलावर, औद्योगिक विकासावर, जमिनीच्या उत्पन्नावर, व्यापाराच्या अटींवर आणि भारतीय लोकांच्या दारिद्र्यावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण केले. विसाव्या शतकातील राष्ट्रवादी चळवळ हे त्यांच्या वसाहतवादाच्या आर्थिक समालोचनामुळे प्रभावित झाली होती.

१०.५ सारांश

ब्रिटिश राजवटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कठोर परिणाम झाला. शेतीचे व्यापारीकरण, जास्तीत जास्त जमीन महसूल मागणी, जमींदार वर्गाची वाढ (जमीनदार), वाढती कर्जबाजारीपणा आणि शेतकऱ्यांच्या गरिबीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था स्थिर झाली. ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या आर्थिक शोषणात्मक धोरणांमुळे दारिद्र्याची मर्यादा वाढली. भूसंपत्तीच्या विविध यंत्रणा, संपत्तीचा निचरा आणि स्वदेशी उद्योगांचे विकेंद्रीकरण याचा भारतावर खोलवर परिणाम झाला. औद्योगिकीकृत इंग्लंडने भारतातील उत्पादन साधनांच्या मशीनीकरणाला प्रोत्साहन दिले नाही. कंपनीच्या सरकारने खेड्यात हस्तकलेची नासाडी केली आणि मशीनद्वारे बनविलेले सामान भारतात टाकले. अनेक शेतकऱ्यांच्या जमिनी गमावल्या आणि कारागिरांना त्यांच्या नोकऱ्याबाहेर फेकले गेले. देश दररोज गरीब होत चालला होता. नंतर दादाभाई नौरोजी यांनी नंतर 'आर्थिक नि:स्सरण सिद्धांत' विकसित केला आणि भारताच्या आर्थिक पिळवणुकीचा पर्दाफाश केला.

१०.६ प्रश्नोत्तरे

१) ब्रिटीशांच्या कारकिर्दीत झालेल्या आर्थिक लुटीबाबत जनतेत जागृती करण्याच्या दादाभाई नौरजींच्या योगदानाबद्दल चर्चा

२) आर्थिक नि:स्सरण सिद्धांतावर सविस्तर टीप लिहा.

१०.७ संदर्भ

१) दादाभाई नौरोजी, पोवर्ती अंड अनब्रीटीश रूल इन इंडिया, १९०१.

२) ग्रोवर अंड बेल्हेकर, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस. चांद प्रकाशन.

३) बिपीन चंद्र, हिष्ट्री ऑफ मोडर्ण इंडिया. २००९.

❖❖❖❖

११

मुद्रणकलेचा उदय आणि परिणाम: सुधारणा चळवळी- स्वरूप, मुद्दे आणि समस्या

घटक रचना :

११.० उद्दिष्टे
११.१ प्रस्तावना
११.२ देशाच्या विविध भागात मुद्रणकलेचा उदय
११.३ वृत्तपत्र आणि नियतकालिकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका
११.४ ब्रिटिश सरकारचामुद्रणकलेचा प्रतिसाद
११.५ सुधारणा हालचाली: स्वरूप, मुद्दे आणि समस्या
११.६ ब्राह्मो समाज
११.७ प्रार्थना समाज
११.८ आर्य समाज
११.९ रामकृष्ण मिशन
११.१० थियोसोफिकल सोसायटी
११.११ सत्यशोधक समाज
११.१२ मुस्लिमांमध्ये सुधार चळवळ
११.१३ सुधार चळवळींचा प्रभाव
११.१४ सारांश
११.१५ संदर्भ
११.१६ प्रश्न

११.० उद्दिष्टे

हे प्रकरण पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थी .....

१. मुद्रण कलेचे आगमन आणि त्याचे परिणाम समजून घेतील
२. देशाच्या विविध भागात मुद्रण कलेचा विकास ध्यानात घेतील
३. सुधारणा चळवळीत पत्रकरितेची भूमिका समजून घेतील
४. भारतातील विविध प्रकारच्या सुधारणा समजून घेतील
५. भारतातील सुधार चळवळींचा परिणाम समजून घेतील

११.१ प्रस्तावना

शिक्षणाची मौखिक परंपरा भारतीयांना चांगली माहिती होती. तथापि, लिखित स्वरुपाची शैक्षणिक साधने सर्वसामान्यांना क्वचितच उपलब्ध होती. परंतु ब्रिटीशांच्या आगमनाने मुद्रित पुस्तके, वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिकांच्या रूपात जनजागृतीचा नवा अध्याय सुरू झाला. पोर्तुगीजांनीच प्रथम मुद्रण कलेची मुहुर्तमेढ भारतात रोवली. पोर्तुगीज आणि ब्रिटीशांनी प्रारंभी नियतकालिके सुरू केली पण लवकरच सुशिक्षित भारतीयांनी पुढाकार घेऊन या क्षेत्रात स्वत:ला झोकून दिले. मुद्रणकला व नियतकालिके यांच्या आगमनाने लोकांमध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राष्ट्रवादी जागृत होण्यासाठी सुरुवातीच्या टप्प्यात, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पूर्वगामी आणि उपाय मुद्रणकलेने व पत्रकारितेने शोधले. काही वर्षांनंतर पत्रकारांनीही राष्ट्रीय प्रबोधन करणे सुरू केले. पोर्तुगीज सर्वप्रथम भारतात पोहोचले आणि त्यातील काही भागात त्यांनी वसाहती सुरु केल्या. परिणामी, त्यांच्या वसाहतीत प्रथम मुद्रणकला विकसित झाली.. त्यापैकीगोवा एक प्रदेशहोता. लोकांमध्ये राष्ट्रवादी आणि सुधारात्मक आवेश पसरविण्यासाठी मुद्रणकला व नियतकालिके महत्वाचे वाहन बनले.

११.२ देशाच्या विविध भागात मुद्रणकलेचा उदय

१५५६ मध्ये जुआन डी बुस्तमंटे या स्पॅनिश व्यक्तीने पोर्तुगाल येथून गोव्याला छापखाना आणला. १६१६ मध्ये फादर स्टीफन्स यांनी ख्रिस्त पुराण म्हणून पहिले मराठी पुस्तक तयार केले. त्यानंतर, ख्रिस्ती मिशनरी यांनी त्यांच्या मतांचा प्रचार करण्यासाठी आणि ख्रिश्चन धर्म प्रसार करण्यासाठी मुद्रणकलेचा उपयोग केला. डॉ. विल्यम कॅरी हे पहिले युरोपियन होते ज्यांनी एतद्देशीय भाषेला प्रेरणा दिली. कॅरी यांनी आपल्या काही पुस्तकांसाठी मोडी लिपीचा वापर केला.

दक्षिण भारत

कोचीनमधील अंबालकडु हे आरंभिक भारतीय मुद्रणाचे केंद्र होते. परंतु या ठिकाणीची कोणतीही पुस्तके उपलब्ध नाहीत. १५७९मध्ये कोचीन येथे येशू ख्रिस्ताच्या शिकवणुकीवर वर आणखी एक स्वतंत्र खंड छापला गेला. १६७४ पर्यंत गोव्यात छापे सक्रियपणे चालू राहिले पण हळूहळू मिशनऱ्यांच्या भारतीय भाषा शिकण्यासंबंधीच्या त्यांच्या उदासीनतेमुळे हे घटले. १६८४च्या निर्णयामुळे पोर्तुगीजांनी गोव्यात स्थानिक भाषेचा वापर बंद केला आणि त्यामुळे भारतीय मुद्रणकलेच्या वाढीस व विकासाला खीळ बसली. कॅथोलिक धर्मप्रसारकाप्रमाणे, डॅनिश प्रोटेस्टंट मिशनऱ्यांनी मुद्रण सुरू करण्याचे फार महत्वाचे कार्य केले. पुढील वर्षी प्रिंटरशिवाय या सर्व गोष्टी आल्या. ११ जून १७१३ रोजी,ज्याने आधीच डॅनिश कंपनीत काम केले होते अशा एका जर्मन व्यक्तीच्या मदतीने ट्रँकेबार (मद्रास) येथे कार्य करण्यास सुरवात केली. प्रबुद्ध तंजावर शासक सरफोजी भोसले (१७९९-१८३३) यांचे शिक्षक म्हणून काम करणाऱ्याएक दानीश मिशनरी ख्रिश्चन फ्रेडरिक श्वार्ट्ज याने संस्कृत आणि मराठी पुस्तके प्रकाशित करण्यासाठी एक मुद्रणालय स्थापित करण्यास प्रभावित केले.

११.२.३ मद्रास

मद्रासची पहिली प्रिंटिंग प्रेस (मुद्रणालय) वॅपेरी येथे सुरू झाली आणि नंतर हे मुद्रणालय डेक्कन प्रेस म्हणून प्रसिद्ध झाले. तामिळ लिपीचा वापर मद्रासमध्ये पहिल्यांदा केला गेला आणि १८७० पर्यंत व्हॅपेरी येथे वापरला गेला. १७८५मध्ये रिचर्ड जॉनस्टनने मद्रास कुरिअरची सुरूवात केली. बेल्लारी, बेंगलोर आणि मंगलोरच्या ख्रिश्चन मिशनरीज आणि मंगलोरच्या लोहारच्या मदतीने कन्नड मुद्रण विकसित झाले. मद्रास येथेसेंट जॉर्ज कॉलेज१८१२ मध्ये स्थापन करण्यात आले आणि कॉलेजशी संबंधित मुद्रणालयाने तेलगु आणि कानडा भाषांमध्ये पुस्तके प्रकाशित करण्याची जबाबदारी स्वीकारली.

११.२.४ बंगाल

जेम्स हिकीने १७८० मध्ये कलकत्ता येथे बंगाल गाझेट हे पहिले वृत्तपत्र स्थापन केले. पहिल्या टप्प्यात वर्तमानपत्र आणि मुद्रण यांना विविध निर्बंध घातले गेले. वर्तमानपत्रांना शासनाच्या मान्यतेचे पालन करावे लागले. १७६५ पासून ईस्ट इंडिया कंपनीने बंगालचा कारभार पाहण्याची थेट जबाबदारी घेतली. या सत्तेच्या हस्तांतरणामुळे प्रशासनावर सोपविण्यात आलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांनी भारतातील विविध प्रांताची भाषा शिकण्यास सुरुवात केली. बंगाली शिकण्याचा हा उत्साह छपाईच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी थेटपाने उपयोगी पडला. बऱ्याच ब्रिटिश पत्रकारांनी साप्ताहिक किंवा मासिक प्रकाशित केले आणि विविध विषयांवर आपली मते व्यक्त केली.

११.२.५ एतद्देशीय मुद्रण कलेचा प्रसार

भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय चेतना आणिजागृती यांच्या वाढीने स्थानिक आणि देशी नियतकालिकांना जन्म दिला. १८१५ पासून राजा राम मोहन रॉय यांनी भारतातील अंधश्रद्धाळू आणि क्षीण झालेल्या हिंदू समाजात सुधारण्याच्या कामात आघाडी घेतली. गंगा किशोर भट्टाचार्य आणि हरेश्चंद्र रॉय यांनी राजाराम मोहन रॉय यांच्या कल्पनांचा प्रचार करण्याचा विचार केला. त्यांनी बंगाली भाषेतील वंग गझेट नावाचे नियतकालिक सुरू केले. ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्यासाठी प्रेसचा उपयोग करून बाप्टिस्ट मिशनऱ्यांनी केला. १८२१ मध्ये त्यांनी बांगलातील संवाद कौमुदी आणि १८२२ मध्ये पर्शियन भाषेत मिरत-उल-अखबारची सुरुवात केली. या साप्ताहिकांचे उद्दीष्ट लोकांना सामाजिक-धार्मिक गैरवर्तनाविरूद्ध लढा देण्यास प्रेरित करणे, पाश्चात्त्य संस्कृतीशी रूढ होण्यासाठी आणि जनतेला व सरकारला याविषयी माहिती देणे हे होते.

११.२.६ महाराष्ट्र

मुंबईत 'टेलीग्राफ', 'कुरिअर', 'बॉम्बे गॅझेटियर' 'बॉम्बे टाईम्स' आणि 'टाइम्स ऑफ इंडिया' ही इंग्रजी वाचन करणाऱ्या लोकांमध्ये प्रचलित होती पण मराठी नियतकालिके नव्हती. बॉम्बे हेरोल्ड (१७८९) हे मुंबईतील पहिले वृत्तपत्र होते. हे बॉम्बे गॅझेट म्हणूनही ओळखले जात असे. फरदुनजी मर्झबान १८२२ मध्ये पहिले स्थानिक वृत्तपत्र बॉम्बे समाचारची स्थापना केली. ते गुजराथी भाषेत होती. हे पश्चिम भारतातील सर्वात पहिले स्थानिक भाषेतील वृत्तपत्र आहे. १८३६मध्ये नवरोजी दोरबजी यांनी मुंबई वर्तमान हे वृत्तपत्र सुरू केले. दादाभाई नौरोजी यांनी रास्त गोफ्तार हे नियतकालिक सुरू करून

पत्रकारितेच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण भर घालली. बालशास्त्री जांभेकर हे मराठी नियतकालिकांचे प्रणेते होते. १८३२ मध्ये बाल गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांनी प्रथम मुंबई दर्पण' हे द्विभाषी इंग्रजी-मराठी नियतकालिक संपादित केले आणि प्रकाशित केले. यामुळे पुढच्या दोन दशकांत नियतकालिक, मासिके आणि पुस्तकांचा मार्ग मोकळा झाला. राघोबा जनार्दन गवाणकर - वसईकर यांनी १८४०मराठी मुद्रणालय विकसित केले.१८४१ मध्ये गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनी साप्ताहिक 'प्रभाकर' प्रकाशित केले. दर आठवड्याला हे साप्ताहिक रविवारी प्रसिद्ध होत होते.

लोकांमध्ये ज्ञानाचा प्रसार आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन अशा काही उद्दीष्टे यासाठी मराठी पत्रकारिता यावेळी कार्यरत होती. त्यांनी लोकांमध्ये प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. त्या काळातील पत्रकारांनी वैज्ञानिक आणि उदारमतवादी कल्पना रुजू करण्याचा प्रयत्न केला. वर्तमानपत्रांनी जनमत तयार करण्याचे आणि सुधारणांसाठी अनुकूल मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न केला. बहुतेक वर्तमानपत्रांनी समाजातील सामाजिक सुधारणांना अनुकूलता दिली. ख्रिश्चन मिशनरीजच्या धर्मप्रसाराच्या कार्याला थांबवण्यासाठी व लोकांमध्ये चैतन्य निर्माण करण्यासाठी त्यांनी प्रेसचा चांगला उपयोग केला. पश्चिमी भारतात प्रकाशित झालेल्या त्या काळातील काही ठळक प्रकाशने व नियतकालिके कार्यरत होती.

अमेरिकन मिशनने १८१३ मध्ये मुंबईतील भेंडीबाजार येथे प्रिंटिंग प्रेसची स्थापना केली. थॉमस ग्रॅहॅम त्याचे मॅनेजर होते. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी मराठी व गुजराती भाषेत पुस्तके छापली. अमेरिकन लोकांनी रत्नागिरी जिल्ह्यातील हर्णे येथे लिथोप्रेसची स्थापना केली. भेंडीबाजार येथील अमेरिकन प्रेसमध्ये भंडारी तरूण गणपत कृष्णाजी यांनी तंत्र शिकून घेतले आणि बोरी बंदर येथे स्वतःचे मुद्रणालय उघडले. त्यांनी पंचांग आणि मराठी आणि गुजराती भाषेत धार्मिक पुस्तके छापली. जनावरांच्या चरबीत मिसळलेल्या शाईने दूषित होण्याच्या भीतीने ब्राह्मण मुद्रित पुस्तकांना हात लावणार नाहीत. यासाठी गणपत कृष्णाजी यांनी तूप वापरले आणि स्वत:चे वेगळे साचे तयार केले. त्याचे अनुकरण इतरांनी देखीलकेले.

११.३ वर्तमानपत्रे आणि नियतकालिके यांची महत्वाची भूमिका

भाऊ महाजन यांनी ख्रिस्ती धर्म-परिवर्तनासारख्या संवेदनशील विषयांवरही वर्तमानपत्रातून विचार मांडले. शब्दकोशाचे प्रसिद्ध संकलक आणि ख्रिश्चन धर्म स्वीकारणारे साहित्यिक व्यक्तिमत्त्व बाबा पदमनजी यांना 'धुमकेतु' च्या स्तंभातून आपली स्थिती स्पष्ट करण्याची परवानगी देण्याचे त्यांनी मोठे धैर्य दाखविले. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी लोकांना ज्ञान देण्यासाठी केलेले प्रयत्न भाऊ महाजन यांनी त्यांच्या मासिक 'दिग्दर्शन' या मासिकातून अखेरीस हाती घेतले. या मासिकाने बऱ्याच विषयांवर प्रकाश टाकण्यात आला. हा एक दर महिन्याला प्रसिद्ध होणारा विश्वकोश होता आणि वाचकांमध्ये जिज्ञासेची भावना निर्माण करणे हे त्याचे कार्य होते. १८५४ मध्ये त्यांनी 'ज्ञानदर्शन' हे त्रैमासिक मासिक सुरू केले. ख्रिश्चन मिशनरीजचे मुखपत्र मराठीत 'ज्ञानोदय' होते जे १८४२ मध्ये सुरू झाले

आणि २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत टिकून राहिले. ख्रिश्चनांच्या प्रचाराला रोखण्यासाठी त्यांच्यावर टीका करणारी काही नियतकालिके होती पण अशी नियतकालिके अल्पकालीन होती. मराठी नियतकालिके आणि नियतकालिकांचे ध्येय सर्वसामान्य लोकांना ज्ञान देणे व ज्ञान आणि लोकांच्या हिताच्या बाबतीत सरकारचे प्रबोधन करणे हे होते.

१८१८ पूर्वी इंग्रजांनी घेतलेल्या बऱ्याच इंग्रजी नियतकालिकांनी कंपनीच्या अधिकाऱ्यांवर मुक्तपणे टीका केली. बंगालमधील कंपनीच्या सर्वोच्च न्यायालयाने कोलकाता, मद्रास आणि मुंबईमधून जारी केलेल्या इंग्रजी नियतकालिकांद्वारे अशी टीका रोखली. १८३५मध्ये सर चार्ल्स मेटकॅल्फ या गव्हर्नर जनरलनेमुद्रणालये-नियतकालिके आणि वृत्तपत्रे यांना स्वातंत्र्य दिले जे पुढचे चाळीस वर्षे चालू राहिले. ब्रिटीश राजवटीतील पहिल्या पन्नास वर्षांत आणि महाराष्ट्रातील सुशिक्षित मध्यम वर्गाने सामाजिक बाबींवर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी पाश्चात्य विज्ञान आणि साहित्याचे कौतुक केले व भारताच्या विकासासाठी त्याची आवश्यकता प्रतिपादित केली. याचसोबत त्यांनी परदेशी सरकारवर त्यांच्या जनविरोधी नितीबाबत कठोर टीका केली.

विष्णुशास्त्री यांनी आपल्या निबंधमाला आणि केसरी यातीललेखाच्या माध्यमातून केवळ त्यांच्या समकालीनांवरच नव्हे तर लेखक,पत्रकार आणि भावी पिढ्यांवरही त्यांनी खोलवर छाप पाडली. त्यांना आधुनिक मराठीला प्रेरणा देणारे आणि संवर्धन करणारे त्यांचे म्हणून ओळखले जाते. काहीजण त्याला साहित्यिक अलौकिक म्हणून ओळखतात तरकाहीजण हिंदू प्रतिक्रियावादी किंवा सनातनी विचारांचा नेता मानतात. कालिदास, बाणभट्ट,सुबंधु आणि दंडी या सारख्या उत्कृष्ट लेखकांच्या साहित्याचे विश्लेषण करून आधुनिक साहित्यात टीका करणारे विष्णुशास्त्री हे पहिले मराठी लेखक होत.

११.३.१ वंचित आणि शोषित वर्गाची पत्रकारिता

सामाजिक-धार्मिक क्रांतिकारक चळवळीत पत्रकारितेने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. सनातनी आणि उच्च जाती सुधारक वृत्तपत्रांनी शेतकरी आणि कामगारांच्या तक्रारींना फारसे महत्त्व दिले नाही. त्यांच्यामार्फत सुरू केलेली समाजसुधारणेची चळवळ फक्त उच्च जातीपुरतीच आणि विशिष्ट मुद्द्यांभोवती मर्यादित होती. सत्यशोधक समाजानेसमाजातील सुशिक्षित वर्गामध्ये सामाजिक सुधारणा आणण्याचे उद्दीष्ट ठेवले. म्हणूनच सत्यशोधक समाजाला समाजातील मोठ्या वर्गात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मूलगामी नियतकालिके सुरू करण्याची गरज होती.

सत्यशोधक समाजाचे संस्थापक महात्मा जोतीराव फुले यांनी समकालीन पत्रकारांमध्ये आपले मूलगामी विचार व्यक्त केले. जेव्हा त्यांनी पत्राद्वारे आपल्या जातीचा विचार न करता कोणत्याही व्यक्तीबरोबर भोजन करण्याचा आपला हेतू जाहीर केला तेव्हा समाज सुधारकांच्या वृत्तपत्रासमवेत कोणतेही हिंदू वृत्तपत्रते पत्र प्रकाशित करण्यास तयार नव्हता. अखेरीस, १ फेब्रुवारी १८७३रोजी शुभवर्तनदर्शन चर्चसंबधी नानविध संग्रह नामक ख्रिश्चन मासिकात हे प्रकाशित झाले. ज्ञानोदय वृत्तपत्राने देखील त्यांची पत्रे व इतर कामे प्रकाशित करून फुले यांच्या चळवळीला पाठिंबा दिला.

फुले यांच्या नेतृत्वात सत्यशोधक समाजाने सामाजिक क्रांतिकारक चळवळ सुरू केली. दीनबंधू सत्यशोधक समाजाचे मुखपत्र होते. सत्यशोधक कार्यक्रम आणि त्याची विचारधारा समजून घेण्यासाठी वृत्तपत्र अत्यंत महत्वाचे होते. त्याची सुरुवात १ जानेवारी १८७७ रोजी पुण्यात कृष्णराव पांडुरंग भालेकर आणि रामचंद्रराव भालेकर या दोन भावांनी केली होती. कृष्णराव भालेकर हे जोतीराव फुले यांचे निकटवर्तीय होते. त्यांनी स्वतंत्रपणे दीनबंधूची सुरूवात केली. या उपक्रमात ते म्हणतात की, आपले घर व शेतजमीन गमावण्यासह त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. दुष्काळामुळे होणारा त्रास कमी करण्यासाठी फुले यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. दीनबंधुमध्ये त्यांनी अनेक लेख लिहिले आणि लोकांना काम आणि जेवण द्यावं अशी सरकारला जाहीर विनंती केली. एन. एम. लोखंडे आणि दीनबंधू यांनी १८८१ च्या मवाळ फॅक्टरी कायद्यात संशोधन करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

११.४ मुद्रण कलेबाबत ब्रिटीशांचा दृष्टीकोण

११.४.१. १७९९ चा मुद्रण कायदा

लॉर्ड वेलस्ली याने पत्रकारांच्या स्वातंत्र्याला आळा घालण्यासाठी हा कायदा लागू केली. प्रकाशन करण्याआधी सर्व साहित्य शासनाकडे सादर करण्यासाठी वर्तमानपत्र प्रिंटर आणि प्रकाशकाच्या नावे स्पष्टपणे छापावा. या नियमांचे उल्लंघन करणे दंडनीय गुन्हा होता.

११.४.२. १८२३ चा मुद्रण कायदा

जॉन ॲडम्स याने काही नियम अधोरेखित केले. या नियमांनुसार परवाना नसलेले वृत्तपत्र हा दंडनीय गुन्हा होता. हे निर्बंध मुख्यत: भारतीय भाषेच्या वर्तमानपत्रांवर किंवा भारतीयांनी संपादित केलेल्यांवर देण्यात आले होते.

११.४.३. १८३५ चा मुद्रण कायदा

चार्लस मेटकाफ (गव्हर्नर जनरल १८३५ ते १८३६) यांनी १८२३ च्या अयोग्य अध्यादेश रद्द केलाआणि भारतीयांना मुद्रण स्वातंत्र्य दिले. त्याना "भारतीय प्रेसचे मुक्तिदाते " असे नाव देण्यात आले. या कायद्याने सरकारला नियतकालिके, वर्तमानपत्रे इत्यादी वर सरकारला अंकुश ठेवण्याचा अधिकार नाकारला होता.

११.४.४. १८७८ चा मुद्रण कायदा

लॉर्डलिट्टन याने सरकारी नियंत्रण ठेवण्याचे संकेत देत वर्तमान पत्रांवर सरकारी अंकुश विचारांना अनुकूलता दर्शविली आणि १८७८ मध्ये व्हर्नाक्युलर प्रेस कायदा संमत केला आणि मुद्रण स्वातंत्र्य संपुष्टात आणले. १८७८ च्या कायद्याने घातलेल्या निर्बंधांमुळे स्थानिक पत्रकारांना एकत्र येण्याची प्रेरणा मिळाली. भारतीय पत्रकारानी १८७८ मध्ये व्हर्नाक्युलर प्रेस कायद्याला कडाडून विरोध दर्शविला आणि कायद्याचा निषेध केला. या कायद्यानुसार इतदेषीय मुद्रण कलेवर विविध निर्बंध घातले गेले आणि जिल्हा दंडाधिकारी यांना वृत्तपत्रावर कारवाई करण्याचेअधिकार होते. सोमप्रकाश, समाचार दर्पण या सारख्या स्थानिक वर्तमान पत्रावर दंडात्मक कारवाईचा सामना केला.

११.४.५. १९०८ चा वर्तमानपत्र नियमन कायदा

या अधिनियमाद्वारे दंडाधिकाऱ्यांना कोणतीही छापील सामग्री जप्त करण्याचे अधिकार दिले गेले. थोडाही संशय आल्यास किंवा सरकारविरोधात जाणारी बातमी असल्यास त्या वर्तमान पत्रावर कारवाई करण्याचा अधिकार सरकारला मिळाला होता.

११.४.६. १९१०चा मुद्रण कायदा

१९०८ च्या वर्तमानपत्राच्या अधिनियमापेक्षा ही नवीन कृती अधिक जुलमी होती. त्यामुळे प्रकाशकांना ५००रुपये सुरक्षा म्हणून दंडाधिकाऱ्यांकडे ठेवणे बंधनकारक होते. दंडाधिकाऱ्यांना अनामत ठेव १० पटीने वाढविण्यास आणि कोणतेही कारण न सांगता सुरक्षा जप्त करण्याचे अधिकार दिले. या कायद्यात आक्षेपार्ह आणि देशद्रोही मजकूर या शब्दाची व्याख्या होती.

११.५ सुधारणा चळवळी: स्वरूप आणि मुद्दे

सामाजिक-धार्मिक सुधारणा ही चळवळ भारतीय नवनिर्मितीचा काळ किंवा ही राष्ट्रीय जागृतीची चळवळ होती. ही उदयोन्मुख राष्ट्रीय चेतनेची अभिव्यक्ती होती. या चळवळींची राष्ट्रीय व्याप्ती आणि त्याला अनुषंगिक उपक्रम या समाजसुधार चळवळीत हाती घेतले होते. त्यांचे मुख्य ध्येय लोकांच्या सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची पुनर्रचना हे होते. सामाजिक-धार्मिक सुधारकांचा असा विश्वास होता की त्यांचे राजकीय अपयश आणि परिणामी दुर्दैवीपणा नैतिक पतन आणि सामाजिक अध: पतनामुळे होते. बंगालमधील राजा राम मोहन रॉय यांच्या प्रयत्नाने १८२८मध्ये ब्राह्मो समाजाची स्थापना झाली आणि सुधारणा चळवळीचे लोण संपूर्ण भारतात पसरले. ब्राह्मो समाजाच्या शाखा देशाच्या बऱ्याच भागात स्थापन झाल्या आहेत. त्याशिवाय परमहंस मंडळी आणि महाराष्ट्रातील प्रार्थना समाज आणि आर्य समाज, पंजाब आणि उत्तर भारत ही हिंदूंमध्ये काही महत्त्वपूर्ण चळवळ होती, उत्तर प्रदेशातील कायस्थ सभेसारख्याइतर अनेक प्रादेशिक चळवळी देखील सामाजिक उत्थान कार्यात सहभागी झाल्या.

११.६ ब्राह्मो समाज

ख्रिश्चन मिशनरयांप्रमाणे राजा राम मोहन रॉय यांनी अनेकेश्वरवाद आणि मूर्तिपूजा या प्रथांविरुद्ध आवाज उठवला. अनेकेश्वरवाद आणि मूर्तिपूजा ही उपनिषदांच्या एकेश्वरवादी भावविश्वाची पूर्णपणे विरोधी असल्याचे त्यांनी नमूद केले. त्याला आढळले की बहुतेक सनातनी हिंदू आपल्या मूर्तीपूजेचे औचित्य सिद्ध करु शकत नाहीत. राजा राम मोहन रॉय आपल्या सिद्धांतांना बळकटी देण्यासाठी वेद व उपनिषदे यांचा संदर्भ देते झाले. राजा राम मोहन रॉय यांचे सामाजिक सुधारणेचे कार्य अनेक पटीने असले तरी त्यांच्या योगदानाचेमूळ धर्मसुधारणेत होते. १८२८ मध्ये त्यांनी ब्राह्मो समाजाची स्थापना केली. अनेकेश्वरवाद, पौराणिक कथा आणि मूर्तिपूजेला विरोध करणारा पण ईश्वराचे अस्तित्व मानणारा असा समाज म्हणून ब्राह्मो समाजाची ओळख निर्माण झाली. ते सर्व धर्मांच्या

मूलभूत आणि सार्वत्रिक तत्त्वांचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी हिंदू धर्माच्या अनेकेश्वरवाद आणि ख्रिस्ती धर्माच्या त्रिमूर्तीवादावर हल्ला केला.

११.६.१. ब्राह्मो समाजाची तत्वे

१) देव नैतिक गुणधर्म असलेले एक व्यक्तिमत्व असून त्याचे स्वरूप वैयक्तिक आहे.
२) देव स्वप्रेरेणेने अस्तित्वात होता.
३) तो बुद्धिमान, असीम, परोपकारी, शाश्वत आणि विश्वाचा संचालक आहे.
४) देव कधीही अवतार घेत नाही.
५) देव प्रार्थना ऐकतो आणि उत्तर देतो.

ब्राह्मो समाजाच्या प्रदीर्घ इतिहासामध्ये समाजाचे सभासद मूर्तिपूजेला विरोध करणारे आणि नेहमीच पुरोगामी सामाजिक सुधारणांचे समर्थन करत राहिले. हिंदु धर्मात त्याची मुळं खोलवर रुजलेली होती. राजा राम मोहन रॉय तसेच ब्राह्मसमाजाच्या प्रारंभीच्या संस्थापकांनी ख्रिश्चन मिशनरयांसोबत तीव्र बौद्धिक वाद केले. २७ सप्टेंबर १८३३ रोजी इंग्लंडच्या ब्रिस्टल येथे राजा राम मोहन रॉय यांच्या निधनानंतर द्वारकानाथ टागोर यांनी समाजाला काही आर्थिक पाठबळ दिले.

११.७ प्रार्थना समाज

केशवचंद्र सेन यांच्या नेतृत्वात ब्राह्मो समाज चळवळ बंगालच्या बाहेर पसरली. मुंबई आणि मद्रास प्रांतात केशवचंद्र सेन यांच्या दौऱ्यामुळे ब्राह्मसमाज अखिल भारतात पसरु लागला होता. महाराष्ट्रात सुधारकांना ब्राह्मसमाजांप्रमाणेच संघटना असावी अशी इच्छा होती. १८६७ मध्ये आत्माराम पांडुरंग यांनी प्रार्थना समाजाची स्थापना केली. आर.जी. भांडारकर आणि महादेव गोविंद रानडे,हे त्याचे प्रमुख सदस्य होते. न्यायमूर्ती रानडे प्रार्थना समाजातील सर्वात सक्रिय सदस्यांपैकी एक होते.

११.७.१. प्रार्थना समाजाची तत्वे

१) ईश्वराने विश्व निर्माण केले आहे. तो परिपूर्ण आणि असीम आहे.
२) मूर्तीपूजा करणे मूर्खपणाचे आहे.
३) विश्व हे ईश्वराची निर्मिती आहे आणि वास्तविक आहे.
४) देवाची स्तुती आणि उपासना प्रार्थनाद्वारे केली जाऊ शकते. मानवाच्या प्रगतीसाठी, दानधर्म करणे आणि चमत्कारांवर विश्वास ठेवणे अनावश्यक आहे.
५) सर्व पुरुष आणि स्त्रिया समान आहेत आणि देवावर निष्ठेने प्रेम करणे हे मनुष्याचे सर्वोच्च कर्तव्य आहे.

प्रार्थना समाज हिंदू धर्मात खोलवर रुजलेला होता. या समाजातील सदस्यांनी नेहमीच स्वतःला हिंदू समाजातील सुधारक म्हणून पाहिले. समाजातील सदस्यांमधील एक मुख्य विश्वास म्हणजे 'देवाचे पितृत्व' आणि 'मनुष्याचे बंधुत्व'. समकालीन समाजसुधारक संघटनांप्रमाणे प्रार्थना समाजानेही जुन्या निरुपयोगी परंपरेतून हिंदू धर्म शुद्ध करण्याचा

प्रयत्न केला. धर्म अधिक सोपी आणि आध्यात्मिक करण्याचा प्रयत्न समाजाने केला. ते सार्वभौमत्व आणि युक्तिवादाचे होते. समाजाच्या कार्यात मुख्य प्रेरणा असलेले रानडे यांचा असा विश्वास होता की काळाच्या ओघात सर्व धर्म आणि संस्कृती एका वैश्विक व सार्वत्रिक धर्मात विलीन होतील.

११.७.२. प्रार्थना समाजाचे कार्य

प्रार्थना समाजाने असंख्य सामाजिक कामे केली. १८८१ मध्ये त्यांनी 'बेघर व निराधार यांच्यासाठी घर' आणि 'पंढरपूर येथील अनाथाश्रम' यासारख्या संस्थांचे व्यवस्थापन ताब्यात घेतले. महिलांच्या उत्कर्षासाठी प्रार्थना समाजाने १८८२ मध्ये आर्य महिला समाज देखील मुंबईत स्थापन केला. समाजातील सदस्यांनी विविध सामाजिक विषयांवर व्याख्याने देऊन महिलांना ज्ञान देण्याचा प्रयत्न केला. रमाबाई रानडे, आर.जी. भांडारकर व इतर सदस्यांनी बऱ्याच सामाजिक उपक्रमांचे आयोजन करण्यासाठी खूप प्रयत्न केले. प्रार्थना समाजाने 'संगीत सभा' (युवकांना आकर्षित करण्यासाठी मैत्रीपूर्ण संघटना) ची स्थापना केली. हा समाज देशव्यापी आंदोलन करू शकला नव्हता. त्याचे कार्य महाराष्ट्रपुरते मर्यादित होते.

११.८ आर्य समाज

स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी १८७५मध्ये स्थापन केलेला आर्य समाज ब्राह्मो समाजापेक्षा अधिक प्राच्यविद्यावादी आणि आक्रमक होता. ब्रह्म समाज आणि प्रार्थना समाज ही मुख्यत्वे सुधारणावादी पाश्चात्य संबंधित कल्पनांपासून प्रेरणा घेत होते.ते पाश्चात्य शिक्षण आणि पाश्चात्य शिष्टाचार याने प्रेरित झाले होते. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी सुरू केलेली सुधार चळवळ भारताच्या भूतकाळापासून प्रेरित झाली आणि भारतातील पुरातन ग्रंथ आणि धर्म, विशेषत: वैदिक युगातील मूलभूत तत्त्वे यामधून त्यांनी प्रेरणा घेतली.

स्वामी दयानंद सरस्वती ज्यांचे मूळ नाव मूळशंकर. त्यांना पाश्चात्य शिक्षण किंवा विचारांची आवशक्यता वाटत नव्हती. एकेश्वरवादी धर्मकल्पनाख्रिश्चन आणि इस्लामीविचारयांचादेखील त्याचावर प्रभाव नव्हता. हिंदूंना नवीन धार्मिक ज्ञान किंवा बाह्य अध्यात्मिक मदतीची गरज नाही असे त्यांचे मत होते. त्यांनी केवळ वेदांवर अवलंबून रहावे असा आग्रह धरला. त्यांनी वेदांचा सखोल अभ्यास केल्यावर दयानंदांना खात्री झाली की वेद-सर्व सत्य आणि सर्वोच्च ज्ञानाचे स्रोत आहेत. वेदांमध्येच त्याला एकेश्वरवाद आणि एका निराकार देवाची भक्ती असा सिद्धांत सापडला. ते वेदांना अचूक आणि शाश्वत मानत. 'सत्यार्थ प्रकाश' या पुस्तकात स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी वेदांचे स्वतःचे स्पष्टीकरण दिले. दयानंद धार्मिक विषयांत पुनरुज्जीवनवादी असले तरी ते सामाजिक बाबींमध्ये सुधारक होते. त्याने बहुदेववाद, मूर्तिपूजा, अंधश्रद्धा, जातीव्यवस्था, बालविवाह, सती, जबरदस्ती विधवात्व आणि परदेशी प्रवासावर बंदी यावर हल्ला केला. त्यांच्या मते योग्यतेने जन्माऐवजी त्यांची जात किंवा वर्ग निश्चित केला पाहिजे. त्यांनी अंधश्रद्धा, जाती, अस्पृश्यता, बालविवाह, महिलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष आणि परदेशी प्रवासावर बंदीचा या बाबींचा निषेध केला.

११.९ रामकृष्ण मिशन

रामकृष्ण (१८३६-८६) यांचा जन्म बंगालच्या हूगळी जिल्ह्यातील एका छोट्याशा गावात अत्यंत रूढीवादी ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्याचे कोणतेही औपचारिक शिक्षण नव्हते. रामकृष्ण यांनी हिंदू धर्मातील केवळ धार्मिक मंडळेच नव्हे तर इस्लाम आणि ख्रिश्चन धर्माचे लोकही समजून घेण्याचा आणि त्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी ते असा निष्कर्षापर्यंत पोहोचले की कृष्णा,अल्लाह आणि येशू ही फक्त देवाची वेगळी नावे आहेत आणि सर्व धर्मांच्या अभ्यासामुळे समान ध्येय होईल. रामकृष्ण हा एक पाश्चात्य शिक्षण नसलेले एक साधेव्यक्तिमत्व होते, तरीही कलकत्ता येथील बरेच उच्चशिक्षित, भारतीय त्यांच्याकडे आकर्षित झाले होते.

ब्राह्मो समाजाचे नेते केशबचंद्र सेन अनेकदा रामकृष्णांना भेट देत असत. त्यांच्या शिष्यांमध्ये सर्वाधिक प्रसिद्ध झालेल्या अभ्यागतांमध्ये नरेंद्रनाथ दत्त नावाच्या कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे तरुण पदवीधर होते, ते नंतर स्वामी विवेकानंद (१८६३-१९०२) म्हणून प्रसिद्ध झाले. १८८६ च्या ऑगस्टमध्ये रामकृष्ण यांच्या निधनानंतर,विवेकानंद यांनी बारानागोर आश्रमात कार्यसुरू केले. तथापि, १८८८ मध्ये त्यांनी देशभर प्रवास केला. त्यांनी आपल्याबरोबर फक्त गीता आणि थॉमस ए केम्पिस 'ख्रिस्ताचे अनुकरण' ही पुस्तके घेतली. सुमारे पाच वर्षे ते देशाच्या विविध भागात फिरले.

१८९३ मध्ये, स्वामी विवेकानंद अमेरिकेच्या शिकागो येथे प्रख्यात 'धर्म संसदेत' उपस्थित राहिले. त्यांनी या मंडळीतील भाषणातून, त्यांच्या थेटपणाने, साधेपणाने आणि तेजस्वी वक्तृत्वाने सर्वांचे मन जिंकले.'न्यूयॉर्क हेराल्ड' यांनी लिहिले आहे की निःसंशयपणे विवेकानंद हे धर्म संसदेतील महान व्यक्ती आहेत. परदेशातून परत आल्यानंतर स्वामी विवेकानंद यांनी १८९७मध्ये रामकृष्ण मिशनची स्थापना केली. रामकृष्ण मिशनची मुख्य उद्दीष्टे होती – १)रामकृष्ण परमहंसांच्या उपदेशांचा प्रसार. २)वेदांतिक अध्यात्मवादाचा अर्थ दूरदूरपर्यंत पसरवणे. ३) विविध श्रद्धांमध्ये संश्लेषण आणि समरसतेसाठी प्रयत्न करणे.

११.१० थिओसोफीकल सोसायटी

आर्य समाजांप्रमाणे थिओसोफीकल सोसायटीने भारतीयांमध्ये सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची भावना निर्माण केली. थिओसोफिकल सोसायटीची स्थापना मॅडम ब्लाव्हत्स्की या रशियन आणि कर्नल ऑलकोट अमेरिकन यांनी न्यूयॉर्कमध्ये १७ नोव्हेंबर १८७५रोजी केली होती. थिओसॉफिकल सोसायटीच्या संस्थापकांनी ख्रिश्चन धर्माला नाकारले आणि बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला.कर्नल ऑलकोट यांनी भारतीयांच्या देशप्रेमाच्या निष्ठेच्या भावनांना त्यांच्या पूर्वजांच्या धर्माचे समर्थन करण्याचे आवाहन केले. संस्कृत शिक्षण आणि हिंदूंचे प्राचीन तत्त्वज्ञान, नाटक, संगीत आणि साहित्य यांचे पुनरुज्जीवन करण्याची विनंती त्यांनी केली. मॅडम ब्लावस्की आणि कर्नल ऑलकोट १८७९मध्ये भारतात आले आणि थेओसोफिकल सोसायटीचे मुख्यालय मद्रास येथे हस्तांतरित केले. हळूहळू भारताच्या विविध भागात सोसायटीच्या शाखा स्थापन झाल्या.

११.१०.१. थिओसोफीकल सोसायटीची तत्वे

१) वैश्विक बंधुत्व महत्वाची विचारधारणा बनविणे.
२) धर्म, तत्वज्ञान आणि विज्ञान यांच्यातुलनात्मक अभ्यासास प्रोत्साहन देणे.
३) निसर्गाच्या गुंतागुंतीचा व मनुष्यात लपलेल्या सामर्थ्याचा तपास करणे.
४) महिलांच्या कल्याणासाठी, कनिष्ठ वर्गाची उन्नती आणि 'स्वदेशी' या संवर्धनासाठी प्रयत्न करणे.

आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, आंतर-धार्मिक, आंतर-सांप्रदायिक आणि वैयक्तिक पातळीवर बंधुत्वाच्या भावनेला प्रोत्साहन देणे हे जगाच्या अनेक समस्यांचे उत्तर असल्याचे थिसोफिस्टांचे मत होते. भारतातील थियोसोफिकल चळवळीचा सर्वात महत्वाचा प्रचारक म्हणजे ॲनी बेसंट ही आयरिश महिला होती. त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा त्याग केला आणि थेओसोफीच्या प्रभावाखालीकार्य सुरु केले. १८९१ मध्ये मॅडम ब्लाव्हत्स्की यांच्या निधनानंतर ॲनी बेसेंट यांनी या संस्थेचे नेतृत्व स्वीकारले आणि दोन वर्षांनंतर ते भारतात आले. त्यांनी पुष्कळ वर्षे समाजाला मार्गदर्शन केले.

११.११ सत्यशोधक समाज

सत्यशोधक समाज आधुनिक महाराष्ट्रातील सर्वात महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी चळवळींपैकी एक होता. आधुनिक भारतातील ही पहिलीच संस्था होती जी सर्वसामान्य कष्टकरी जनतेसाठी काम करत होती. सत्यशोधक समाजाचे ध्येय, उद्दीष्टे आणि कार्यक्रमांचा संबंध शेतकरी, कामगार, भूमिहीन मजूर आणि दलित वर्ग यांच्याशी जास्त होती. अन्य समाजसुधारणा चळवळींप्रमाणेच अस्पृश्यता दूर करणे, विधवा पुनर्विवाह, महिलांना शिक्षण देणे आणि जनतेत जागरूकता यासारख्या मूलभूत सामाजिक सुधारणांमध्ये सत्यशोधक कार्यकर्त्यांचा सहभाग होता. महाराष्ट्रात सामाजिक क्रांतिकारक चळवळ सुरू केल्यापासून, त्यांनी मुक्तीसाठी आणि दलित जनतेच्या उन्नतीसाठी महाराष्ट्रात आंदोलन करण्याचा निर्णय घेतला २४ सप्टेबर १८७३ रोजी महात्मा जोतिराव फुले आणि त्यांच्या साथीदारांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली आणि सामाजिक अन्याय विरोधात जनतेत धैर्य निर्माण केले.

११.११.१. सत्यशोधक समाजाची तत्वे

विद्वान आणि इतिहासकारांनी थेओसोफिकल समाज, रामकृष्ण मिशन, ब्राह्मो समाज, आर्य समाज आणि प्रार्थना समाज धार्मिक सुधारणेच्या चळवळी म्हणून मानले. त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या कामांकडे दुर्लक्ष केले. सत्यशोधक समाजाने अध्यात्मवाद किंवा आत्म, ब्रह्मा आणि परब्रह्म या संकल्पनेला फारसे महत्त्व दिले नाही.

'शूद्र' आणि 'अतिशुद्र' यांना सामाजिक आणि धार्मिक बंधनातून मुक्त करणे आणि त्यांचे ब्राह्मणांकडून होणारे शोषण रोखणे हे समाजाचे मुख्य उद्दीष्ट होते. समाजातील सर्व सदस्यांना सर्व मानवांना 'देवाची मुले' समजून कोणत्याही मध्यस्थीची मदत न घेता निर्मात्याची उपासना करणे आवश्यक होते. कोणतीही जात आणि धर्म विचारात न घेता

सदस्यता सर्वांसाठी खुली होती. सत्यशोधक समाज हा जोतिरावांच्या उदारमतवादाचा आणि युक्तिवादाचा हुबेहुब आदर्श होता. त्यांनी वेदांना देवाची निर्मिती म्हणून मानण्यास नकार दिला. मूर्तीसमोर उपासना करण्याच्या प्रथेचा त्यांनी विरोध केला आणि जातीव्यवस्थेचा निषेध केला. समाजाने ब्राह्मणेतर आणि अस्पृश्य लोकांमध्ये भेद केला नाही. जात आणि धर्म असो, ब्राह्मण, मातंग, महार, यहूदी व मुस्लिम यासह समाजातील सर्व घटकांचे सदस्यत्व त्यांच्याकडे आकर्षित झाले. जोतिराव हे समाजाचे पहिले अध्यक्ष तर नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे पहिले सचिव म्हणून निवडले गेले. १८९१ मध्ये जोतिराव यांच्या निधनानंतर समाजाच्या उद्दीष्टाचा सारांश खालीलप्रमाणे होता:

१. सर्व माणसे एका देवाची मुले आहेत.

२. देवाच्या उपासनेसाठी मध्यस्थांची आवश्यकता नाही.

३. जो कोणी तत्त्वांचा स्वीकार करतो तो समाजाचा सदस्य होऊ शकतो.

४. समाजाने मानवाच्या बंधुतेवर विश्वास ठेवला.

समाजाने साप्ताहिक बैठका घेतल्या ज्यामध्ये सक्तीचे शिक्षण, स्वदेशी वस्तूंना प्रोत्साहन आणि अंधश्रद्धा दूर करणे यासारख्या विविध विषयांवर चर्चा झाली.

११.११.२. सत्यशोधक समाज आणि सामाजिक सुधारणा

सत्यशोधक समाजच्या स्थापनेसोबत सामाजिक अन्यायविरूद्ध पद्धतशीर संघर्ष सुरू झाला. महाराष्ट्रातील दुष्काळग्रस्त भागांना मदत करण्यासाठी जोतीराव यांनी पुणे नगरपालिकेचे नामित सदस्य म्हणून आपल्या पदाचा उपयोग केला. सत्यशोधक समाजाच्या मार्गदर्शनाखाली व्हिक्टोरिया अनाथाश्रम स्थापन करण्यात आले. सत्यशोधक समाजासाठी जोतीरावांचे पुस्तक 'सार्वजनिक सत्यधर्म' मुख्य प्रेरणास्थान बनले. त्यांचे मुख्य कार्य म्हणजे जुन्या काळाच्या गुलामीपासून शोषित आणि दडपलेल्या जनतेला जागृत करणे. विधवा पुनर्विवाहाच्या बाबतीत, अस्पृश्यतेची प्रथा, सामाजिक समानता, जातीव्यवस्थेचा दुष्परिणामप्रस्थापित संस्था विद्यमान सामाजिक समस्या मिटवू शकली नाही. सत्यशोधक सोहळ्यानुसार जोतिराव लग्नाची व्यवस्था करू लागले. समाजातील नेते जननेते होते. सत्यशोधक समाजाला मोठ्या बौद्धिक लोकांचे पाठबळ नसले तरी त्यांचे तत्वज्ञान सोपे आणि प्रामाणिक होते. समाजातील नेते मनापासून सामाजिक कृती करण्यासाठी प्रेरित झाले. त्यांची संप्रेषणाची भाषा सोपी होती; त्यांची प्रसिद्धीची ठिकाणे लोकांच्या एकत्र जमण्याची जागा होती. सत्यशोधक समाज ही आधुनिक भारतात सामाजिक क्रांतिकारक चळवळ सुरू करणारी पहिली संस्था होती.

११.१२ मुस्लीम समाजातील सुधारणा चळवळ

इंग्रजी शिक्षणाच्या दृष्टीने मुस्लिमांमध्ये सर्वात प्रभावी चळवळ सय्यद अहमद खान यांनी सुरू केली होती. त्यांनी ब्रिटीश सरकारमध्ये अधिकारी म्हणून आपल्या कारकिर्दीची सुरुवात केली. मुस्लिम समाजाच्या उन्नतीसाठी त्यांनी आपल्या पदाचा उपयोग केला. इंग्रजी आणि मुस्लिम समुदायामधील समन्वय साधणे आणि मुस्लिमांमध्ये आधुनिक शिक्षणाची सुरूवात करणे हे त्यांचे मुख्य उद्दीष्ट होते. सय्यद अहमद खान यांनी भारतीय

मुस्लिमांसाठी शैक्षणिक योजना आखली. त्यांनी उच्च आणि मध्यमवर्गीय मुस्लिमांना इंग्रजी शिकण्याचे व काही प्रमाणात पाश्चात्यीकरण स्वीकारण्याचे आवाहन केले. त्यांनी इंग्रजी भाषेतून पाश्चात्य ज्ञानाला मुस्लिमांमधील सर्व वास्तविक प्रगतीचा पाया म्हणून संबोधले, सय्यद अहमद खान यांनी गाझीपूर येथे इंग्रजी शाळा आणि उपयुक्त इंग्रजी पुस्तकांचे उर्दू भाषांतर करण्यासाठी वैज्ञानिक संस्था स्थापन केली. त्यांनी अलीगड येथे मुहम्मदान एंग्लो-ओरिएंटल महाविद्यालयाची स्थापना केली. या महाविद्यालयाने इंग्रजी माध्यमातून कला आणि विज्ञान विषयात उदारमतवादी शिक्षण दिले. नंतर महाविद्यालय अलिगड मुस्लिम विद्यापीठात विकसित झाले. मुस्लिम समाजातील सुधार चळवळ सय्यद अहमद खान यांनी सुरू केलेली अलिगड चळवळ म्हणून ओळखली गेली ज्याने मुस्लिमांमध्ये जागृती होण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. इस्लामप्रती निष्ठा कमकुवत न करता मुस्लिमांमध्ये पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा हेतू होता. मुस्लिमांनी पाश्चात्त्य संस्कृती अंगीकारली पाहिजे आणि कुराणाचे तर्कसंगत पद्धतीने आणि कमी-जास्त लोकशाही आधारावर आपली समाजव्यवस्था पुनर्रचना करावी या आवश्यकतेनुसार समजावून सांगण्याचे आवाहन या चळवळीत करण्यात आले. सय्यद अहमद खान यांनी मुस्लिमांमधील मागासलेपणा दूर करण्यासाठी प्रयत्न केले.

११.१३ सुधारणा चळवळीचे परिणाम

१) सुधारणेची जाणीव - सुधारणांच्या चळवळींमुळे काही प्रमाणात अज्ञान, निरक्षरता आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यात मदत केली. याने सर्व धार्मिक समुदायांमध्ये त्यांच्या मागील सांस्कृतिक वारशाबद्दल अभिमान निर्माण केला. सुधारकांनी केलेल्या कार्याने स्वातंत्र्यलढ्यात ज्या भावना लढल्या त्या भावनेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

२) सामाजिक दुष्परिणामांचे निर्मूलन - समाज सुधारकांच्या हालचालींमुळेच लोकांनी आपल्या सामाजिक दुष्कर्मांना सरकारच्या मदतीने आणि त्यापासून स्वतंत्रपणे दूर करण्याचा विचार केला. स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले आणि सती पद्धतीवर बंदी घालण्यात आली. जातिव्यवस्थेच्या दुष्परिणामांवर प्रकाश टाकला. बऱ्याच वाईट धार्मिक प्रथा व दुष्कृत्ये संपली. समाजात एक नवीन दृष्टीकोन विकसित होऊ लागला.

3) आधुनिक शिक्षणाचा प्रसार - इंग्रजी माध्यमातून असो वा वर्नाक्युलर माध्यम असो, सुधारणांच्या चळवळींनी आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसाराला प्रथम प्राधान्य दिले. बहुतेक सुधारक हे मुळात शिक्षक होते आणि काही वेळ किंवा इतरांनी शाळा किंवा महाविद्यालयांमध्ये शिकविले होते. त्यांच्यातील काहींनी पाठ्यपुस्तकेही तयार केली होती, तर बऱ्याचजणांनी शाळा व महाविद्यालये सुरू केली होती. आधुनिक शिक्षण ग्रंथालये आणि वाचन खोल्या. त्यांच्यामार्फत सुरू केलेल्या वेगवेगळ्या सुधारणेच्या चळवळी वैज्ञानिक, तर्कशुद्ध, तार्किक, उद्दीष्ट, उदारमतवादी, उपयुक्त आणि सर्वांसाठी खुल्या होत्या. या प्रयत्नांमुळे विशिष्ट वर्गांची शैक्षणिक मक्तेदारी मोडली. आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसाराने सुशिक्षित भारतीयांना पाश्चात्य विचार आणि संस्कृतीची ओळख झाली. विज्ञान आणि साहित्य या क्षेत्रातील ज्ञानाची नवीन क्षेत्रे त्यांनी उघडली आणि सुशिक्षित भारतीयांच्या विचारांना आकार देण्यास याचा गहन प्रभाव पडला.

४) नियतकालिकांचा प्रभाव- हे जनसंवादाचे एक प्रभावी माध्यम होते, व्यावहारिकरित्या प्रत्येक समाजसुधारक आणि प्रत्येक सुधार संस्थेने स्वतःची वर्तमानपत्रे सुरू केली. ही कागदपत्रे इंग्रजी तसेच भाषेतही आली. काही सुधारकांनी प्रेसच्या स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला. काही वृत्तपत्रे स्त्रियांच्या कारणासाठी, काही कामगारांना, तर काही अस्पृश्यतेच्या निर्मूलनासाठी समर्पित होती.

५) स्त्रियांची मुक्ती - आज महिला पुरुषांशी खांदा लावून काम करत आहेत आणि जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात चमकत आहेत आणि काही क्षेत्रात पुरुषांनीही उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे. पण, हे परिवर्तन अचानक झाले नाही. बऱ्याच सुधारकांनी आणि सुधारणेच्या चळवळींच्या निरंतर प्रयत्नांचा हा परिणाम आहे. महिलांना शिक्षित करण्यासाठी आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी खूप प्रयत्न केले.

६) राष्ट्रीय व राजकीय प्रबोधन - समाजसुधारकांनी केलेल्या कामांमुळे राजकीय जागृती व राजकीय नेतृत्व करण्याचे कार्य अत्यंत सोपे झाले. भारतीयांना त्यांच्या स्वत: च्या देशाच्या कारभारात वाटा वाढवण्याची गरज वाटू लागली.

११.१४ सारांश

ब्रिटीश वर्चस्वाची स्थापना आणि त्यानंतरच्या औपनिवेशिक संस्कृती आणि विचारसरणीच्या अंतर्भूततेमुळे स्वदेशी संस्कृती आणि संस्थांची शक्ती आणि कमकुवतपणा याबद्दल अपरिहार्य आत्मपरीक्षण झाले. बंगालमधील राजा राम मोहन रॉय यांच्या प्रयत्नाने १८२८ मध्ये ब्राह्मो समाजाची स्थापना, महाराष्ट्रातील परमहंस मंडली आणि पंजाबमधील आर्य समाज, पंजाबमधील आर्य समाज, यांच्या प्रयत्नाने सुधारणेच्या प्रयत्नाने जवळजवळ संपूर्ण भारताला झपाटले.

११.१५ संदर्भ

१) बी.एल. ग्रोव्हर, अलका मेहता, यश पाल, अधुनिक भारताचा इतिहास, एस. चंद अँड कंपनी लि., २०११.

२) ए.आर.देसाई. बाक ग्राउंड ऑफ इंडिअन नाशनालीजम, पोपुलर प्रकाशन, मुंबई, २००..

३) बिपिन चंद्र, हिष्ट्रीऑफ मोडर्ण इंडिया, ओरिएंट ब्लॅक्सवान, २०००

४) सुमित सरकार, मॉडर्न इंडिया १८८५-१९४७ , मॅकमिलन, मद्रास, १९९६

११.१६ प्रश्नोत्तरे

प्र .१. एकोणिसाव्या शतकातील मुद्रणकलेचे मूळ व वाढ यांचा शोध घ्या.

प्र. २. मुद्रणकला व नियतकालिके यांच्या विकासामध्ये ब्रिटीश व एतद्देशीशायांच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करा?

प्र. ३. ब्रिटीश राजवटीतील भारतात अधिनियमित केलेल्या प्रेसच्या विविध कृतींचे स्पष्टीकरण द्या?

प्र .४. भारतातील सामाजिक-धार्मिक सुधारणेच्या चळवळीत ब्राह्मो समाजाच्या भूमिकेचे विश्लेषण करा.

प्र .५. समाज सुधार चळवळीतील सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचे वर्णन करा

प्र .६. भारतातील विविध सुधारणा चळवळीवर चर्चा करा.

❖❖❖❖

१२

सामाजिक बदल-जाती, वर्ग आणि लिंग

घटक रचना :

१२.० उद्दिष्टे
१२.१ परिचय
१२.२ जाती-वर्ग-लिंगभाव चेतना
१२.3 जाती
१२.४ जाती समस्या सोडविण्यासाठी सुधारकांचे प्रयत्न
१२.५ वर्गजाणीव: समस्या आणि निराकरण
१२.६ लिंगभाव
१२.७ लिंगभाव-संवेदीकरणात सुधारकांचे प्रयत्न- मुक्तीपासून समानतेपर्यंत
१२.८ संदर्भ
१२.९ प्रश्न

१२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर विद्यार्थी जात व्यवस्थेचे स्वरूप आणि ते दूर करण्यासाठी समाज सुधारकांचे प्रयत्न समजून घेण्यास सक्षम असेल.

१. आधुनिक उद्योगांच्या उदयाबरोबर वर्गाच्या संघर्षाच्या विकासाचे स्पष्टीकरण करणे
२. जातविरोधी चळवळीने घेतलेली भूमिका लक्षात घेणे
३. भारतीय समाजात समानता निर्माण करण्यात समाज सुधारकांचे योगदान समजून घेणे
४. लिंगभाव समानतेपासून लिंगभाव असमानातेपासून मुक्तीपर्यंतची प्रगती समजून घेणे

१२.१ प्रस्तावना

मानवा मानवतील असमानता ही मानवी समाजाला मिळालेला शाप आहे. समानता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्व आणि सरकारच्या लोकशाही प्रकारांचा आदर्श यांनावाढती मान्यता असूनही असमानता कायम आहे आणि वाढत आहे. असमानतेचे प्रकार आणि स्वरुप बदलत आहेत परंतु ती संपलेली नाहीत. समकालीन जगामध्ये देखील जातीय आणि लिंगावर आधारीत असमानतेच्या नव्या स्वरूपात अनेक पटींनी वाढ झाली आहे. शतकानुशतके भारतातील जाती व्यवस्था अक्षरशः तशीच राहिली. हिंदू समाज हा जातिभेदांवर आधरित होता. पाश्चात्यकरणाच्या प्रक्रियेसह, ब्रिटीश वसाहत काळात मुक्त झाले आणि स्वातंत्र्यानंतर या प्रणालीचे स्वरूप बदलले जाईल अशी अपेक्षा होती कारण

उघडपणे जातिवाद पालन करणे गुन्हा असले तरी अद्यापि मनात ती भावना घर करून आहे. याचसोबत लिंगभेद व वर्गभेद या समस्यादेखील पूर्णपणे सुटल्या नाहीत. या भेदभावी धोरणांचा व त्यांना विरुद्ध लढ्याचा इतिहास पाहणे उद्बोधक ठरेल.

१२.२ जाती-वर्ग-लिंग भाव

भारत पाटणकर नमूद करतात की जर आपण वर्ग-जातीय संघर्ष, किंवा वर्ग संघर्ष आणि जातीय संघर्षांशी संबंधित चेतनेकडे पाहिले तर ते बरीच वेळा मिश्र जाणीव म्हणून प्रकट होते. एखाद्या विशिष्ट वेळी चेतनाचा कोणता घटक वर्चस्व गाजवणार आहे हे त्या सामाजिक संबंधांवर किंवा सामाजिक घटनेवर अवलंबून असते ज्यामध्ये ती व्यक्ती एखाद्या विशिष्ट वेळी भाग घेते. बऱ्याच वेळा असे म्हटले जाते आणि अनुभवाने असेही आढळले आहे की लोक कारखाने किंवा कारखान्याच्या गेटमध्ये कामगार वर्ग म्हणून एकत्रित होतात आणि स्वत: चे लिंग आणि जातीच्या अस्तित्वापासून दूर राहतात. त्यांची वर्ग-चेतनातेथे वर्चस्व गाजवते, त्यांची जाती आणि लिंग चेतना मागे पडते. जेव्हा तेच लोक त्यांच्या निवासी भागात आणि त्यांच्या घरी जातात तेव्हा त्यांची जात आणि लिंगभावना प्रबळ होते. परंतु याचा अर्थ असा होत नाही की जेव्हा एखाद्या व्यक्तीचे वर्ग म्हणून अस्तित्व येते तेव्हा चैतन्याचे इतर घटक पूर्णपणे पुसले जातात किंवा चेतनाचे इतर घटक वर्गाच्या प्रबळ पैलूवर परिणाम करीत नाहीत कारण ते नेहमी एकत्र राहतात आणि प्रत्येक गोष्टीवर परिणाम करतात

महात्मा जोतिराव फुले यांनी जातीय व मानसिक गुलामगिरी संपवण्यासाठी सर्व शोषित जातींमध्ये युती प्रस्तावित केली आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले की “श्रमांचे जातीय विभाजन वस्तुतः शोषित जातींसाठी मजूरांचे विभागणे आहे” आणि त्यांनी मजुरांची विभागणी जातीय आधारावर होती ती रद्द करण्यासाठी प्रयत्न केले.

१२.३ जाती

वसाहतवादापूर्वी देखील भारतीय समाज हा जातीवाचक होता आणि त्या समाजात जन्मावर म्हणजेच जातीवर आधारित वेठबिगारी पद्धत होती. हिंदू अनेक जाती आणि पोट-जातींमध्ये विभागले गेले होते.खालच्या जातीतील सदस्यांना शिक्षा देताना जातीव्यवस्था असमान होती. याने निम्न जातींना त्यांच्या संरक्षणासाठी किंवा कल्याणासाठी कोणत्याही कायद्याची मागणी करण्यास कधीच परवानगी दिली नाही कारण त्यांच्याशी गुन्हेगारांसारखेच ठरवून मग त्यानुसार त्यांच्याशी वर्तणूक केली जाई. जात हा शब्द पोर्तुगीज भाषेतीलकास्टा या शब्दापासून तयार आला आहे, याचा अर्थ जात, जाती किंवा प्रकार असा आहे. जाती भारतीय समाजात वंशपरंपरेने चालत आलेल्या व्यवसायनुसार रूढ आहेत. उच्चपदस्थ म्हणून ब्राह्मण, मध्यम जातीमध्ये कुंभार, नाईक,सुतार,कुणबी मध्यमवर्गीय शेतकरी आणि कारागीर गट; आणि अत्यंत निम्न-स्तरीय किंवा‘अस्पृश्य’ म्हणून गावाबाहेरील कनिष्ठ जातींचा समावेश होता.

१२.३.१. जाती भेद

परंपरेने असे मानले जाते की भारतातील समाज चातुर्वर्ण्य पध्दतीचा अवलंब करीत होता. समाजव्यवस्था चार मुख्य वर्गात विभागली गेली. तेथे वरच्या स्तरावर ब्राह्मणांचा वर्णक्रम होता, त्यानंतर क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आणि अति-शूद्र होते. मराठ्यांनीही बालविवाहांना अनुकूलता देऊन, विधवांच्या लग्नाला मनाई करुन आणि पवित्र धागा घालून सामाजिक पातळीवर चढत्या दाव्यांचे समर्थन केले. ज्यांना गावाबाहेर राहण्यास भाग पाडले गेले होते त्यांना पाचवा वर्ग किंवा अस्पृश्य असे म्हटले गेले. यांची स्थिती सर्वात वाईट किंवा विदारक होती. हिंदू समाजात बरीच जाती व पोट-जाती आहेत. मनुस्मृती व अन्य धार्मिक ग्रंथा यातून ते दिसून येतात. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात, प्रत्येक जातीची स्वतःची आचारसंहिता आणि प्रथा होती. जातीच्या श्रेष्ठत्वाची कल्पना अशा प्रकारे 'दुस-यापेक्षा श्रेष्ठ असल्याचे' या प्रमाणे ओळखल्या जाणाऱ्या प्रकारात झाली. एका विशिष्ट जातीमध्ये जन्माला आलेल्या माणसाची स्थिती या पदानुक्रमात त्या जातीच्या श्रेणीद्वारे निश्चित केली गेली. एकदा एखाद्या विशिष्ट जातीमध्ये जन्मल्यानंतर एखाद्या व्यक्तीची स्थिती कायम आणि निर्धारित होते. शुद्रतिशुद्रांनी स्वतःच अनेक जाती व उप जाती दर्शविल्या. जात पूर्णपणे जन्म अपघातावर आधारित होती. एखाद्या व्यक्तीस त्याच्या व्यवसायाची निवड करणे शक्य नव्हते. त्याला इतर जातींशी वैवाहिक संबंध ठेवण्याची परवानगी नव्हती. अस्पृश्यांना मंदिर किंवा मठ यासारख्या उपासनास्थळांमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी नव्हती. अशाप्रकारे हे स्पष्ट आहे की भारतीय समाजातील जातव्यवस्था अत्यंत निरंकुश होती. अस्पृश्यांना सार्वजनिक रस्त्यांचा वापर करण्याची परवानगी नव्हती. चुकून स्पर्श करून उच्च जातीतील हिंदूंना दूषित होण्यापासून वाचवण्यासाठी त्यांना त्यांच्या मनगटावर किंवा गळ्यावर काळा धागा असणे आवश्यक होते. पेशवाईची राजधानी असलेल्या पुण्यात अस्पृश्यांना छोट्या छोट्या चुकांबद्दलसुद्धा दंड आकारण्यात आला. अस्पृश्यांना गावातून मृत प्राण्यांना काढून टाकण्यासारखे सर्वात कमी कर्तव्य बजावले गेले होते. इतर कोणत्याही व्यवसायात स्वत: ला नोकरी लावण्यास त्यांना सामाजिक आणि कायदेशीररित्या मनाई होती. त्यांना धार्मिक शास्त्रवचनांचा अभ्यास करण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. त्यांना वेगळ्या आणि मर्यादित भागात रहावे लागले. म्हणूनच, अस्पृश्यता निर्मूलन हा त्याच्या प्रारंभिक टप्प्यात सामाजिक सुधारणांच्या चळवळींचा मुख्य कार्यक्रम बनला.

१२.४ जातीभेदाच्या समस्या सोडविण्यासाठी सुधारकांचे प्रयत्न

१२.४.१. महात्मा जोतिराव फुले

महात्मा जोतिराव फुले यांनी आधुनिक पद्धतीत जातीव्यवस्था आणि जातीभेदाला विरोध करण्यासाठी मूलगामी समाज सुधारणेची चळवळ सुरू केली. जोतीराव यांनी जातीय भेद आणि जाती भेदातून होणारे शोषण यावर आपले विचार मांडले. केवळ जन्माच्या अपघातामुळेच समाजातील कष्टकरी वर्ग उच्च वर्गाच्या हातांनी दु: ख भोगत आहे हे पाहून ते अस्वस्थ झाले. त्यांच्या मते ब्रिटिशांच्या मनात भीती होती की जर शूद्रतीशुद्र लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग शिक्षित झाला तर ते इंग्रजांविरूद्ध बंडखोरी करतील. ब्रिटीश सरकारने ब्राह्मणांना मोठ्या लोकसंख्येचा नैसर्गिक नेता म्हणून स्वीकारले. त्यांना हे ठाऊक होते की धर्माच्या नावाखाली उच्च जातीतील सदस्यांचा जनतेवर प्रचंड प्रभाव होता.

जातीव्यवस्थेविषयी जोतिरावांच्या कट्टरपंथाने रूढीवादी शक्ती आणि समाज सुधारकांकडूनही तीव्र टीका केली. त्यांच्या मते धर्मात मूलत: जातीय व्यवस्थेचे अस्तित्व नव्हते. जातीपध्दतीचा शोध ब्राह्मणांनी त्यांच्या सांस्कृतिक वर्चस्वासाठी अबाधित ठेवण्यासाठी शूद्रतीशुद्रांना विभागून ठेवण्यासाठी केला होता. निम्न जातींमध्ये अमानुष दृष्टिकोनामुळे जोतीराव यांनी मनुला व त्याच्या समर्थकांना तीव्र विरोध केला. मनुच्या फार पूर्वीपासून जातीव्यवस्था अस्तित्वात होती. तो त्याचा पाठीराखा होता. त्यांचे कार्य जातीच्या नियमांचे अस्तित्व आणि जाती धर्माच्या प्रचाराच्या किंवा प्रत्येक जातीच्या कर्तव्याच्या संहिताने संपले. उच्चवर्णीयांच्या अहंकाराचा प्रतिकार करण्यासाठी जोतीरावांनी जातीव्यवस्थेच्या उत्पत्तीचे पुनचिंतन करणे ही एक रणनीतिक चाल होती. त्यांनी कुणबी, माळी आणि धनगर या प्रमुख शेतकरी जातींना अस्पृश्यांसह समाजात ब्राह्मण वर्चस्वाविरुद्ध लढा देण्यासाठी एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

१२.४.२. रामास्वामी पेरियार यांचे स्वाभिमान आंदोलन

रामास्वामी पेरियार हे 'आधुनिक तामिळनाडूचे जनक' म्हणून ओळखले जातात. पेरियार हे एक सामाजिक कार्यकर्ते, राजकारणी आणि विचारवंत होते. ते तमिळनाडूच्या राजकारणाला आकार देणाऱ्या द्रविड तत्त्वज्ञानाचे आधारस्तंभ होते. स्वाभिमान-चळवळ द्रविड चळवळ म्हणूनही ओळखली जाते. स्वाभिमान आंदोलन ही केवळ सामाजिक सुधारवादी चळवळ नव्हती. अस्तित्वात असलेल्या हिंदू सामाजिक व्यवस्थेचा संपूर्णपणे नाश करून जाती, धर्म आणि ईश्वरविना एक नवीन, तर्कसंगत समाज निर्माण करणे हे त्याचे उद्दीष्ट आहे. म्हणून ही एक सामाजिक क्रांतिकारक चळवळ मानली गेली.पेरियार यांनी स्वाभिमानाचा अर्थ आणि तो उद्भवण्याची कारणे पूर्णपणे स्पष्ट केली होती. "आत्म-सन्मान चळवळीचे उद्घाटन एखाद्या विशिष्ट समुदायाबद्दल किंवा संप्रदायाबद्दल वाईट बोलण्यासाठी नव्हे तर संपूर्ण सामाजिक दुष्परिणामांचा नाश करण्यासाठी झाला. स्वाभिमान-चळवळीच्या उद्घाटनामागील हेतू रामास्वामी पेरियार यांना केवळ आलेला जातीव्यवस्थेचा अनुभव नव्हता. कॉंग्रेसमधील त्यांचे कटू अनुभवदेखील त्याच्या उदयास कारणीभूत होते.

या चळवळीची उद्दीष्टे

अ) या चळवळीचे उद्दीष्ट समाजातील अशा सामाजिक संरचनेचे उच्चाटन करणे आहे जिथे एक वर्गातील लोक इतरांपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचे दावा करतात आणि काही पुरुष इतरांपेक्षा उच्च जन्म असल्याचा दावा करतात.

ब) सर्व लोकांसाठी समान संधी मिळण्याचे काम करण्याचे उद्दीष्ट ठेवलेले आहे, त्यांच्या समुदायाकडे दुर्लक्ष करून आयुष्यात आणि कायद्यानुसार पुरुषांसमवेत स्त्रियांना समान दर्जा मिळवून देण्याचा प्रयत्न करेल.

क) सर्व लोकांना विकास आणि विकासासाठी समान संधी मिळाल्या पाहिजेत.

ड) सर्व लोकांमध्ये मैत्री आणि सहानुभूती असावी.

ई) अस्पृश्यता पूर्णपणे नष्ट करणे आणि बंधुत्वावर आधारित एक एकत्रित समाज स्थापित करणे हे त्याचे उद्दीष्ट आहे.

फ) अनाथ आणि विधवांसाठी घरे स्थापन करणे आणि त्यांची देखभाल करणे आणि शिक्षण संस्था चालविणे.

ग) लोकांना नवीन मंदिर, मठ किंवा वैदिक शाळा बांधण्यापासून परावृत्त करणे. लोकांनी जातीय उपाधी त्यांच्या नावासमोरून काढून टाकल्या पाहिजेत. सामान्य निधीचा उपयोग शैक्षणिक उद्देशाने केला पाहिजे. स्वाभिमान चळवळीसह त्यांनी अखेरपर्यंत समाज सुधारण्यासाठी अनेक प्रयत्न व चळवळी केल्या.

१२.४.३. नारायण गुरू

श्री नारायण गुरू केरळमधील हिंदु संत आणि सामाजिक सुधारक होते. एझवाह सारख्या मागास समाजातील जातीतजाती-उत्पीडित शिगेला पोहोचले होते त्या काळात गुरूचा जन्म एझावा कुटुंबात झाला होता. त्यांनी जातीव्यवस्थेविरूद्ध बंड केले आणि अध्यात्म आणि सामाजिक समानतेच्या स्वातंत्र्याच्या नवीन मूल्यांचा प्रसार करण्याचे काम केले ज्याने केरळ-समाज बदलला.

जाती वादाविरूद्ध लढा

एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात केरळमध्ये जातीवादाचा अवलंब केला जात होता आणि निम्न जातीचे लोक आणि परीयार,आणि पुलीयार यांसारख्या अस्पृश्य जातींना ब्राह्मणांसारख्या उच्चवर्णीयांमधून भेदभाव सहन करावा लागला. या भेदभावाविरूद्ध गुरूंनी १८८८ मध्ये अरुविप्पुरम येथे सर्वांसह सार्वजनिकरित्या शिव मूर्तीचा अभिषेक केला.एकूणच त्यांनी केरळ आणि तमिळनाडूच्या पंचेचाळीस मंदिरांमध्ये अशा प्रकारचे विधी केले.सत्य, नीतिशास्त्र, करुणा, प्रेम, विविध गुणांना ते अत्याधुक महत्व देत असत. वायकोम सत्याग्रहातत्यांनी जातिव्यवस्थेचा सामाजिक निषेध म्हणून त्रावणकोरच्या हिंदू समाजातील अस्पृश्यतेच्या विरोधात आंदोलन केले.नारायण गुरू यांना वायकोम मंदिराकडे जाण्यापासून रोखले गेले तेव्हा त्यांचे शिष्य कुमारन आसन आणि मुलूर एस. पद्मनाभ पणिकर यांना याविरोधात आवाज उठवला.गुरुच्या दोन्ही शिष्यांनी घटनेच्या निषेधार्थ कवितांची रचना केली. टी. के. माधवन नावाचे आणखी एक शिष्याने १९१८ साली जातीची पर्वा न करता मंदिरात प्रवेश आणि उपासनेच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला. केलप्पान आणि के.पी. केसावा मेनन यांच्यासमवेत अनेकजणांनी केरळ परित्यनम चळवळ एक समिती स्थापन केली, ज्यामुळे मंदिर उघडले गेले.

१२.४.४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना परिपूर्ण जाणीव झाली होती की समाज सुधारणेमध्ये आणि समाजातील निम्न स्तराच्या उन्नतीसाठी शिक्षण हाच एक उपाय आहे. डॉ. आंबेडकरांचीनी स्थापन केलेल्या बहिष्कृत हितकारिणी सभेची (१९२४) घोषणा “शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा” ही होती.बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या माध्यमातून डॉ.बाबासाहेब आमडेकर यांनी अनेक शाळा, वसतिगृहे आणि ग्रंथालये स्थापन केली. १९४५ मध्ये त्यांनी मुंबईत ‘पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी’ ची स्थापना केली. या संस्थेने मुंबईत१९४६ ला सिद्धार्थ महाविद्यालय आणि औरंगाबादमध्ये एक महाविद्यालय १९५० ला स्थापन केले. पुढे त्याचे नाव मिलिंद महाविद्यालय ठेवले.

महाड चवदार तळे सत्याग्रह

मार्च १९२७पर्यंत डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यतेच्या विरोधात सक्रिय आंदोलन सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. अस्पृश्यांना शतकानुशतके जुन्या समस्यांवर मात करणे कठीण होते. मंदिरात त्यांचे प्रवेश निषिद्ध होते. त्यांना सार्वजनिक विहिरी व तलावांमधून पाणी काढता येत नव्हते. महाडमधील चवदार तलावापासून दलितांचा पाणी मिळण्याचा हक्क स्थापित करण्यासाठी महाड सत्याग्रह सुरू करण्यात आला. डॉ. आंबेडकरांचा१९२७मध्ये महाडमधील 'चवदार तळे' सत्याग्रह खरोखर एक ऐतिहासिक घटना होती. त्यांनी रायगड जिल्ह्यातील महाड येथे एका परिषदेचे अध्यक्षस्थान स्विकारले होते. त्यात ते म्हणाले: "आपण आपला सन्मान पुन्हा मिळवला तरच आपण आत्म-उन्नती प्राप्त करू शकतो." २० मार्च १९२७रोजी दलितांना पारंपारिकपणे प्रतिबंधित सार्वजनिक चवदार तलावातील पाण्याचा उपयोग घेण्याचा हक्क स्थापित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी महाड येथे शांततापूर्ण मोर्चाचे नेतृत्व केले. त्यांनी तळ्यातून पाणी पिले. त्याचे अनुसरण करण्याचे इतर हजारो लोकांमध्येही धैर्य निर्माण झाले. त्यांनी तलावातून पाणी प्याले आणि इतिहास घडविला. यामुळे भारतात जाती-विरोधी चळवळीची सुरुवात झाली.

मनुस्मृती जाळणे (२५डिसेंबर १९२७)

डॉ.आंबेडकर यांनी मनुस्मृतीला सामाजिक असमानता आणि दलितांच्या अत्याचारी परिस्थितीसाठीजबाबदार धरले. दलितांना जातीय हिंदु समाजाच्या जुन्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी डॉ.आंबेडकर यांनी मनुस्मृती जाळण्याचा निर्णय घेतला कारण ते पुस्तक अत्याचार व अन्याय यांचे प्रतीक होते. याला आंबेडकरांच्या उच्च जातीच्या कार्यकर्त्यांनी पाठिंबा दर्शविला होता. मनुस्मृती यांना त्याच्या हजारो अनुयायांसह २५डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे सार्वजनिकपणे जाळण्यात आले. हा कार्यक्रम प्रतीकात्मकरित्या निर्दिष्ट केलेल्या नियमांना नाकारत होता आणि जन्मजात असमानतेची शिकवण ज्याच्या आधारे जातव्यवस्था आधारित होती, त्यांना धिक्कारत होता. ही एक ऐतिहासिक घटना होती. आंबेडकरांनी आधुनिक मानवतावादी तत्त्वांवर आधारित सामाजिक नियमांची मागणी केली. यामुळे हजारो वर्षांच्या मानसिक गुलामगिरीचा अंत झाला.

नाशिक काळा राम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह (१९३०-३५)

दलितांना नेहमीच हिंदू मंदिरात प्रवेश करण्यास मनाई होती. डॉ. आंबेडकर यांनी समाजात समानतेचा हक्क स्थापित करण्यासाठी मंदिरात दलितांच्या प्रवेशावरील बंधनाविरूद्ध सत्याग्रह केला. मंदिरात प्रवेश करण्याचा अधिकार स्थापित करण्यासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी २ मार्च १९३० रोजी नाशिकच्या काळाराम मंदिरात मंदिर प्रवेश सत्याग्रह सुरू केला. मानवी हक्क आणि राजकीय आणि सामाजिक न्यायासाठीच्या संघर्षातील हे आणखी एक महत्त्वाची बाब होती.हा सत्याग्रह १९३४ पर्यंत चालला होता परंतु कर्मठ हिंदूंनी दलितांसाठी दरवाजे उघडले नाहीत. अखेरीस डॉ. आंबेडकर यांनी १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी नाशिक जवळ येवला येथे अस्पृश्यांची परिषद बोलावली. बाबासाहेबांनी परिषदेत सांगितले; "दुर्दैवाने मी अस्पृश्य जातीत जन्माला आलो हा काही माझा अपराध नाही. परंतु मरताना मात्र मी हिंदू म्हणून मरणार नाही , या परिषदेत त्यांनी अस्पृश्य वर्गाला हिंदुत्व सोडून इतर धर्म स्वीकारण्यास सांगितले. त्यांच्या परिवर्तनाचा संदेश देण्यासाठी

बाबासाहेबांनी बऱ्याच परिषदा आयोजित केल्या. यामुळे हिंदू धर्माचा पाया हादरला आहे. तथापि, हिंदूंनी दलितांबद्दलचा दृष्टीकोन बदलला नाही. त्यांनी त्यांच्यावरील निर्बंध आणि वाईट सामाजिक प्रथा चालू ठेवल्या. शेवटी, डॉ. आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपुरात बौद्ध धर्म स्वीकारला.

१२.५ वर्गजाणीवा: समस्या आणि निराकरण

भारतीय समाजात जातीव्यवस्था आणि जातीभेदाची उपस्थिती दर्शविली गेली. तथापि, १९व्या शतकातील औद्योगिकीकरणामुळे देखील वर्गभेद आणि वर्ग संघर्ष वाढला. वर्ग संघर्षाच्या प्रारंभाने त्यांना जातीय कलंकांच्या जोखडातून मुक्त केले नाही, उलटपक्षी जातीच्या गुलामगिरीत अडकताना त्यांना वर्ग संघर्षाचा सामना करावा लागला. १९५० ते १९७० या काळात भारतातील आधुनिक उद्योगांचा पाया रचला गेला. लॉर्ड डलहौसीच्या १८५३च्या रेल्वे मिनिटाने यंत्रसामग्रीची प्रक्रिया सुरू केली. रेल्वेशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या जोडलेल्या उद्योगांचा विकास अखंड झाला. कोळसा उद्योग वेगाने विकसित झाला. पहिली सूती गिरणी १८५४मध्ये मुंबई येथे सुरू करण्यात आली. भारतीय कामगार वर्गाला कमी वेतन, दीर्घकाळ काम करणारी कामे, अस्वच्छ व काम करणारी परिस्थिती, बालमजुरीसाठी रोजगार आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव यासारख्या मालकांकडून शोषण सहन करावा लागला. त्याच वर्षी कलकत्तामध्ये जूट गिरणी उभारण्यात आली. चहा उद्योग देखील मोठ्या प्रमाणात विकसित झाला. भारतीय कामगार वर्गाला सर्व प्रकारच्या शोषणाचा त्रास सहन करावा लागला- कमी वेतन, दीर्घ कामाचे तास, अस्वच्छ परिस्थिती, सुविधा बालकामगारांच्या नोकऱ्या रोजगार. दरम्यान, सरकारने १८७५ मध्ये कामगारांची काळजी घेण्यासाठी कारखाना कायद्याचा मुद्दा जाणून घेण्यासाठी एक कमिशन तयार केले. गिरणी मालक संघटनेच्या सदस्यांनी या कायद्याला विरोध दर्शविला आणि अशा प्रकारे सरकारने पुढील कारवाई केली नाही

१२.५.१. कामगार आयोग

१८७९मध्ये कारखाना विधेयक पुन्हा एकदा सरकारसमोर पुनरावलोकनासाठी आणण्यात आले. काही विद्वानांनी या विधेयकाला पाठिंबा दर्शविला. रास्ट गोफ्टर आणि भारतीयसुधारकांनी या विधेयकाचे समर्थन केले. त्याच वेळी मुंबईमधून एन. एम. लोखंडे यांनी दीनबंधूचे प्रकाशन सुरू केले. ज्यामुळे कामगारांची गाऱ्हाणे वेशीवर टांगून त्यांनी कामगारांमध्ये जागृती केली. व त्यांनी या कायद्याला पाठिंबा दर्शविला गेला. इंग्लंडच्या तुलनेत स्वस्त मजूर भारतात सहज उपलब्ध होते. एन.एम. लोखंडे यांच्या नेतृत्वात कामगारांनी त्यांच्या हक्कासाठी संयुक्त आंदोलन सुरू केले.

मुंबईत गिरणी कामगारांचा संयुक्त मोर्चा कार्यरत झाला होता. कामगारांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी फॅक्टरी कायद्याची मागणी अधिक मजबूत झाली. अखेर प्रदीर्घ संघर्षानंतर गवर्नर जनरल लॉ काउन्सिलच्या अंतर्गत “कारखाना विधेयक” मंजूर झाले. चार महिन्यांपेक्षा जास्त काळ काम करणाऱ्या आणि शंभराहून अधिक कामगार असलेले कोणतेही उद्योग या कायद्याने बंधनकारक असल्याचे या विधेयकात नमूद केले गेले. गिरणी

मालकांच्या विरोधामुळे फारच सौम्य असे विधेयक मंजूर झाले. एन. एम. लोखंडे यांनी विधेयकाच्या सौम्य स्वरूपावर टीका केली. त्यांनी १४ऑगस्ट १८८१ रोजी दीनबंधुमध्ये लिहिले की, "कारखान्यांमध्ये नोकरीसाठी मुलांसाठी किमान वयोमर्यादा किमान १६ करावी, कारण गिरण्यांमधील कामाचा दबाव मुलांच्या वाढीस प्रतिबंधित करू शकेल; गिरण्यांमध्ये काम करणा-या मुलांच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने तरी घेतली पाहिजे; कामगारांना चांगले मानधन दिले जावे आणि कामगारांना पुरेसा विश्रांती घेण्याची गरज आहे.

१२.५.२. बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशन:

कामगारांच्या सहकार्याने एन.एम. लोखंडे यांनी "बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशन" ही स्थापना केली, जी देशातील पहिली कामगारांची संघटना होती. असोसिएशनने १८८१च्या सौम्य फॅक्टरी कायद्याला कडाडून विरोध केला. डब्ल्यू.बी. मुलॉक यांच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने कारखाना कमिशनची नेमणूक केली. या कमिशनने कामगार प्रतिनिधींचे आवाहन ऐकावे, अशी मागणी लोखंडे यांनी केली. मिल हँड्स असोसिएशनला कामगारांच्या वास्तविक समस्या आयोगासमोर मांडायच्या आहेत आणि त्यासाठी प्रचंड जाहीर सभा आयोजित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. २ सप्टेंबर १८८४ रोजी परळ जवळील सुपारीबाग येथे एन.एम. लोखंडे यांनी प्रथम कामगारांची सार्वजनिक सभा आयोजित केली होती. सुमारे चार हजार कामगारांनी यात एकतेने भाग घेतला.

बॉम्बे मिल हँड्स असोसिएशनच्या वतीने आयोजित या जाहीर सभेत पहिल्यांदाच भारतात कामगार वर्गाची मते उघडकीस आली. २३सप्टेंबर १८८४नंतर, २६सप्टेंबर रोजी भायखळा येथे दुसरी बैठक आयोजित केली गेली. या बैठकीत बऱ्याच कामगारांचा सहभागही पाहायला मिळाला. या बैठकीत एन. एम. लोखंडे यांनी दोन्ही बैठकीत ठराव मांडला. या बैठकीत पाच हजार पाचशे कामगारांच्या स्वाक्षऱ्या असलेली याचिकादेखील तयार करण्यात आली. यात खालील मागण्यांचा समावेश होता..

१) गिरणी कामगारांना रविवारी आठवड्याची सुट्टी मिळाली पाहिजे.

२) दुपारी कामगारांना अर्ध्या तासाच्या सुट्टीचा हक्क मिळाला पाहिजे.

३) कामगारांचे वेतन दर महिन्याच्या १५ तारखेपर्यंत देण्यात यावे.

४) जर एखादा कामगार कामावर असताना जखमी झाला असेल तर तोपर्यंत त्याचा पूर्ण पगार मिळावा

५) याशिवाय जर एखादा कामगार कामावर असताना मरण पावला तर त्याच्या कुटुंबाला मोबदला द्यावा.

याशिवाय जर एखादा कामगार कामावर असताना मरण पावला तर त्याच्या कुटूंबाला पेन्शन मिळाली पाहिजे. लोखंडे यांच्यासह अन्य गिरणी कामगारांनी ही याचिका मांडली. मिल हँड्स असोसिएशनने साप्ताहिक सुट्टी द्यावी या मागणीला गिरणी मालकांकडून कोणताही पाठिंबा मिळाला नाही. त्याऐवजी त्यांनी मागणी दडपण्यासाठी काही कारणे दिली. त्यांनी गिरणींमध्ये काम करणा-या महिलांच्या बाबतीत १८८८-८९च्या कालावधीत सुमारे २६ गिरण्यांची आकडेवारी तयार केली.१८९०मध्ये लोखंडे यांनी द मिल हँड्स असोसिएशनने मिल मालकांच्या निर्णयाच्या विरोधात जोरदार आंदोलन केले आणि २ एप्रिल१८९०रोजी महालक्ष्मी रेस कोर्स येथे एक प्रचंड जाहीर सभा आयोजित करण्यात

आली होती. या बैठकीसाठी जवळपास दहा हजार कामगार जमले होते. या बैठकीत कामगारांच्या प्रचंड सहभागामुळे गिरणी मालकांना आणि सरकारांना कामगारांच्या आंदोलनाची ताकद समजली. रविवारी १०जून १८९०रोजी गिरणी मालकांनी रविवारी साप्ताहिक सुट्टी जाहीर करण्याचा ठराव संमत केला.

१२.५.३. नवीन फॅक्टरी कायदा (१८९१-९२)

१८९०च्या आंतरराष्ट्रीय कामगार परिषदेने जगाच्या विविध भागांतील महिला आणि बालक कामगारांच्या समस्या पाहण्याचा निर्णय घेतला. अशाप्रकारे भारतात २५सप्टेंबर १८९० रोजी मुलॉक यांच्या अंतर्गत असणारी सुरुवातीची समिती विसर्जित करुन नवीन फॅक्टरी कामगार आयोग नेमला गेला. कमिशनच्या सदस्यांमध्ये सर्जन ए.एम. लेथब्रिज, (आयोगाचे अध्यक्ष), प्यारेमोहन मुखर्जी, मोहम्मद हुसेन आणि सोरबजी शाहपुरजी बेंगळे यांचा समावेश होता. या आयोगाच्या मदतीसाठी सरकारने एन.एम. लोखंडे यांना कामगार प्रतिनिधी म्हणून नेमले. नवीन फॅक्टरी कायदा १८९१मध्ये मंजूर झाला आणि १फेब्रुवारी १८९२पासून तो लागू झाला. नवीन फॅक्टरी कायद्याने कामगारांच्या सर्व मागण्या पूर्ण केल्या. हा नवीन कारखाना कायदा बनविण्यास लोखंडे यांनी दिलेल्या पाठिंब्याचे विशेष कौतुक झाले आणि आयोगाने आपल्या अहवालात त्यांचा उल्लेख केला. अधिनियमात अर्ध-वेळ कामगारांसाठी ७ ते ९ आणि पूर्ण-वेळ कामगारांसाठी १२ ते १४ वयोगटातील मुलांसाठी वयोमर्यादा वाढविली. त्यांना शिक्षणासाठी संधी देण्याच्या तरतुदीही आखल्या. त्याचप्रमाणे महिलांसाठी दिवसाचे कामकाजाचे तास ११तास निश्चित केले गेले. हे सर्व नवीन कलम लोखंडे यांच्या प्रयत्नांचा आणि त्यांच्या सत्यशोधक विचारसरणीचा परिणाम होते. गिरणी मालकांनी शेवटी कारखाना कमिशनमधील लोखंडे यांच्या कार्याची कबुली दिली आणि त्यांचा 'इंटेलिजेंट अँड इंडस्ट्रियियस मिल कामगार अध्यक्ष' असा उल्लेख करून त्यांचा गौरव केला.

१२.५.४. वर्ग समस्या आणि संघर्ष (१८९१नंतर)

या काळात कामगारांच्या कामाची परिस्थिती आणि राहणीमान खूप वाईट होती आणि त्यांचे कामकाजाचे तास खूप लांब होते. १८८२-१८९० पर्यंतचा कालावधी खऱ्या अर्थाने ट्रेड युनियन नव्हत्या परंतु त्या सामाजिक संघटना होत्या. गिरणीमालक आणि भांडवलदार बर्ग कामगारांचे शोषण करणायाच्या उद्देशाने योजना राबवत होते त्यांमुळे १८८२ ते १८९० दरम्यान सुमारे २५ संप घडून आले. कलकत्ता येथे १८९० ला ताग उत्पादक कामगारांनी संप केला होता. ह्यादाबाद येथेदेखील कमी पगार देण्याच्या विरोधात कामगारानी संप केला होता.या चळवळीतील नेतृत्व समाज सुधारक आणि राजकारणी-लोकमतवादी यांनी पुरवले. गिरणी मालक आणि भांडवलशाही वर्गाच्या दडपशाहीच्या धोरणांवर भारताच्या कामगारांनी तीव्र नाराजी व्यक्त केली.

१२.५.५. १९००-१९२०मधील संघर्ष

प्रथम महायुद्ध १९१४मध्ये सुरू झाले. त्यानंतर वस्तूंच्या किंमती वाढल्या. त्याचप्रमाणे कारखान्यांना नफा देखील वाढला. पण पगारामध्ये कोणतीही वाढ झाली नाही. त्यामुळे मजुरांमध्येही असंतोष वाढला. १९१८पर्यंत कामगार औद्योगिक केंद्रात स्थायिक झाले होते आणि कामगारांना औद्योगिक जीवनाची सवय होत होती. पहिल्या महायुद्धानंतर

रशियन क्रांती, १९१७आणि आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या स्थापनेनंतर १९१९मध्ये भारतातील कामगार संघटनेच्या चळवळीला नवे वळण मिळाले, बी.पी. वाडिया यांनी अनी बेसेंटच्या सहयोगीने शहरातील सर्व वस्त्र कामगारांची मद्रास कामगार संघटना स्थापन केली. २७एप्रिल १९१८रोजी मद्रास कामगार संघटनेच्या रूपात विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात प्रथम आधुनिक व्यापारी संघटना उदयास आली. तेव्हापासून चळवळीची प्रगती वेगवान आणि यशस्वीही आहे. १९१८मध्ये मद्रासमधील कामगारांच्या हितासाठी आर्थिक मागणीवर वाडिया यांनी संप पुकारला. तीन वर्षांच्या कालावधीत ते इतर केंद्रांवर आणि इतर अनेक उद्योगांमध्ये वेगाने पसरले. हे मुख्यत: कापड कामगारांची एक संघटना होती, परंतु नंतर ते ट्रामवे, प्रिंटिंग प्रेसचे कामगार, एम.एस.एम. या सर्व कामगारांचे सर्वसाधारण संघ बनले. शिवाय, नियमित सदस्यता व थकबाकी व मदत निधी मिळून ट्रेड युनियन संघटनेचा पहिला पद्धतशीर प्रयत्न म्हणजे मद्रास कामगार संघटना. १९१९नंतर कामगार संघटना मद्रास, मुंबई आणि अहमदाबाद व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी पसरली. लोह आणि स्टील उद्योग,कापड उद्योग, आणि रेल्वेइत्यादी क्षेत्रात युनियन तयार होत होत्या. त्या काळात झालेल्या चळवळीचा आढावा घेताना, 'भारतीय उद्योगातील कामगार समस्या' मधील व्ही.व्ही. गिरी यांनी असे निरीक्षण केले की पहिल्या महायुद्धात आणि नंतर लोकशाही विचारांचा प्रसार, समानता, बंधुत्व आणि स्वातंत्र्य या तत्त्वांचा साक्षात्कार, उद्योगांचा विकास, कामगारांची कमतरता, जगण्याच्या किंमतीत वाढ आणि आंतरराष्ट्रीय कामगारांची संघटन स्थापना, सर्व कामगारांचे सामान्य प्रबोधन याचा प्रभाव कामगारांवर पडला.

कॉंग्रेसमधील १९२० हे वर्ष सर्वात महत्वाचे वर्ष होते. या वर्षी लाला लाजपत राय यांच्या अध्यक्षतेखाली ऑल इंडिया ट्रेड युनिअनकॉंग्रेस (एआयटीयूसी) ची स्थापना करण्यात आली होती. असा अंदाज आहे की १९२४ मध्ये देशात १६७ संघटना होत्या. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वात, अहमदाबादमध्ये 'युनियन अँड विव्हर्स' युनियनची स्थापना झाली. ही संघटना अहिंसा आणि परस्पर विश्वासाच्या गांधीवादी तत्वज्ञानावर आधारित होती. १९२४-१९४०या काळात डाव्या विचारांच्या कामगार संघटनांचा उदय अस्तित्वात आला आणि कामगारांच्या हितासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण कामगार कायदे सरकारने पारित केले. कम्युनिस्टांना१९२८ पासून कामगार संघटनेच्या चळवळीत महत्त्व प्राप्त होते. याचा परिणाम म्हणून एन. एम. जोशी एआयटीयूसीपासून दूर गेले आणि ऑल इंडिया ट्रेड युनियन फेडरेशन (एआयटीयूएफ) ची स्थापना केली. १९३१मध्ये कम्युनिस्ट आणि डाव्या पक्षातील मूलभूत मतभेदांमुळे एआयटीयूसीमध्ये आणखी एक फाटा फुटला आणि कम्युनिस्ट श्री. बी. टी. रणदिवे यांनी रेड ट्रेड युनियन कॉंग्रेस (आरटीयूसी) ची स्थापना केली. १९३५मध्येआरटीयूसी एआयटीयूसीमध्ये विलीन झाले आणि शेवटी एन.एम. जोशी एआयटीयूसीचे सरचिटणीस झाल्यावर एकता प्राप्त झाली. १९२३-१९५०या कालावधीत कामगार कामगार भरपाई कायदा १९२३, कामगार संघटना कायदा १९२६, व्यापार विवाद अधिनियम, १९२९,आणि वेतन कायदा १९३६, हे भारतात पारित झाले. दुसरे महायुद्ध, भारतीय अनेक प्रांतांमध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रेसची सत्ता होती परंतु १९४३मध्ये युद्ध जवळ जवळ आले होते आणि कम्युनिस्टांनी त्यांची गमावलेली लोकप्रियता पुन्हा मिळविण्याच्या प्रयत्नात लढाऊ संघटनेच्या जुन्या भूमिकेकडे परत जाण्याचा निर्णय घेतला.

वर्ग आणि जात: जाणीवा आणि संघर्ष

भारतातील औद्योगिक शहरांमध्ये सर्ववर्गाच्या जातीतील कामगार मोठ्या संख्येने कामगार होते आणि त्यांना ग्रामीण-शहरी भागातही काम करण्याची संधी मिळाली. मुख्यतः भारतीय संदर्भात त्यांना दोन प्रकारात विभागले गेले होते एक उच्च जातीचे कामगार आणि दलित कामगार. ते विविध व्यवसायात काम करीत होते, पण जातीय मानसिकतेमुळे दलित मजुरांना खूप त्रास सहन करावा लागला. दलित मजुरांना खेड्यांमध्ये त्यांचे वंशपरंपरेप्रमाणे व्यवसाय करणे भाग पडले आणि त्यांच्यावर उच्च जातीचे जमीनदार आणि सावकारांचे वर्चस्व होते. शहरांमध्येही त्यांचे शोषण चालूच होते. नोकऱ्याच्या शोधात आणि जातीच्या शोषणातून मुक्त होण्यासाठी त्यांनी आपल्या खेड्यातून उपनगरी आणि शहरी भागात स्थलांतर केले

ते खेड्यांतून औद्योगिक ठिकाणी आले आणि गिरणी, कारखाने, उद्योग इ. मध्ये काम केले. तथापि, शहरांमध्येही दलित कामगारांना जातीय हिंदू कामगारांनी मुख्य पद व उच्च मजुरी विभाग न देता कमी दर्जाची कामे त्यांना दिली गेली.त्यांच्याशी जोडलेल्या जातीचे कलंक त्यांच्या दुहेरी शोषणास जबाबदार होते - एक गिरणी मालक, व्यापारी आणि भांडवलशाही वर्गाच्या हाताने आणि दुसरे उच्च जातीचे हिंदू कामगार यांच्याकडून. त्यांचा न्याय्य आणि मानवतेचा अधिकार नाकारण्यात येत असे.प्रख्यात कामगार नेत्यांनी समस्या विचारात घेतल्या नाहीत. १९२०पर्यंत कामगार चळवळीची हीच परिस्थिती होती. १९व्या शतकात कामगारांमध्ये कामगार वर्गाची जाणीव नव्हती असा कामगार इतिहासकार आणि अभ्यासकांचा दावा आहे. तथापि हे लक्षात येते की जरी त्यांना युरोपियन कामगारांप्रमाणे कामगार वर्गाची जाणीव नसली तरी विविध संप आणि वर्ग-संघर्षांमध्ये त्यांचा सहभाग स्पष्ट होतो की त्यांना वर्ग चेतना होती. त्यांनी विविध विषयांवर एन.एम. लोखंडे आणि इतर कामगार नेत्यांप्रमाणे कामगार मुक्तीसाठी त्यांचे समर्थन केले. डॉ. आंबेडकर यांनी २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आपल्या काळातील कामगार चळवळीत आपले स्वतःचे योगदान आणि नवीन परिमाण जोडून कामगार चळवळीचे रूपांतर केले. भारतातील कामगारांच्या कल्याणासाठी त्यांनी मोठे योगदान दिले आहे. त्यांनी जाती, वर्ग आणि लिंग दृष्टीकोनातून मजुरांच्या समस्या सोडवल्या.

१२.६ भारतीय समाजातील लिंगभाव

महिलांना भारतीय समाजात प्रतिकूल स्थान देण्यात आले आहे. प्राचीन काळापासून त्यांचा भेदभाव आणि शोषण यांचा सामना करावा लागला. त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लादले गेले आणि त्यांची प्रगती व प्रगती रोखली. मुख्यत: अज्ञान, अशिक्षितता आणि सामाजिक मागासलेपणामुळे दलित जातीतील स्त्रियांच्या बाबतीत असे शोषण करण्याचे प्रमाण अधिक तीव्र आहे. ते थेट जाती आणि व्यवसायभिमुख गैरसोयीचे बळी ठरले आणि त्यांना जास्तीत जास्त त्रास सहन करावा लागला. महिलांची सर्वसाधारण स्थिती समाजात अपमानास्पद होती. अन्यायकारक धार्मिक चालीरिती आणि परंपरेच्या साखळ्यांमध्ये स्त्रियांना गुलामांसारखे केले गेले. दैनंदिन जीवनात मोठ्या निर्बंधांमुळे उच्च जातीच्या स्त्रियांना त्रास सहन करावा लागला. सती, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह आणि महिला शिक्षणावर बंदी या सामाजिक दुष्कर्मांमुळे त्यांचे आयुष्य दयनीय झाले.

१२.६.१. महिलांच्या समस्या- सती

भारतीय समाजावर मोठ्या प्रमाणावर धर्ममार्तंडांचा प्रभाव होता. बालहत्या, विधवांना जाळणे, विधवा विवाहास बंदी करणे आणि इतर अनेक अमानुष कृत्ये लोकांनी धर्म किंवा परंपरा यांच्या नावाखाली केली. काथियावाडमध्ये तत्कालीन कमिशनर जोनाथन डंकन यांना (१७८८-९५) निदर्शनास आले की, बनारस जवळील काही जातींमध्ये मुलींची हत्या करण्याची प्रथा तितकीच सामान्य होती. विधवांना जिवंत जाळण्याची प्रथा उच्च जातीतील हिंदूंनी केली होती. जरी वैदिक ग्रंथात उल्लेख नसला तरी नंतर ब्राह्मणवादी रूढीवादी परंपरा यातून ती प्रचलित होती. बंगालमध्ये काही वेळेस विधवेला मृतदेहाला बांधून ठेवत व मग जिवंत जळत असत.

१२.६.२. सक्तीचे वैधव्य

सती न जाता जिवंत राहिलेल्या विधवेने मृत्यूपेक्षा निराश आयुष्य जगणे अपेक्षित होते. आयुष्यातील प्रत्येक चांगल्या गोष्टी तिला नाकारल्या गेल्या. तिचे आयुष्य संकट आणि त्रासांनी परिपूर्ण होते. विधवांची त्या काळाची स्थिती बाबा पदमनजी आणि पंडिता रमाबाई यांच्या लेखनात दर्शविली गेली आहे. हे लेखन विधवांच्या मानसिक आणि शारीरिक छळावर प्रकाश टाकते. विधवा स्त्रियांना होणाऱ्या दु: खाला काहीच मर्यादा नव्हती. बाबा पद्मनजींनी प्रसिद्ध मराठी कादंबरी'यमुना पर्यटन' मध्ये ब्राह्मण विधवेच्या दु: ख आणि अपमानावर अधारिक कथानक सदर केले आहे.तरुण विधवांवर अत्याचार, जबरदस्ती ब्रह्मचर्य आणि इतर निर्बंध यासारखे किस्से त्यांनी कथन केलेत. समकालीन साहित्यकृती यमुना पर्यटनातून समकालीन सामाजिक आणि धार्मिक स्थितीवर प्रकाश टाकला. म्हणूनच सामाजिक धार्मिक समस्यांवर आधारित ही मराठीतील पहिली आधुनिक कादंबरी मानली जाते.

१२.६.३. बालविवाह

बाल विवाह ही आणखी एक निर्दयी प्रथा समाजात रूढ होती ज्यानंतर उच्च जातीचे हिंदू होते. वृद्ध माणूस आणि लहान वयाच्या वधूच्या लग्नाचीभयानक परिस्थिती न्यायमूर्ती रानडे या सुप्रसिद्ध समाज सुधारकांच्या उदाहरणावरून समजू शकते. रानडे सामाजिक बहिष्काराच्या भीतीने आणि वडिलांच्या क्रोधामुळे बाल वधूबरोबर स्वतःचे लग्न रोखू शकले नाही. पंडिता रमाबाईंनी अशा प्रकारच्या बालविवाहाचे तपशील दिले आहेत- "सध्याच्या काळात अनेक मुली लग्नात दिल्या जातात. पाच ते अकरा वर्षांचा काळ म्हणजे संपूर्ण भारतातील ब्राम्हणांमध्ये त्यांच्या विवाहासाठी सामान्य वय आहे. हे वर्णनआपल्याला समाजाच्या स्थितीचे चित्र दर्शवते. विधवा व बालवधू म्हणून निम्न जाती आणि उच्च जातीतील स्त्रियांना धार्मिक ढोंगीपणा आणि पारंपारिक रूढीवाद्यांचा त्रास सहन करावा लागला. भारतीयांनी पाश्चिमात्य शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांना भारतीय समाजाची तुलना पाश्चात्य समाज आणि त्यांच्या मूल्यांशी केली. त्यातूनच पुढे सुधारणाचे युग सुरु झाले.

१२.६.४. शिक्षण बंदी

भारतीय समाजातील गैरसमज, अंधश्रद्धा आणि सामान्य मागासलेपणामुळे निरक्षरता ही आणखी एक समस्या होती. परंपरेनुसार पालक हुंड्यासह मुलींच्या लग्नासाठी

पैसे खर्च करत होते परंतु त्यांच्या शिक्षणावर काही खर्च करत नव्हते. त्यांनी फक्त मुलांच्या शिक्षणावरच लक्ष केंद्रित केले.

१२.७ लिंग-संवेदीकरणात सुधारकांचे प्रयत्न- मुक्तीपासून ते समानतेपर्यंत

१२.७.१. राजा राम मोहन

रॉय राजा राम मोहन रॉय यांना भारतीय महिलांची स्थिती सुधारण्याची तीव्र इच्छा होती. सती प्रथेच्या विरोधात त्यांनी आवाज उठविला. बहुतेक सती प्रकरणे ऐच्छिक नसून सक्तीची असल्याचे त्यांनी नमूद केले. १८१२-१३आणि १८१७ मध्ये समय नियामक कायद्यातील सतीप्रथेवरील बंदी मागे घेण्याची याचिका समाजातील कर्मठ व सनातनी नेत्यांनी सरकारकडे दाखल केली तेव्हा राम मोहन रॉय आणि त्याच्या मित्राने ऑगस्ट१८१८ मध्ये त्या कर्मठ व सनातन्याविरुद्ध प्रति-याचिका सादर केली. सतीप्रथेला धर्माचा आधार नाही दाखवण्यासाठी राम मोहन रॉय यांनी इंग्रजीत बरेच लेख लिहिले. हिंदू शास्त्रामध्ये कोठेही विधवांना जाळणे याबबत अनिवार्यता नाही. त्यांनी आपल्या बंगाली जर्नल संवाद कौमुडीमध्ये सती-प्रथाच्या विरोधात लेख प्रकाशित केले. १८२९मध्ये लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांनी सती प्रथा बेकायदेशीर ठरवून तसा कायदा संमत केला.

१८८०मध्ये एक सुधारक व संपादक बी.एम. मलबारी यांनी बाल विवाहाकडे लोकांचे लक्ष वेधले होते आणि १८८४ मध्ये अंमलबजावणीतील विधवात्व आणि बाल विवाहांबाबतच्या नोट्स प्रकाशित केल्या आहेत. लोकांमध्ये लहान वयातच जनजागृती करण्यासाठी सरकारने शालेय अभ्यासक्रमात बालविवाहाच्या दुष्परिणामांचा समावेश करावा असे ते म्हणाले. न्यायमूर्ती रानडे यांनी लग्नासाठी मुलींचे किमान वय बारा वर्षे निश्चित करावे आणि या कायद्यांचे उल्लंघन करणा-यांना शिक्षा करण्यासाठी दंड संहितेमध्ये बदल करावा असा सल्ला सरकारला दिला. तरीसुद्धा, काही प्रमुख सदस्यांनी याला विरोध केला, परंतु बी. एम. मलबारी हे कायदे मंजूर करण्यासाठी इंग्रज सरकारवर दबाव आणण्यासाठी इंग्लंडमध्ये गेले. बी. एम. मलबारी यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे १८९१चा विवाह संमती कायदा मंजूर झाला. महिलांच्या मुक्तीमध्ये हे एक पाऊल पुढे होते. हे कायदे महाराष्ट्रातील सर्व प्रबुद्ध आणि इंग्रजी शिक्षित लोकांना समाजातील महिलांसाठी चांगल्या परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी संयुक्तपणे कार्य करण्यास प्रवृत्त केले. पाश्चात्य शिक्षणाच्या आणि राजा राम मोहन रॉय, स्वामी दयानंद सरस्वती आणि इतर समाजसुधारक अशा सुशिक्षित भारतीयांच्या परिणामामुळे सामाजिक-धार्मिक सुधारणेच्या चळवळींच्या माध्यमातून स्त्रियांना प्राचीन सामाजिक अपंगांच्या बंधनातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला. राजा राम मोहन रॉय यांनीही बहुविवाहाचा विरोध केला. शास्त्राने काही विशिष्ट परिस्थितीत पुरुषांच्या दुसऱ्या लग्नास परवानगी दिली असल्याचे त्यांनी निदर्शनास आणून दिले. राम मोहन रॉय हे महिलांच्या शिक्षणाच्या बाजूने होते. ब्राह्मो समाजवादींनी शाळा आणि प्रार्थना सभांच्या माध्यमातून महिलांना नवीन भूमिकांमध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. स्वामी विवेकानंद वाद घालत होते की महिला एक शक्तिशाली पुनर्जन्म शक्ती बनू शकते. दयानंद यांनी स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि सर्व वाईट प्रथांचा निषेध केला. एम.जी. रानडे, मलबारी, कर्वे यांनी तरुण विधवांना शिक्षित करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांना

मुलींच्या शाळेत शिक्षक बनविले. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी स्त्री शिक्षणाला पाठिंबा दर्शवून विधवा पुनर्विवाहाची बाजू दिली. १८५६मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा मंजूर झाला असला तरी महिलांचा दर्जा बदलला गेला नाही आणि समाजाची मान्यता त्यांना लवकर मिळाली नाही.

१२.७.२. पंडिता रमाबाई

स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी परिश्रम घेणारे पंडिता रमाबाई हे आणखी एक अग्रणी व्यक्तिमत्त्व होते. महिलांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यासाठी पंडिता रमाबाईंनी प्रार्थना समाजाच्या सहकार्याने आर्य महिला समाज स्थापन केला. भांडारकर आणि न्यायमूर्ती रानडे यांनी त्यांना पाठिंबा मिळाला. पंडिता रमाबाईंना रूढीवादी ब्राह्मणी धर्मामुळे व स्वताच्या मतपरिवर्तनामुळे ख्रिश्चन धर्म स्वीकारावा लागला. काही काळ इंग्लंड आणि अमेरिकेत त्यांनी प्रवास केला. १८८९ मध्ये त्यांनी मुंबईत शारदा सदन स्थापन केले आणि निराधार महिलांच्या समस्या सोडविण्याच्या प्रयत्नात त्यांचे समर्थन करणारे एम. जी. रानडे आणि भांडारकर यांच्या विनंतीवरून ते पुण्यात हलविण्यात आले. १९३० मध्ये सरकारने शारदा कायदा मंजूर केला ज्यायोगे चौदा वर्षाखालील मुलीच्या लग्नासाठी अत्याचार करणा-यास दंड आणि तुरूंगवासाची तरतूद करण्यात आली.

१२.७.३. महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले

महात्मा जोतीराव फुले यांनी पुरुष आणि स्त्रियांमध्ये कधीही भेदभाव केला नाही आणि त्यांना सर्वबाबतीत समान अधिकार द्यावेत असे प्रतिपादन केले. स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वावर आधारित समाजाची त्यांनी कल्पना केली.

आपला संदेश सांगण्यासाठी आणि तो प्रसारित करण्यासाठी त्यांनी त्यांचे निकटचे सहकारी आणि कामगार संघटनेचे नेते असलेले नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या मदतीने दीनबंधू हे साप्ताहिक सुरू केले. फुले यांनी आपली संपूर्ण उर्जा आणि बुद्धी वापरुन स्त्रियांना त्यांच्या अत्याचारी ब्राह्मणवादी पितृसत्ताच्या जुन्या बंधनातून मुक्त केले.

सनातनी हिंदू लोकांच्या अप्राकृतिक आणि अवास्तव दाव्यांविरूद्ध त्यांनी जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला आणि सामाजिक-धार्मिक प्रकरणात वैयक्तिक प्रतिष्ठा आणि समानतेचा दावा केला. महाराष्ट्रात मुलींसाठी शाळा सुरू करणारा ते पहिले व्यक्तिमत्व होते. या कामात त्यांना त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी मोलाची मदत केली. त्यांनी सुरु केलेल्या शाळेत सावित्रीबाईनी शिकवण्याचे कार्य केले.

पंडिता रमाबाई यांनी धर्मांतर केले तेव्हा त्यांच्यावर सुधारक व सनातनी असे दोन्ही वर्गाचे लोक टीका करू लागले. टिळक व आगरकर यांनीही त्यांच्यावर टीकास्त्र सोडले. उच्चवर्णीय व सनातनी नियतकालिके त्यांच्यावर वाईट भाषेत टीका करू लागली तेव्हा जोतीराव फुले यांनी समर्थपणे या टीकाकारांना उत्तर दिले. पंडिता रमाबाई यांच्या बचावासाठी त्यांनी सत्सार एक व सत्सार दोन अशी दोन पुस्तके छापून प्रसिद्ध केली.

१२.७.४. गोपाळ गणेश आगरकर

आगरकर केसरीचे पहिले संपादक होते. या काळात त्यांनी अनेक सामाजिक समस्यांवर चर्चा केली आणि त्यांच्यावर तोडगा काढला. त्यांच्या सुधारात्मक दृश्यासाठी त्यांना केसरीच्या संपादनाचा राजीनामा द्यावा लागला. आगरकरांनी सामाजिक सुधारणांचा प्रचार करण्यासाठी 'सुधारक' वर्तमानपत्रसुरू केले. त्यांनी अनेक सामाजिक समस्यांवर चर्चा केली आणि त्यांच्यावर तोडगा काढला. आगरकरांची विचारसरणी स्वतंत्र प्रगतीशील आणि सामर्थ्यवान होती.

१२.७.५. महर्षी धोंडो कर्वे

धोंडो केशव कर्वे हे महिलांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि विधवांना पुन्हा लग्न करण्याचा हक्क म्हणून अग्रणी होते. महाराष्ट्रातील महिला विद्यापीठाचा पाया हा कर्वे यांची सर्वात मोठी उपलब्धी आहे. मुंबई येथे राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेच्या बैठकीत त्यांनी महिलांच्या शिक्षणासाठी खास संस्था स्थापन करण्याची कल्पना त्यांनी मांडली. त्यांना अनी बेसेंट, महात्मा गांधी आणि डॉ. भांडारकर यांच्यासह अनेक नेत्यांनी पाठिंबा दर्शविला१९१६मध्ये महिला विद्यापीठाची स्थापना झाली.

१२.७.६. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. आंबेडकर ख-या अर्थाने भारतीय महिलांच्या स्वातंत्र्याचे उद्गाते होते.देशाच्या सर्वांगीण विकास करायचा तर दलितांसह महिलांच्या प्रगतीलाही महत्त्व दिले पाहिजे हे त्यांनी जाणले.२० आणि २१ मार्च १९२७ रोजी, महाड सत्याग्रह दरम्यान डॉ. आंबेडकर यांनी महिलांना संबोधित केले आणि त्यांनाही या लढ्यात सहभागी होण्यास सांगितले. जातीव्यवस्था आणि लिंगभेदाच्या जुलूमशाहीविरूद्ध संघर्षपुरुष महिलांच्या सहकार्याशिवाय लढू शकत नाहीत. तेव्हा सर्वांनी एकत्र येऊन सामाजिक लढा उभारला पाहिजे यावर त्यांनी भर दिला. डॉ. आंबेडकर यांनी सुमारे 3000 महिलांच्या सभेला संबोधित केले. ते म्हणाले की, "मी समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप स्त्रियांनी केलेल्या प्रगतीद्वारे करतो. मला खात्री आहे की आपण या सल्ल्याचे अनुसरण केल्यास तुम्ही स्वत: ला सन्मान व सन्मान मिळवून द्याल." अशा प्रकारे डॉ.आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या वृत्तीत क्रांतिकारक बदल घडवून आणला. डॉ. आंबेडकर हे कुटुंब नियोजनाचे प्रखर समर्थक होते. त्यांनी १९३८मध्ये कुटुंब नियोजन करण्याच्या गरजेवर जोर दिला. त्यांनी १०नोव्हेंबर १९३८रोजी मुंबई विधानसभेच्या सदस्य म्हणून महिलांचा मुद्दा उपस्थित केला; त्यांनी कुटुंब नियोजनाच्या उपायांचे जोरदार समर्थन केले आणि ते म्हणाले की बऱ्याच इतर समस्यांशिवाय बऱ्याच मुलांना जन्म देताना आईच्या आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो. व्हाइसराय एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमध्ये (१९४२-१९४६) कामगार मंत्री म्हणून त्यांनी विशेषत: महिलांच्या हितासाठी विविध कायदे केले. त्याच्या प्रयत्नांमुळे, कार्यरत महिलांना पूर्ण वेतन मातृत्व लाभ मिळाला. कोळशाच्या खाणीत काम करणा-या महिलांना दिलासा देण्यासाठी तसेच त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी पुढील उपाययोजना केल्या. भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करताना डॉ. आंबेडकर हे महिलांच्या कल्याणशी संबंधित तरतुदींचे प्रमुख सूत्रधार होते. अशा प्रकारे हिंदू स्त्रियांना पहिल्यांदाच कायदेशीररित्या समान दर्जा मिळण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकर महिलांनाही संघटित करण्यास प्रोत्साहित करत होते. अशीच एक ऐतिहासिक महिला परिषद २०जुलै १९४२रोजी नागपूर येथे झाली. संमेलनात

जवळपास २५०००महिलांनी भाग घेतला. आपल्या भाषणात त्यांनी महिलांना परंपरावाद, कर्मकांड आणि परंपरागत सवयी रद्द करण्याचे सांगितले जे त्यांच्या प्रगतीसाठी हानिकारक होते. झ.स. १९५१ ला संसदेत हिंदू कोड बिल मांडले. त्यात स्त्रियांना घटस्फोट, पित्याच्या संपत्तीत वाटा, दत्तक विधान मांडले होते. तत्कालीन संसदेने ते पारित केले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदामंत्री पदाचा राजीनामा दिला.

१२.८ संदर्भ

१) आर. के.दास, भारतीय कामगार कायद्यांचा इतिहास, कलकत्ता विद्यापीठ, कलकत्ता, १९४१

२) समीतासेन, विमेन अंड लेबर इन लेट कालोनियाल इंडिया: द बेंगाल ज्यूट इंडष्ट्री, केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९९९

3) गेराल्डरेमन, जाती आणि इतर असमानता - विषमतेवर निबंध, लोकसाहित्य संस्था, मेरठ,

4) धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन आणि मिशन.

5) किशोर गायकवाड, ओरिजिन ऑफ इंडिअन सोशल एक्सक्लुजन: रेमापिंग अर्ली इंडिअन सोशल फोर्मेशन, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, २०१२

१२.९ प्रश्न

१) जातीभेदाविरूद्ध रामास्वामी नायकर आणि नारायण गुरू यांचे योगदान सांगा.

२) १९व्या शतकातील कामगारांच्या ऐतिहासिक संघर्षाची चर्चा करा.

३) १९व्या शतकातील भारतातील महिलांच्या स्थितीचे वर्णन करा.

४) विसाव्या शतकात कामगार संघटनेच्या आणि वर्ग संघर्षाचे वर्णन करा.

५) महिलांसाठी समानता मिळवण्यापर्यंत मुक्तीपर्यंत, समाजसुधारकाच्या योगदानाचा शोध घ्या.

६) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या भारतातील सामाजिक समानतेला चालना देण्याच्या योगदानाचे मूल्यांकन करा.

❖❖❖❖

१३

धार्मिक, भाषिक ओळख आणि राष्ट्रवादाचा उदय

घटक रचना :

१३.० उद्दिष्टे
१३.१ प्रस्तावना
१३.२ ब्रिटिश आक्रमणाला मुस्लिमांचा प्रतिसाद
१३.३ अलिगड चळवळ
१३.४ हिंदू महासभा
१३.५ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (आर. एस. एस)
१३.६ आरएसएस विचारधारा
१३.७ सारांश
१३.८ प्रश्न
१३.९ संदर्भ

१३.0 उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर विद्यार्थी पुढीलबाबी समजण्यास सक्षम होऊ शकेल

१. भारतातील जमातवादाच्या उदयाला कारणीभूत असलेले घटक
२. मुस्लिम जमात वादाची वाढ
३. हिंदू जमातवादाची वाढ, अलिगढ चळवळ आणि हिंदू महासभेच्या यांच्या जमातवादातील भूमिका
४. भारतातील जमातवादामुळे निर्माण झालेल्या समस्या

१३.१ प्रस्तावना

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात धार्मिक भावनांच्या उदय आणि वाढीने स्वातंत्र्यलढ्यात भारतीय इतिहासाची दिशा ठरली. मोठ्या प्रमाणावरील जातीय अथवा जमात विभाजनामुळे हळूहळू भारतातील दोन प्रबळ समुदाय, हिंदू आणि मुस्लिम यांचे दृष्टीकोन कठोर होऊ लागले. धर्मावर आधारित राष्ट्रवादामुळे जातीयवादी/जमातवादी प्रवृत्ती वाढीस लागली.मुस्लिम आणि हिंदू अशा दोन्ही धार्मिक-सांस्कृतिक प्रभावाने मुस्लिम लीग आणि हिंदू महासभा यासारख्या राजकीय संघटनांच्या स्थापनेला मार्ग

मोकळा झाला. ब्रिटिशांनी त्यांच्या साम्राज्यवादी रणनीतीचा एक भाग म्हणून त्यांनी दोन समुदायांमधील संघर्ष वाढविला. ते दोघेही मुस्लिमांचे किंवा हिंदूंचे खरे मित्र नव्हते तर ते ब्रिटीश साम्राज्यवादाचे खरे मित्र होते. बिपिन चंद्रा यांच्या मते, जातीयवाद किंवा जमातवादी विचारधारामध्ये तीन मूलभूत घटक किंवा चरण असतात. प्रथम, असा विश्वास - जेलोक समान धर्माचे अनुसरण करतात त्यांचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सारख्या समान धर्मनिरपेक्ष हितसंबंध असतात. हा जातीय विचारसरणीचा मूलभूत पाया आहे. 'यातून धर्मावर आधारित सामाजिक-राजकीय समुदायांची कल्पना निर्माण होते. जातीय विचारसरणीचा दुसरा घटक या राष्ट्रावर अवलंबून आहे की भारतासारख्या बहु-धार्मिक समाजात एका धर्माच्या अनुयायांचे हित इतर धर्माच्या अनुयायांच्या हितापेक्षा भिन्न आहे. जातीयवादाचा तिसरा टप्पा गाठला जातो जेव्हा भिन्न धर्मांचे अनुयायी किंवा वेगवेगळ्या समुदायाच्या अनुयायांचे हित परस्पर विसंगत, विरोधी असल्याचे दिसून येते. अशाप्रकारे, जातीयवादी या टप्प्यावर ठामपणे सांगतात की हिंदू आणि मुस्लिम यांना समान धर्मनिरपेक्ष हितसंबंध असू शकत नाहीत, ते एकमेकांना विरोध करणारे असतात.

१३.२ ब्रिटिश आक्रमणाला मुस्लिमांचा प्रतिसाद

मुस्लिम आणि हिंदूंनी ब्रिटिशांच्या भारताच्या विजयाला वेगवेगळा प्रतिसाद दिला. ब्रिटीशांच्या राजवटीने हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील सामाजिक संबंधांमध्ये मूलगामी बदल झाला नाही. तथापि, दोन समुदायाचा राजकीय दृष्टीकोन सुरुवातीपासूनच खूप वेगळा होता. हिंदूंनी इंग्रजी शिक्षणाचा लाभ नवीन सामाजिक आणि आर्थिक हितसंबंध वाढवण्यासाठी केला, तर मुस्लिम या बाबतीत हिंदूंपेक्षा खूपच मागे पडले. इतर घटक देखील त्याच दिशेने सामर्थ्यवानपणे कार्य करत होते. याचा परिणाम असा झाला की, दोन समान समुदाय एकाच परकीय नियमाच्या अधीन असूनही समान समस्यांनी ग्रस्त असून समान उपाय किंवा सुधारणांचा शोध घेतानाही राजकारणात एक संयुक्त मोर्चा उघडू शकले नाहीत आणि सामान्य राजकीय व्यासपीठावर येऊ शकले नाहीत. वहाबी चळवळीत दोघांच्या राजकारणामधील फरक स्पष्टपणे दिसून आला.

वहाबी चळवळीबद्दल हिंदूंमध्ये सहानुभूती नसण्याचे कारण म्हणजे ती पूर्णपणे मुस्लिम चळवळ होती आणि सर्व सैद्धांतिकदृष्ट्या सर्व बिगर मुसलमानांविरूद्ध त्याचे नेतृत्व होते. मुस्लिम-सार्वभौमत्व भारतात 'दार-उल-इस्लाम' प्रस्थापित करण्याचे उद्दीष्ट आहे. १८६३मध्ये इंग्रजी शिक्षण व युरोपियन प्रथा स्वीकारण्याची इच्छा बाळगणारे 'बंगाल मुस्लिम' यांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी अब्दुल लतीफ या सरकारी सेवेत असलेल्या बंगाली मुसलमान अधिकाऱ्याने कलकत्ता मोहम्मदन साक्षरता आणि वैज्ञानिक संस्था स्थापन केली. इस्लामच्या आवश्यक तत्त्वांचे पालन करणे किंवा त्यांच्या मुस्लीम समुदायासोबत देशवासीयांच्या पारंपारिक पूर्वग्रहांना उधळणे हात्याचा उद्देश होता. कलकत्ताच्या सुशिक्षित मुस्लिमांच्या छोट्या समुदायाचा एक नेता म्हणून, लतीफ यांचा सरकारकडून नियमितपणे सल्ला घेण्यात आला.

१८७८मध्ये नवाब अमीर खान यांनी राष्ट्रीय मोहम्मद असोसिएशनची स्थापना केली. एकट्या मुस्लिम प्रयत्नांनी मुस्लिमांचे भवितव्य पुन्हा जिवंत होणार नाही असे अमीर अलीयांचे मत होते. त्यासाठी सरकारी मदत आवश्यक होती आणि जर ती मिळाली तर मुस्लिमांना त्यांच्या स्वतःच्या राजकीय संघटनेची ताकद वाढवणे शक्य होते. जेव्हा त्यांना सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी इंडियन असोसिएशनमध्ये येण्याचे आमंत्रण दिले तेव्हा त्यांनी तसे करण्यास नकार दिला. १८८२च्या स्मारकात, नॅशनल मोहमेदन असोसिएशनने आपल्या मागण्या सूचीबद्ध केल्या- मुस्लिमांसाठी राखीव असलेल्या नोक-यांचे प्रमाण वाढवावे, पदासाठी पात्रता म्हणून विद्यापीठाच्या शिक्षणावर कमी महत्त्व दिले जाईल, मुस्लिम समुदायाच्या विशेष शैक्षणिक आवश्यकतांसाठी तरतूद. अशाप्रकारे, प्रथम भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना होण्याच्या दोन वर्षांपूर्वी स्वतंत्र मुस्लिम राजकीय परिषद सुचविण्यात आली होती.

कालावघोकात मुस्लिम नेत्यांनी इंग्रजी शिक्षणाच्या मूल्याचे कौतुक करण्यास सुरवात केली. १०जानेवारी १८६८रोजी झालेल्या जाहीर सभेत अब्दुल लतीफ यांनी मुस्लिम मुलांना इंग्रजी शिक्षणाची उद्युक्त केले. सर सय्यद अहमद खान यांनी अलीगढ़ महाविद्यालयाचा विचार करण्यापूर्वीच बंगालमधील मुस्लिम नेत्यांनी या प्रकरणात पुढाकार घेतला होता. इतर प्रांतांच्या तुलनेत इंग्रजी शिक्षणात बंगालमधील मुस्लिम विद्यार्थ्यांची मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या काळात मुस्लिम राजकारणाने हिंदूंपेक्षा वेगळ्या मार्गाचा अवलंब केला आहे. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावाखाली हिंदूंनी आपल्या राजकीय विचार व राजकीय संघटना आधुनिक धर्तीवर विकसित केल्या असताना मुस्लिमांनी वहाबी चळवळ सुरू केली जी सर्वात हिंसक आणि ब्रिटीशविरोधी आणि जमातवादी स्वरुपाची होती.

१३.३. १८५७ च्या विद्रोहानंतर अलीगढ चळवळ,

१८५७ नंतर मुस्लीम समाजासमोर दोन संभ्याव्य धोके उभे होते. एक तर ब्रिटीश सरकारी वर्तुळाला एक खात्री होती की १८५७ च्या बंडखोरीला मुसलमान जबाबदार आहेत, आणि दुसरी म्हणजे बंगाली हिंदूंची वाढती स्पर्धा. सय्यद अहमद खान यांनी या समस्यांकडे सर्वांत आधी पाहिले. मुस्लिमांना त्यांच्या ख्रिश्चन राज्यकर्त्यांशी व नव्या शिक्षणाशी सहमत होईपर्यंत तेजगाच्या शर्यतीत मागे पडत राहतील, असे त्यांना वाटले. ते अत्यंत कट्टरपंथी राहतील, राज्यकर्ते त्यांच्याशी भेदभाव करुन त्यांचे स्थान अधिक खालावले जाईल.

सय्यद अहमद खान यांचा जन्म १८१७ मध्ये झाला. त्यांनी वयाच्या विसाव्या वर्षी ब्रिटिश सरकारचे अधिकारी म्हणून आपल्या कारकीर्दीची सुरुवात केली. १८५७च्या बंडखोरीच्या वेळी, ते कनिष्ठ न्यायालयीन पदावर कंपनीच्या सरकारची सेवा करीत होते. ते इग्रजांसोबत निष्ठावान राहिले आणि त्यांनी मुस्लीम धर्मातील धर्मांध नेत्यांनाही असेच वागण्यास सांगितले. त्यांनी यशस्वी युक्तीवाद करून स्थानिक युरोपियन लोकांसोबत चांगले संबंध प्रस्थापित केले. त्यांच्या निष्ठावंत सेवेची ब्रिटीश सरकारने दाखल घेवून

मुस्लिमांसोबत असलेला दृष्टीकोन बदलला. सय्यद अहमद खान यांनी संधीचा उपयोग स्वतःच्या हितसंबंधांना न जोपासता समाज वृद्धीसाठी केला. त्यांनी मुस्लिम समुदायाच्या दयनीय अवस्थेबद्दल मनापासून विचार केला आणि त्याची दयनीयता दूर करण्यासाचाठाम संकल्प केला.

राष्ट्रवादापासून जातीयवादी धोरणाकडे कल

सय्यद अहमद खान यांनी १८५७ ची बंडखोरी हा मुस्लिम कट असल्याचे नाकारून आपल्या समुदायाचे हितसंबंध जोपासण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की इंग्रजी सरकारने मुस्लिमांमध्ये हस्तक्षेप न केल्यामुळे त्यांच्या धर्मात ब्रिटिशांविरुद्ध 'जेहाद' सुरू करण्याचे कोणतेही कारण नव्हते. सय्यद यांच्या म्हणण्यानुसार त्यातील बहुतेक लोक ब्रिटीशांच्या पाठीशी उभे होते. सय्यद अहमद खान यांना धर्माला नवीन दिशा देण्याची इच्छा होती. त्याशिवाय त्यांचे शैक्षणिक धोरण यशस्वी होऊ शकले नसते. पाश्चात्य शिक्षण हे इस्लामिक परंपराशी सुसंगत आहे हे त्यांना दर्शवावे लागले. 'इस्लामचा एकमेव विश्वासार्ह मार्गदर्शक कुराण' या धारणेवरून सय्यद यांनी नव्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला जेणेकरून इस्लाममधील तर्कविसंगत गोष्टी टाळता येतील. त्यांना यावरून उत्तर भारतातील उलेमा आणि त्यांच्या सर्व रूढीवादी अनुयायांशी संघर्ष करावा लागला.

सुरुवातीला सय्यद अहमद खान यांनी असा युक्तिवाद केला होता की आपल्या प्रांतातील लोकांपर्यंत पाश्चिमात्य शिक्षण आणण्याचा सर्वात उत्तम मार्ग म्हणजे देशी भाषा आहे, परंतु नंतर त्यांना खात्री झाली की इंग्रजी हे शिक्षणाचे माध्यम असावे. अलीगडमधील अँग्लो-ओरिएंटल कॉलेजची स्थापना ही त्यांची सर्वात उल्लेखनीय शैक्षणिक कामगिरी होती. ते पाश्चात्य ज्ञानाचा प्रसार आणि इस्लामिक विचारांच्या अभ्यासाचे एक उत्तम केंद्र बनले. सय्यद अहमद खान यांनी सुरू केलेल्या मुस्लिमांमध्ये सुधार चळवळ अलिगड चळवळ म्हणून ओळखली जाऊ लागली. १८७७मध्ये महाविद्यालयाची पायाभरणी करणा-या व्हाईसरॉय लॉर्ड लिट्टन यांच्यासमोरकेलेल्या अभिभाषणात त्यांनीअसे म्हटले होते की, भारतातील ब्रिटीश राजवट ही जगाने पाहिली गेलेली सर्वात विलक्षण घटना आहे. स्वत: ला सय्यद अहमद खान यांचे शिष्य समजणारे मोहम्मदन एंग्लो ओरिएंटल महाविद्यालयाचे प्राचार्य थिओडोर बेक यांनी असा दावा केला की भारतीय मुस्लिम विचार इंग्लंडच्या जुन्या टोरी विचारधारेसोबत जुळणारे असून त्यांचा लोकशाहीवर फारसा विश्वास नाही.

बेक हे संपूर्णपणे कॉंग्रेसचे विरोधी होते. बेक यांनी हिंदू आणि मुस्लिमांमध्ये फूट पाडण्यासाठी पद्धतशीर प्रयत्न केले. अलिगड चळवळीतील हिंदूविरोधी पक्षपातीपणासाठी त्यांनी पुष्कळ प्रयत्न केले. बेक नंतर आलेले थिओडोर मॉरिसन हे १९०५ पर्यंत कार्यरत राहिले. हे बेकचे विद्यार्थी होते. मुस्लिम व हिंदूंमधील वाढती राजकीय एकता पाहून भविष्यात होणाऱ्या संकटाची चाहूल त्यांना लागली. अशा प्रकारे, त्यांनी मुस्लिमांना राजकीय आंदोलनापासून दूर करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांची शक्ती त्यांच्या समाजाच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक उन्नतीकडे वळविली. मोहम्मदन एंग्लो-ओरिएंटल महाविद्यालयाचे पहिले दोन प्राचार्य, भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस विरोधात उघडपणे वैरभाव दर्शवितात आणि अलीगढ़ चळवळीची पायाभरणी करतात. सय्यद अहमद खान यांना असे

वाटले की जर इंग्रजांनी भारत सोडला तर हिंदू आणि मुस्लिम शांततेत एकत्र जगू शकणार नाहीत. मार्च १८८८ मध्ये त्यांनी विचारले की जर इंग्रज सैन्याने भारत सोडला तर 'दोन राष्ट्रं - मुस्लिम आणि हिंदू' एकाच सिंहासनावर बसून सत्तेत समान राहू शकतील काय? नक्कीच नाही. त्यापैकी एकाने दुसऱ्यावर विजय मिळवला पाहिजे. असे आततायी विचार ते मांडू लागले.शैक्षणिक आणि सामाजिक प्रश्नांचा प्रश्न म्हणून मुस्लिम नवनिर्मितीचे जनक सय्यद अहमद खान सुधारणावादी होते, परंतु राजकीय बाबतीत ते पुराणमतवादी होते. सय्यद अहमद खान यांचे १८८८ मध्ये निधन झाले. अलिगड चळवळ आणि त्याचे संस्थापक या दोघांवरही कडक टीका झाली. हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यात संघर्ष घडवून आणण्यासाठी आणि भारतीय उपखंडात जातीयवादाला चालना देण्यासाठी ही चळवळ जबाबदार होती असे त्यांचे मत होते. अलिगड चळवळीमुळे शेवटी मुस्लिम लीगची स्थापना झाली आणि पाकिस्तानची निर्मिती झाली.

मुस्लिम लीगची स्थापना

१९०६मध्ये मुस्लिम लीगच्या स्थापनेनंतर मुस्लिमांनी राजकीय प्रकटीकरण व संघटनेच्या नव्या युगात प्रवेश केला. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस कॉंग्रेसचे आंदोलन लोकांमध्ये मूळ धरत होते. १९०३च्या शेवटी, गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कर्झन यांनी हिंदू मुस्लीम यांना फोडण्यासाठी बंगालच्या फाळणीची योजना जाहीर केली. या घोषणेमुळे संपूर्ण प्रांतात सार्वजनिक रोष पेटला. जेव्हा भारत सरकारने ७जुलै १९०५रोजी विभाजनाची योजना जाहीर केली तेव्हा देशभरात जाहीर सभा आणि निदर्शने झाली. प्रांत फाळण्याच्या घोषणेनंतर एका महिन्यानंतर कॉंग्रेसने ब्रिटीशांच्या विरोधात स्वदेशी चळवळ सुरू केली. अशा प्रकारे भारतातील राजकीय परिस्थिती चिघळत चालली होती. नोव्हेंबर १९०५ मध्ये लॉर्ड मिंटो या नव्या वायसरॉयला परिस्थितीबद्दल गंभीरपणे चिंता वाटली. मिंटो यांनी राज्य सचिव जॉन मॉर्ले यांना लिहिले की, ते 'कॉंग्रेसच्या उद्दीष्टांना मात देवू शकेल असा विचार केला पाहिजे. ब्रिटीश व्हाईसरॉयने मुस्लिमांना कॉंग्रेसच्या चळवळीपासून दूर ठेवण्याची योजना आखण्यास सुरुवात केली. त्यांने किमान मध्यम घटकांना संतुष्ट करण्यासाठी सुधारणांच्या योजनेवर काम करण्यास सुरवात केली.

त्याने मुस्लिम नेत्यांना काँग्रेस विरुद्ध राजकीय कृती करण्यास उद्युक्त केले. लॉर्ड मिंटो यांनी १ ऑक्टोबर १९०६ रोजी दिलेल्या भाषणात मुस्लिम समुदायाला अनेक खास सवलती देण्याची घोषणा केली. लॉर्ड मिंटो यांनी मुस्लीम समाजाला असे आश्वासन दिले की 'कोणत्याही प्रतिनिधित्वाच्या व्यवस्थेत मुस्लीम समाजाचा प्रभाव कायम राखण्यासाठी नगरपालिका, जिल्हा मंडळ किंवा विधानपरिषदेवर असो, ज्यामध्ये मुस्लीम समाजाला प्रतिनिधित्व दिले जाईल. मुस्लीम समुदायाचे प्रतिनिधित्व. लॉर्ड मिंटो यांनी दिलेल्या या आश्वासनामुळे भारतात ब्रिटीशांच्या राजवटीचे नवीन धोरण निर्माण झाले. प्रथम, हिंदू आणि मुस्लिम वेगवेगळ्या रूची आणि भिन्न दृष्टीकोन असलेल्या व्यावहारिकरित्या दोन स्वतंत्र विचारधारांचा पुरस्कार करतात यावर अधिकृत शिक्कामोर्तब केले. सरकारने विधानपरिषदातील त्यांच्या प्रतिनिधींच्या संख्येबद्दल मुस्लिमांना विशेष झुकते माप देण्याचे वचन दिले. या दोन मुद्द्यांमुळे मुस्लीम राजकारणात बळ निर्माण झाले आणि जवळजवळ चाळीस वर्षांनंतर होणाऱ्या पाकिस्तानच्या स्थापनेचा हा पाया होता. बंगालची फाळणी

आणि त्यानंतरच्या घटनांनीही वाढत्या जातीयवादाला खतपाणी मिळाले. संपूर्ण मुस्लिम समुदायाच्या राजकीय हितसंबंधांना चालना देण्यासाठी त्यांना केंद्रीय राजकीय संस्था असणे आवश्यक आहे. ब्रिटिश सरकारच्या न्यायावर सय्यद खान यांचा पूर्ण विश्वास होता. त्याच्या इंग्रजी मित्रांनीही त्यांच्या मताचे समर्थन केले.

बंगालच्या फाळणीनंतर आणि त्यानंतर येणा-या घटनात्मक सुधारणांच्या घोषणेनंतर परिस्थिती पूर्णपणे बदलली गेली. हिंदूंमध्ये फाळणीविरोधी आंदोलन जोरात वाढत होते आणि कॉंग्रेसने त्यांचे समर्थन केले. अशा परिस्थितीत हिंदूंच्या राजकीय संघटनेचा मुकाबला करण्यासाठी मुस्लिमांना त्यांची स्वतःची केंद्रीय राजकीय संस्था असण्याची गरज भासू लागली. शैक्षणिक परिषदेच्या संदर्भात मोठ्या संख्येने प्रख्यात मुस्लिम नेत्यांच्या उपस्थितीचा फायदा घेऊन ढाक्क्याच्या नवाब सलीमुल्ला यांनी एक बैठक बोलावली आणि मुस्लिम समाजाच्या हिताचे लक्ष वेधण्यासाठी केंद्रीय मोहम्मद संघटनेची योजना प्रस्तावित केली. ते म्हणाले की यामुळे मुस्लिम युवकांच्या राजकारणात सहभाग घेण्यास वाव मिळेल आणि त्यायोगे त्यांना भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसमध्ये जाण्यास प्रतिबंध होईल. हा प्रस्ताव मान्य करण्यात आला आणि ३०डिसेंबर १९०६रोजी झालेल्या बैठकीत अखिल भारतीय मुस्लिम लीगची स्थापना झाली. मुस्लिम लीगची उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे ठेवण्यात आली आहेत -

१) भारतातील मुस्लिमांमध्ये ब्रिटीश सरकारशी एकनिष्ठतेची भावना निर्माण करणे आणि भारतीय उपायांबद्दल सरकारच्या हेतूंबद्दल उद्भवू शकणारा कोणतीही गैरसमज दूर करणे. .

२) भारताच्या मुस्लिमांच्या राजकीय हक्कांचे रक्षण करणे आणि त्यांच्या गरजा व आकांक्षांचे शासनाकडे आदरपूर्वक प्रतिनिधित्व करणे.

3) पूर्वग्रह न ठेवता इतर समाजांबद्दल वैरभाव निर्माण करण्याच्या भावना मुस्लिमांमध्ये वाढू नये.

मुस्लिम लीगचे पहिले वार्षिक अधिवेशन २ डिसेंबर १९०७रोजी कराची येथे आयोजित करण्यात आले होते. या जागेची निवड मुस्लिमांमध्ये वाढणाऱ्या नव्या राष्ट्रवादाचे संकेत होते. यासाठी सिंध प्रांताची निवड केली गेली कारण लीगच्या प्रकाशनात असे म्हटले होते की, 'सिंध हे मुहम्मद बिन कासिममुळे पावन झालेली जागा होती.

३०डिसेंबर १९०८रोजी अमृतसर येथे झालेल्या लीगच्या दुसऱ्या वार्षिक अधिवेशनात आगामी घटनात्मक सुधारणांवर प्रदीर्घ चर्चा झाली. १९१२पासून मुस्लिम लीगचे राजकारण अधिक प्रखर बनले. पहिल्या महायुद्धाच्या तत्पूर्वीच्या काळात मुस्लिम मध्यम वर्गाची राजकीय परिपक्वता वाढली. तुर्कीतील एव्हर पाशा यांच्या नेतृत्वाखालील यंग तुर्क चळवळीने भारतीय मुस्लिमांवरही भारतीयांसाठी स्वराज्य कार्यक्रमाच्या दिशेने मोठा प्रभाव पाडला. त्यानंतर मुस्लिम लीगमध्ये त्याचा अवलंब केला.

लखनौ करार

ब्रिटिशांविरूद्ध असलेल्या समान असंतोषामुळे कॉंग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यात १९१६ मध्ये लखनौ करार झाला. इंग्लंडचे तुर्की विरुद्ध युद्ध सुरु होते. इंग्लंडने प्रथम महायुद्धानंतर तुर्क स्थानच्या खालीफाचे सर्वोच्च स्थान खालसा केले आणि त्यामुळे इंग्रजांविरूद्ध तीव्र मुस्लिम भावना जागृत झाल्या. लखनौ करार ही दोन कॉंग्रेस व लीग या दोघांच्या सहकार्याची पहिली घटना होती. लीग हा प्रमुख सामाजिक आधार असणाऱ्या मुस्लिम मध्यमवर्ग राष्ट्रवादी संकल्पनांकडे वळत चालला होता.१९१८मध्ये दिल्ली येथे झालेल्या अधिवेशनात मुस्लिम लीगने एक ठराव संमत केला आणि त्यानुसार भारताला आत्मनिर्णय सिद्धांताचा वापर करण्याची मागणी केली गेली. विजयी मित्रपक्षांनी तुर्कीवर लादलेल्या सेव्हर्स कराराच्या अटींमुळे भारतीय मुस्लिम संतापले. या करारामुळे तुर्कीला सीरिया, पॅलेस्टाईन, अरेबिया आणि अन्य आशियायी प्रदेश तुर्क साम्राज्यापासून वंचित ठेवण्यात आले. त्यांचा असा युक्तिवाद होता की या प्रांतांमध्ये असलेली त्यांची पवित्र ठिकाणे नेहमीच तुर्कीच्या सुलतानाच्या अधिपत्याखाली असली पाहिजेत. गांधी आणि इतर कॉंग्रेस नेत्यांनी खिलाफत मुद्द्याला पाठिंबा दर्शविला आणि मुहम्मद अली आणि शौकत अली यांच्याशी सामर्थ्यवान खिलाफत चळवळीचे आयोजन केले. तथापि, तुर्कीमधील मुस्तफा केमाल पाशा यांनी १९२३ मध्ये सुलतानशाही आणि खलीफाचे पद रद्द केल्यामुळे खिलाफत चळवळीने आपला उद्देश गमावला. म्हणूनच मुस्लिम लीगने कॉंग्रेसशी असलेल्या सहकार्यापासून दूर जाणे सुरू केले, ज्यामुळे शेवटी मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राज्य आणि पाकिस्तानची निर्मिती होण्याची मागणी झाली.

१३.४ हिंदू महासभा

हिंदू महासभा ही राजकीय संस्था म्हणून नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक संस्था म्हणून स्थापना केली गेली. १९०७मध्ये पंजाबमध्ये हिंदु सभेची स्थापना झाली. नंतर १९१५मध्ये पंजाबमध्ये अखिल भारतीय हिंदू महासभेची स्थापना झाली. हिंदू महासभा कॉंग्रेसच्या मुस्लिम अनुयय प्रवृत्तीचा विरोध करीत होती.त्याचा थेट मुस्लिम लीगशी संघर्ष होता. हिंदु महासभेचे पहिले महत्त्वपूर्ण अधिवेशन १९२३ मध्ये आयोजित करण्यात आले होते. अली बंधू आणि अबुल कलाम आझाद यांच्यासह अनेक कॉंग्रेस नेत्यांनी हजेरी लावली होती. १९१४मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे हिंदू महासभा अधिक हिंदूत्ववादी बनली. त्यात मुख्यत्वे जमीनदार, शिक्षक, सरकारी कर्मचारी आणि इतर लोकांचा समावेश आहे. मुस्लिम लीग सतत मागणी असलेल्या स्वतंत्र मतदार संघाला त्यांनी नेहमी विरोध दर्शविला होता.

हिंदू महासभेचे महत्त्वाचे नेते

हिंदू महासभेचे सर्वात महत्वाचे नेते विनायक दामोदर सावरकर होते. वयाच्या सोळाव्या वर्षी ब्रिटीश सरकारने चापेकर बंधूंना फाशी देताना ते अस्वस्थ झाले. देशाच्या मुक्ततेसाठी आपण सशस्त्र क्रांतीत भाग घेऊ आणि प्रसंगी प्राणांचे बलिदान देवू असा संकल्प सावरकरांनी घेतला होता. जानेवारी १९००मध्ये त्यांनी 'मित्र मेळा' संघटना स्थापन केली. तीच नंतर 'अभिनव भारत' म्हणून ओळखली जावू लागली. १९०५मध्ये

सावरकरांनी परदेशी कपड्यांची होळी केली तेव्हा जमलेल्या जमावाला टिळकांनी संबोधित केले. अशा उपक्रमांमुळे त्याना पुणे येथील फर्ग्युसन महाविद्यालयातून काढून टाकण्यात आले. लंडनमधील भारत क्रांतिकारक नेते श्यामजी कृष्ण वर्मा यांच्या मदतीने टिळकांनी सावरकरांची सरकारी नोकरी कधीही स्वीकारणार नाही या अटीवर सावरकरांच्या शिक्षणाची इंग्लंडमध्ये व्यवस्था केली. श्यामजी कृष्ण वर्मा सावरकरांच्या व्यक्तिमत्वामुळे इतके प्रभावित झाले की, त्यांनी लंडनमधील इंडिया हाऊसचे व्यवस्थापन सावरकरांना सोपवले. जुलै १९०९मध्ये मदनलाल धिंग्रा यांनी सर कर्झन वायलीची हत्या केली. ब्रिटिश वृत्तपत्रांनी धिंग्रा सावरकरांपासून प्रेरित असल्याचे आरोप केले. धिंग्रा यांनी कोर्टात एक निवेदन केले, ज्यामध्ये त्यांनी दावा केला होता की, ते इंग्रजांविरूद्धच्या भारतीय स्वातंत्र्य युद्धामध्ये सैनिक आहेत. धिंग्रा यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली.सावरकरांना अटक करण्यात आली व त्यांना भारतात पाठविण्यात आले. मार्च १९११मध्ये त्याच्यावर खटला चालविला गेला आणि त्यांना पन्नास वर्ष जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली. त्यासाठी त्यांना अंदमानच्या सेल्युलर जेलमध्ये पाठविण्यात आले होते.

नंतर १९२३मध्ये त्यांना भारतात आणले गेले आणि त्यांना रत्नागिरी येथे कैद केले गेले. १९२४मध्ये त्यांना राजकीय कार्यात भाग न घेण्याच्या अटीवर सोडण्यात आले होते. नंतर ते हिंदू महासभेत सामील झाले आणि बऱ्याच वर्षांपासून ते अध्यक्ष होते. १९२३मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'हिंदुत्व' या ग्रंथात हिंदू धर्मांबद्दल सावरकरांच्या कल्पनांचे स्पष्टीकरण दिले गेले. 'हिंदुत्व'मध्ये त्यांनी' हिंदू राष्ट्र निर्माण होण्यास हातभार लावणाऱ्या भौगोलिक, वांशिक, धार्मिक आणि इतर बाबींचा तपशील दिला. सावरकरांना हिंदूंच्या विचारांना भारतीय उपखंडात प्रतिष्ठित स्थान हवे होते. सावरकर म्हणाले की, इतर देशांत हजसाठी गेलेले भारतीय मुस्लिम स्वतःचा देश म्हणून भारताकडे पाहत नव्हते. त्यांनी पॅन-इस्लामवादाचा निषेध केला आणि असेही म्हटले की बहुसंख्य समुदाय म्हणून हिंदू कधीही त्यांच्या हक्कांचा त्याग करू शकत नाहीत. त्यांनी 'भारतीय स्वातंत्र्य युद्ध' या पुस्तकाच्या प्रास्ताविकात सांगितले होते की सरसकट सर्व मुसलमानांविरूद्ध द्वेषाची भावना आता पाळली गेली तर ती अन्यायकारक आणि मुर्खपणा ठरेल. ब्रिटिशांच्या युद्धाच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देताना हिंदू महासभेने भारत छोडो आंदोलनात भाग घेतला नाही. यातून हिंदू महासभेचे राजकीय नुकसान झाले आणि १९४५-४६च्या निवडणुकीत त्याचे वाईट परिणाम झाले. गांधींच्या अहिंसेशी सावरकर सहमत नव्हते. त्यांनी गांधीजींच्या विकेंद्रित धोरणाचा निषेध केला. हिंदु महासभेच्या १९३१च्या अधिवेशनात अध्यक्षीय भाषणात ते म्हणाले, 'आम्ही सर्वप्रथम या यंत्राचे स्वागत करू. हे यंत्र युग आहे. हस्तकलांना त्यांचे योग्य स्थान असेल, परंतु राष्ट्रीय उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर करावे लागेल' सावरकरांचा वर्ग संघर्षांवर विश्वास नव्हता. त्यांच्या मते समृद्ध अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी वर्ग सहकार्य आवश्यक होते. भांडवल आणि कामगार या दोहोंचे हित देशाच्या हिताच्या अधीन असावे लागेल. उत्पादन जास्तीत जास्त करण्यासाठी आणि संप करणाऱ्यांवर कडक नियंत्रण ठेवले पाहिजे अशी पावले उचलावीत, अशी सावरकरांची इच्छा होती.

हिंदू महासभेच्या नेत्यांनी असा दावा केला की कॉंग्रेसच्या तुष्टीकरणाच्या धोरणामुळे हिंदू आणि मुस्लिम यांच्यातील दरी आणखी वाढली आहे आणि त्यांनी हिंदूंच्या

हक्कांना धोका दर्शविला आहे. सावरकरांची राष्ट्रीयत्व संकल्पना सांस्कृतिक, वांशिक आणि ऐतिहासिक जोडांवर आधारित होती.

पंडित मदन मोहन मालवीय हे हिंदू महासभेचे आणखी एक महत्त्वाचे नेते होते. ते कॉंग्रेसचे सदस्यही होते. १९२४मध्ये महासभेच्या विशेष अधिवेशनात अध्यक्षीय भाषणात पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी असा युक्तिवाद केला की महासभा ही जातीय संघटना नव्हती आणि ती कॉंग्रेसची विरोधी नाही. हिंदू महासभा कॉंग्रेसच्या कामाला पूरक ठरेल असा दावा त्यांनी केला. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की, कॉंग्रेस एक राजकीय संस्था असल्याने अस्पृश्यता, आंतरजातीय मत्सर, बालविवाह आणि इतर अनेक सामाजिक अत्याचारांसारख्या सामाजिक आणि गैर-राजकीय गोष्टींना सामोरे जाऊ शकत नाही. परंतु महासभा त्यांच्याशी सामना करू शकली आणि हिंदूंच्या हिताचे रक्षण करू शकली. निवडणूकीत सहभागी होण्याचा निर्णय १९२६मध्ये घेण्यात आला आणि महासभा प्रामुख्याने राजकीय संस्था बनल्या नाहीत. अशा प्रकारे हिंदू महासभा हा हिंदूंचा पक्ष बनला आणि मुस्लिम लीग ही मुस्लिमांची पार्टी होती. मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राज्य स्थापनेच्या मागणीला हिंदू महासभेने तीव्र विरोध दर्शविला आणि अखेर फाळणीस सहमती दर्शविल्याबद्दल गांधींजींवर टीका केली होती.

१३.५ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (आर. एस. एस.)

स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील प्रमुख राष्ट्रवादी संघटना ही भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस होती. कॉंग्रेसने सर्व गटांना सामावून घेण्यासाठी एक सर्वसमावेशक संमती देणारी रणनीती स्वीकारली ज्यामध्ये काही बाबींवर तडजोडीची स्वीकृती आवश्यक होती. मात्र सर्व गटांचे समाधान करण्यात ते पूर्णपणे यशस्वी झाले नाहीत. उदाहरणार्थ, बऱ्याच मुस्लिम नेत्यांना असे वाटले की, पश्चिमेकडील हिंदू-उच्चभ्रूंनी कॉंग्रेसवर नियंत्रण ठेवून मुस्लिम हितसंबंधांचा पुरेसा प्रतिसाद दिला नाही. शिवाय हिंदू पुनरुज्जीवनवादी मानत होते की हिंदु समुदायाच्या हिताचे कॉंग्रेसकडून पुरेसे संरक्षण झाले नाही. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या संस्थापकांना शंका होती की मुसलमानांचा समावेश असलेला कॉंग्रेस हिंदू समाजाची एकता आणू शकेल का? राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना १९२५ मध्ये एक प्रकारची सांस्कृतिक संस्था म्हणून केली गेली होती. ज्याचे उद्दीष्ट हिंदू समुदायाला प्रशिक्षित करणे हे होते ज्यायोगे राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातील त्यांच्या चारित्र्यनिर्मितीच्या अनुभवाच्या आधारे हिंदू समाजाला एकत्रित करण्यासाठी काम करतील जेणेकरुन भारत पुन्ह एक स्वतंत्र देश आणि एक सर्जनशील समाज बनू शकेल. हेगडेवार यांना याची खात्री होती की सामाजिक दृष्टिकोनात मूलभूत बदल हा पुनरुज्जीवित भारताची पूर्वस्थिती आहे. त्या बदलांमध्ये राष्ट्रवादीचा योग्य प्रशिक्षित कार्यकर्ता किंवा स्वयंसेवक महत्वाची भूमिका बजावेल. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांनी १९२५ मध्ये केली होती. महाराष्ट्रात स्थायिक झालेले डॉ. हेडगेवार १९२९ पर्यंत सावरकरांचे निकटवर्तीय आणि हिंदू महासभेचे सदस्य होते. हेडगेवार यांना हे जाणवले की, भारताच्या पतनाचे कारण म्हणजे हिंदू समाजाचे विभाजन होय. हिंदूंची एकजूट हे ध्येय साध्य करण्यासाठी त्यांनी राजकारण महत्त्वाचे मानले नाही, तर धार्मिक आणि सामाजिक पुनरुत्थानाला महत्व दिले

होते. हेडगेवार यांचा असा विश्वास होता की हे केवळ हिंदु 'संस्कृती' च्या पुनरुज्जीवन आणि शुध्दीकरणाच्या आधारावरच साध्य करता येईल.

संघाची मुळे महाराष्ट्राच्या मातीत मिसळली गेली. त्याचे सदस्यत्व आणि चिन्हे जवळजवळ केवळ महाराष्ट्रीयच होती. त्याच्या अनुशासनाची आणि वैचारिक चौकटीची रचना संपूर्णपणे हेगडेवार यांनी आखली. त्यांच्या चरित्रकारानुसार हेडगेवार कुटुंब हे मुस्लिम राज्य असलेल्या हैदराबादहून नागपुरात स्थायिक झाले. एक तरुण विद्यार्थी म्हणून, हेडगेवार यांना इतिहास आणि राजकारणाची उत्सुकता होती. डॉ. मुंजे यांनी त्यांना कॉंग्रेसमध्ये येण्याचे राजी केले होते. १९२० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात हेडगेवार कॉंग्रेस पक्षातील कामांमध्ये आणखी गुंतले. नागपूर येथे १९२०सालच्या कॉंग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात त्यांनी व्यवस्था ठेवण्यासाठी सुमारे १२०० तरुणांचे स्वयंसेवक युनिट आयोजित केले. १९२३ मध्ये जातीय दंगलीचा प्रादुर्भाव झाल्याने हेडगेवारांना असे वाटले की, हिंदूंमध्ये असणारा भेद ही एक मोठी सामाजिक समस्या आहे. ३० ऑक्टोबर १९२३ रोजी जिल्हाधिका-यांनी दिंडी मिरवणुकीवर बंदी घातली. परंतु प्रभावशाली हिंदूंनी बंदीचे उल्लंघन करण्याचा निर्णय घेतला. एका वृत्तपत्राने असे वृत्त दिले आहे की सुमारे २०,००० हिंदूंनी सरकारच्या आदेशाचे उल्लंघन केले. या अवहेलनातून नागपूर हिंदू सभा उदयास आली. डॉ. मुंजे यांची स्थानिक सभेचे उपाध्यक्ष म्हणून निवड झाली आणि हेडगेवार हे सचिव झाले. हेडगेवार त्यांनी असे मत मांडले की, हिंदूंच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी आणखी काही बाबी आवश्यक आहे. त्यांच्या विचारसरणीवर मुख्य प्रभाव म्हणजे सावरकरांच्या 'हिंदुत्व' या हस्तलिखिताचा होता. सावरकरांच्या हस्तलिखिताचे मुख्य सूत्रे म्हणजे हिंदू, ज्यांचे पूर्वज हिंदू पुरातन काळापासून एक आहेत. जो उत्तरेकडील सिंधू नदीपासून दक्षिणेकडे हिंदी महासागरापर्यंत या देशाला आपला मानतो.

सप्टेंबर १९२५ मध्ये दसरा या हिंदू सणानिमित्त हेडगेवार यांनी हिंदू पुनरुत्थानाची आपली नवीन चळवळ सुरू केली. प्रथम सहभागी नागपुरातील मोठ्या प्रमाणात ब्राह्मण भागातून भरती झाले. सुरुवातीस उपक्रमांचा विकसित कार्यक्रम नव्हता. आठवड्यातून सहभागी झालेल्यांनी 'आखाडा' (व्यायामशाळा) मध्ये उपस्थित राहणे व रविवारी व गुरुवारी राजकीय वर्गात भाग घेणे अपेक्षित होते. हेडगेवार यांनी अत्यंत काळजीपूर्वक तरुण संस्थेच्या पहिल्या कार्यकर्त्यांची निवड केली. स्वयंसेवक आणि सर्वसामान्यांनाही शिस्तीचे मूल्य त्यांना दाखवायचे होते आणि असे करण्यासाठी राम-नवमी हा लोकप्रिय धार्मिक कार्यक्रम निवडला. हेडगेवारांच्या चरित्रकारानुसार, राम-नवमी उत्सवाच्या वेळी नागपूर जवळील रामटेक या मंदिराच्या सभोवतालच्या अराजक परिस्थितीमुळे उपासकांना मोठा त्रास सहन करावा लागला. शिवाय, मुस्लीम फकीर 'आणि' ब्राह्मण पंडित' यांनी अनेक गावक-यांची फसवणूक केल्याचे त्यांच्या कानावर आले होते. हेडगेवार यांनी परिस्थितीचे निवारण करण्यासाठी १९२६च्या उत्सवात आपल्या स्वयंसेवकांना सोबतघेण्याचा निर्णय घेतला. त्या निमित्ताने त्यांनी संस्थेचे नाव व गणवेश दोन्ही निवडले. स्वयंसेवक त्यांच्या नवीन गणवेशात मंदिराकडे निघाले. संघाच्या सूत्रांनी दिलेल्या माहितीनुसार, त्यांनी मुख्य मूर्तीसाठी मंदिरात येणाऱ्या उपासकांसाठी रांगा लावल्या, पिण्याचे पाणी दिले, आणि भ्रष्ट पुजाऱ्यांना हाकलले. लोकांसमोर या

नाट्यमय प्रसंगानंतर लवकरच लाठी चालवण्याचा व सामूहिक प्रार्थनांचा आरएसएस च्या कार्यक्रमात समावेश करण्यात आला. १९२६ मध्ये पहिला शाखा उघडण्यात आली व आरएसएसच्या गटाने दररोज भेटण्याची प्रथा सुरु झाली. सप्टेंबर १९२७ मध्ये नागपुरात जातीय दंगल उसळली तेव्हा हेडगेवार यांचे माजी क्रांतिकारक मित्र आणि निकटवर्तीय अण्णा सोहोनी यांनी शहरातील विविध हिंदू परिसराच्या संरक्षणासाठी संघाच्या सदस्यांमधुन सोळा पथकांचे आयोजन केले. हेडगेवारांचा क्रांतिकारक भूतकाळ आणि आरएसएसच्या निमलष्करी स्वरूपामुळे केंद्रीय प्रांत गृह खात्याला खात्री होती की आरएसएस धोकादायक क्रांतिकारक गटामध्ये विकसित होऊ शकतो. आरएसएस चळवळ हळूहळू विस्तृत होऊ लागली. त्याच्या वाढीमुळे हेडगेवार यांनी नोव्हेंबर १९२९ मध्ये आरएसएसच्या ज्येष्ठ नेत्यांना नागपूर येथे बोलावून त्यांच्या कार्याचे मूल्यांकन केले आणि 'शाखांचे' विस्तार समन्वय साधण्याच्या मार्गांवर विचार केला. त्यांनी ठरवले की 'सरसंघचालक' या संस्थेकडे एक सर्वोच्च मार्गदर्शक असावा, ज्याला पूर्ण निर्णय घेण्याची शक्ती असेल. ते सर्व पदाधिकारी निवडतील आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कामकाजावर स्वत: पर्यवेक्षण करतील.

ज्येष्ठ नेत्यांनी एकमताने घेतलेल्या निर्णयामुळे हेडगेवार यांना प्रथम 'सरसंघचालक' म्हणून निवडण्यात आले. १९३० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात आरएसएसचा मध्य प्रांतातील आपल्या मराठी भाषेच्या पलीकडे प्रसार होण्यास सुरवात झाली. संघाचे उपक्रम सिंध, पंजाब आणि संयुक्त प्रांतात सुरू झाले. सावरकरांचे मोठे बंधू बाबाराव सावरकर यांनी संघाला पश्चिम महाराष्ट्रात विस्तार करण्यास मदत केली. पश्चिम महाराष्ट्रात पुणे हे संघाच्या उपक्रमांच्या केंद्रस्थानी राहिले. डॉ. मुंजे आणि सावरकरांशी जवळीक असल्यामुळे हेडगेवार यांनी हिंदू महासभा नेतृत्वाशी जवळचे संबंध ठेवले. डॉ. मुंजे यांनी अहमदाबाद येथे हिंदू महासभेच्या वार्षिक अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते आणि त्यांनी अधिवेशनात व्यासपीठासाठी आरएसएसला आमंत्रित केले. यामुळे हेडगेवारांना भारतभर महासभा नेत्यांशी संपर्क स्थापित करण्याची संधी उपलब्ध झाली. आरएसएस राजकीय चळवळीपासून लांब आहे हे सुचीत करण्यासाठी हेडगेवार यांनी हैदराबाद राज्यातील महासभेच्या १९२८-३९ च्या नागरी अवज्ञा अभियानास आरएसएसचा पाठिंबा मंजूर करण्यास नकार दिला. हेडगेवार आरएसएसला राजकारणापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असताना सावरकर हिंदू महासभेला राजकीय पक्षात रूपांतरित करण्याचा प्रयत्न करीत होते. हेडगेवार यांच्यानंतर संघ नेतृत्व २१ जुन १९४० रोजी हेडगेवार यांच्या मृत्यूच्या एक दिवस अगोदर गोळवलकर यांना सरसंघचालक म्हणून नियुक्त केले गेले होत. विज्ञान शाखेत पदव्युत्तर शिक्षण घेतल्यानंतर बनारस हिंदू विद्यापीठाच्या जीवशास्त्रात त्यांची तेथील प्राणीशास्त्रातील व्याख्याते म्हणून निवड झाली. गोळवलकरांच्या काही विद्यार्थ्यांनी त्यांना आरएसएसच्या सभांना उपस्थित राहण्याचे प्रोत्साहन दिले. हेडगेवार यांनी १९३१मध्ये बनारस भेट देताना गोळवलकर यांची भेट घेतली.१९३५ च्या उन्हाळ्यात, कायद्याची परीक्षा संपल्यानंतर लगेचच गोळवलकर यांना संघाच्या प्रशिक्षण शिबिराचे व्यवस्थापन करण्यास सांगितले गेले. गोळवलकरांचे नेतृत्वगुण ओळखले आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विविध जबाबदा-या सोपवल्यानंतर त्यांनी आपला उत्तराधिकारी म्हणून नेमले.

१९४३ मध्ये तयार झालेल्या संघ कार्यावरील अधिकृत अहवालात गृह विभागाने असा निष्कर्ष काढला की, 'कायदा व सुव्यवस्थेसाठी संघाचा त्वरित धोका आहे, असा तर्क करणे कठीण होईल.' मुंबई गृह खात्याने असे म्हटले आहे की, 'संघाने चतुराईने कायद्यात अडकण्यापासून स्वत: ला दूर ठेवले आहे आणि विशेष म्हणजे ऑगस्ट १९४२मध्ये चले जाव चळवळीत भाग घेतला नाही. उत्तर भारतातील राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा युद्धानंतरचा विस्तार मुस्लिम आणि हिंदू यांच्यातील बिघडलेल्या सांप्रदायिक संबंधांच्या पार्शभूमीवर आधारित होता. पुढे स्वातंत्र्यानंतर ३० जानेवारी १९४८ रोजी गांधीजींची हत्या करण्यात आली. नथुराम गोडसे याने हे कृत्य केले होते. त्यांच्या पार्श्वभूमीमुळे, हिंदू महासभा आणि आरएसएस या दोघांनी गांधीजींची हत्या करण्याच्या कटात भाग घेतल्याचा सरकारला संशय आला. त्यामुळे दोन्ही गटातील नेत्यांना अटक करण्यात आली. 3 फेब्रुवारी १९४८ रोजी गोळवलकर यांना अटक करण्यात आली आणि दुसऱ्याच दिवशी सरकारने संघावर बंदी घातली. अटकेपूर्वी गोळवलकर यांनी संघ नेत्यांना संघाचे सर्व कामकाज तात्पुरते थांबवण्याच्या सूचना दिल्या होत्या. या सूचनेनंतर आणि त्यानंतरच्या बंदी असूनही अभ्यास गट, क्रीडा संघटना, भक्ती संमेलने इ. च्या नावाखाली मोठ्या संख्येने स्वयंसेवकांची बैठक होत राहिली. गांधींजींच्या हत्येमध्ये आरएसएसचा कोणताही सहभाग असल्याचे सरकार दाखवू शकले नाही. ऑगस्ट १९४८ पर्यंत बहुतेकांची अटकेतून सुटका करण्यात आली आणि गोळवलकर गुरुजी यांना ५ ऑगस्ट १९४८ रोजी मुक्त केले होते.

१३.६ संघाचे विचारशास्त्र

हेडगेवार यांचा सर्व पुनरुज्जीववाद्यांप्रमाणे असा विश्वास होता की, हिंदूंच्या भूतकाळात समाजाच्या पुनर्रचनेसाठी वैचारिक साधने उपलब्ध होती. इतर पुनरुज्जीवनवाद्यांप्रमाणेच त्यांनाही खात्री होती की केवळ हिंदू विचारसरणी लोकांना स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी व समाजाची पुनर्रचना करण्यास प्रवृत्त करेल. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात अरबिंदो घोष यांनी अशा प्रकारची विचारसरणी मांडली होती नंतर संघाने यावर जोर दिला. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या संस्थापकांनी असा निष्कर्ष काढला की, हिंदू समाज दुर्बल आणि अव्यवस्थित आहे कारण 'धर्म' स्पष्टपणे समजलेला नाही किंवा योग्यप्रकारे पाळले जात नाहीत. पुढील दोन प्रकारच्या विचारधारा त्यांनी विघटनकारी म्हणून मानल्या आहेत.

(१) असे मुसलमान आणि ख्रिस्ती जे विघटनकारी शक्तींना साथ देऊन राष्ट्रवादी धोरणांना बाधा आणतात.

(२) भांडवलशाही, समाजवाद आणि साम्यवाद ही 'पाश्चात्य' व परकीय मुल्ये आहेत.

संघाचा असा आरोप राहिला आहे की ख्रिश्चन मूल्ये ख्रिश्चनांना देशाच्या काही भागात राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहातून सांस्कृतिकदृष्ट्या दूर ठेवत आहेत. कारण काही ख्रिश्चन स्वत: ला सांस्कृतिकदृष्ट्या भारतीय मानत नाहीत, त्यांना भारतीयांसह समुदायाची भावना नसते. इस्लामविरूद्धचा विचारही अशाच शब्दात सांगितला आहे. संघ विचारसरणीच्या मते लोकशाही, भांडवलशाही आणि समाजवाद ही पाश्चात्य संकल्पना आहेत जी मानवी स्थिती

सुधारण्यास गोळवलकर यांनी आरएसएसच्या विश्वास प्रणालीवरील त्यांच्या प्रमुख ग्रंथात आदर्श व्यक्तीचे वैशिष्ट्य असलेल्या चार गुणांचा उल्लेख केला आहे. प्रथम म्हणजे 'अजेय शारीरिक सामर्थ्य', ज्याला त्याने शिस्तबद्ध कार्यात वचनबद्धतेसाठी आवश्यक शांत संकल्प म्हणून व्याख्या केली. दुसरे पुण्य म्हणजे 'चरित्र', जे स्वत: एखाद्याला महान कारणासाठी समर्पित करण्याचा वैयक्तिक संकल्प आहे. तिसरा गुण म्हणजे 'बौद्धिक कौशल्य' आणि शेवटी, 'धैर्य' जो सन्माननीय व्यक्तीला सद्गुणी जीवनात टिकून राहण्याची परवानगी देतो.

१३.७ सारांश

भारतात ब्रिटीशांच्या राजवटीमुळे जमातवादाची वाढ सुरु झाली. आणि त्यामुळे देशाच्या राजकीय जीवनाला आकार मिळाला. यामुळे विशिष्ट संघटनांना जन्म मिळाला आणि त्यांनी विशिष्ट एका धर्माच्या लोकांसाठी कार्य करण्यास सुरवात केली. ब्रिटिशांनी त्यांना फोडा व झोडा नीती प्रमाणे मुस्लिम लीगचा वापर भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा विरोधी प्रतिनिधी म्हणून केला. कॉंग्रेसच्या मुस्लिम प्रवृत्तीला विरोध करण्यासाठी हिंदु महासभा अस्तित्त्वात आणली गेली आणि शेवटी तिचा मुस्लिम लीगशी थेट संघर्ष झाला होता.

१२.८ प्रश्न

१) आधुनिक भारतात जमातवादी वळणाच्या धार्मिक राष्ट्रवादाबद्दल थोडक्यात माहिती द्या.

२) भारतातील धार्मिक ओळख आणि धर्म आधारित राष्ट्रवादासाठी जबाबदार असलेल्या घटकांचे परीक्षण करा.

३) जमातवादाच्या प्रचारात मुस्लिम लीगची भूमिका स्पष्ट करा.

४) भारतातील हिंदू जमातवादाच्यावाढीचा आढावा घ्या.

१३.९ संदर्भ

१) बी.एल. ग्रोव्हर, अलका मेहता, यश पाल, अधुनिक भारत का इतिहास, एड नवीन मुल्यांकण (हिंदी), एस. चंद अँड कंपनी लि, २०११

२) बिपिन चंद्र, आधुनिक भारताचा इतिहास, ओरिएंट ब्लॅक्सवान, २००९

3) बिपिन चंद्र, भारताचा स्वातंत्र्य संग्राम १८५७-१९४७ चा संघर्ष, पेंग्विन बुक्स

४) डॉ. यूजीन डिसूझा, मॉर्डन इंडिया, मनन प्रकाशन, मुंबई, २००४

❖❖❖❖